

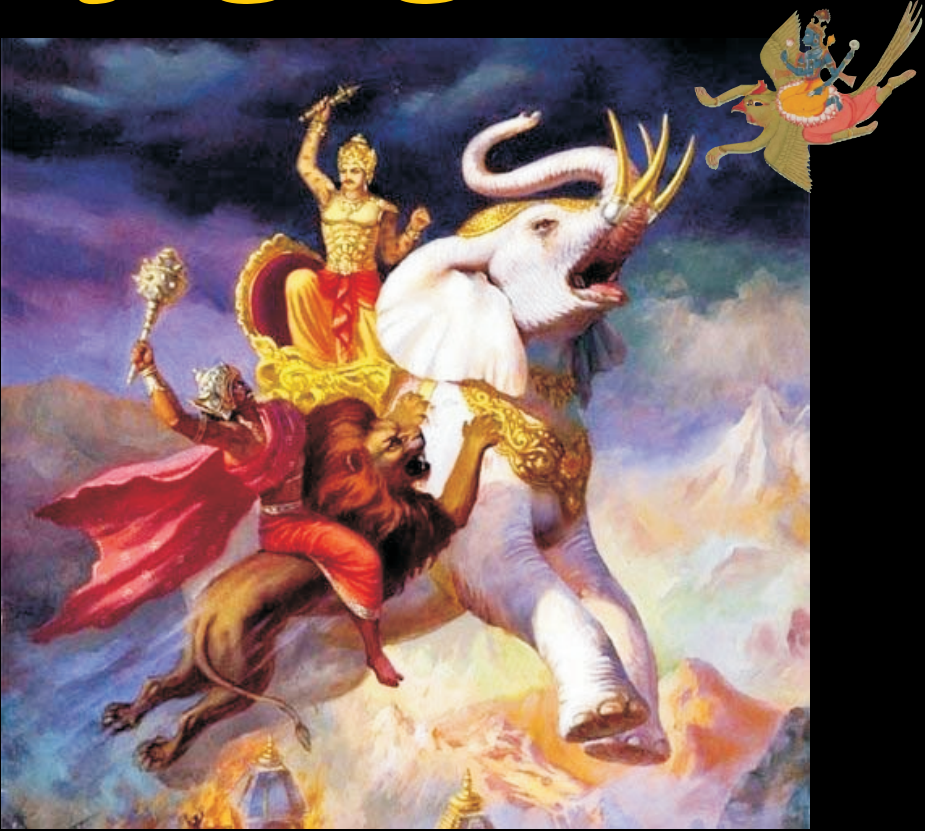
महाप्रभु श्रीवल्लभाचार्य तथा श्रीविठ्ठलनाथ प्रभुचरणकृत

विवरण तथा

श्रीहरिरायचरण एवं श्रीपुरुषोत्तमचरण विरचित

विवरण-टिप्पणी (गुर्जरनुवाद) सहित

वृत्रासुरचतुःश्लोकी

प्रकाशक : श्रीवल्लभाचार्य ट्रस्ट, मांडवी-कच्छ

जय श्रीकृष्ण

श्रीवल्लभाधीशो जयति

महाप्रभु श्रीवल्लभाचार्य तथा श्रीविट्ठलनाथ
प्रभुचरणकृत विवरण तथा
श्रीहरिरायचरण एवं श्रीपुरुषोत्तमचरण विरचित
विवरण-टिप्पणी सहित

वृत्रासुरचतुःश्लोकी

की

गुजरातीभाषाटीका

भाषाटीकाकार :

शास्त्री श्रीचीमनलाल हरिशंकर

शास्त्री श्रीहरिकृष्ण विरजीभाई

श्रीवल्लभाधीशो जयति

वृत्रासुरचतुःश्लोकी की गुजरातीभाषाटीका

प्रकाशक :

श्रीवल्लभाचार्य ट्रस्ट,
कंसारा बजार, मांडवी, जि. कच्छ, गुजरात.
३७० ४६५.

सम्पादक :

गोस्वामी श्रीशरदकुमारजी श्रीअनिरुद्धलालजी

प्रथम संस्करण :

वि.सं. १९७९

द्वितीय संस्करण :

वि.सं. २०३६

मुद्रक :

पूर्वी प्रेस, राजकोट.

શ્રીવલ્લભાચાર્ય દ્રષ્ટ

શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિદ્યાપીઠ, ફુલાભાઈ પાર્ક, હાલોલ, જિ.પંચમહાલ
પિન.૩૮૯૩૫૦. ફોન : ૯૪૨૮૫૧૪૧૩૦, ૦૨૬૭૬-૨૨૫૧૭૧

ગ્રન્થ

પ્રકાશનસંહાય

પુષ્ટિમાર્ગની પ્રાથમિક સમજ માટે

૧. પ્રવેશિકા	લેખક : ગોસ્વામી શ્રીશરદ્દુમાજી	(ગુજરાતી)	૧૦
૨. પ્રવેશિકા	લેખક : ગોસ્વામી શ્રીશરદ્દુમાજી	(હિન્દી)	૧૦
૩. Praveshika	લેખક : ગોસ્વામી શ્રીશરદ્દુમાજી	(અંગ્રેજી)	૧૦
૪. પુષ્ટિપ્રવેશ ૧-૨	લેખક : ગોસ્વામી શ્રીશરદ્દુમાજી	(ગુજરાતી)	૨૦
૫. પુષ્ટિપ્રવેશ ૧-૨	લેખક : ગોસ્વામી શ્રીશરદ્દુમાજી	(હિન્દી)	૨૦
૬. પુષ્ટિપથ	લેખક : ગોસ્વામી શ્રીશરદ્દુમાજી	(ગુજરાતી)	૧૦
૭. પુષ્ટિપથ	લેખક : ગોસ્વામી શ્રીશરદ્દુમાજી	(હિન્દી)	૧૦
૮. પ્રમેયરત્નસંગ્રહ	લેખક : ગોસ્વામી શ્રીશરદ્દુમાજી	(ગુજ.)	૨૦
૯. Manual of the devotional path of Pushti.	લેખક : ઉપરમુજબ		૬૫

તત્ત્વદર્શનવિષયક રાષ્ટ્રીય સેમિનારમાં પ્રસ્તુત થયેલ

વિભિન્ન શોધપત્રો તથા ચર્ચા નો સંગ્રહ

૧૦. શબ્દખંડીયા વિદ્વત્પરિચર્યા	(સંસ્કૃત-અંગ્રેજી-હિન્દી)	૨૦૦
૧૧. અન્યખ્યાતિવાદીયા વિદ્વત્સંગોષ્ઠી	(સંસ્કૃત -અંગ્રેજી-હિન્દી)	૧૫૦
૧૨. કાર્યકારણભાવમીમાંસા વિદ્વત્સંગોષ્ઠી	(સંસ્કૃત -અંગ્રેજી-હિન્દી)	૨૦૦
૧૩. પ્રત્યક્ષપ્રમાણ વિદ્વત્સંગોષ્ઠી	(સંસ્કૃત -અંગ્રેજી-હિન્દી)	૧૫૦
૧૪. અન્ધકારવાદ વિદ્વત્સંગોષ્ઠી	(સંસ્કૃત -અંગ્રેજી-હિન્દી)	૨૦૦
૧૫. વલ્લભવેદાન્ત લેખક: ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી	(સંસ્કૃત -અંગ્રેજી-હિન્દી)	નિ:શુલ્ક

સામ્પ્રદાયિક વિચારગોષ્ઠીમાં પ્રસ્તુત થયેલા

વિભિન્ન શોધપત્રો તથા તેના ઉપર થયેલ ચર્ચા નું સંકલન

૧૬. વાર્તાપરિચર્યા	૧૫
૧૭. અધિકારપરિચર્યા	૧૦૦
૧૮. સાધનાપ્રણાલી	(અપ્રાપ્ય) ૫૦
૧૯. પુષ્ટિભક્તિમાં કથાસાધના વિચારગોષ્ઠી	(અપ્રાપ્ય) ૫૦
૨૦. શરણાગતિ વિચારગોષ્ઠી	૫૦
૨૧. શરણાગતિ વિચારગોષ્ઠી (પૂરક પ્રશ્નોત્તરી)	(અપ્રાપ્ય)નિ:શુલ્ક
૨૨. સેવા-સમર્પણ વિચારગોષ્ઠી	૫૦
૨૩. પુષ્ટિભક્તિ અને પ્રપત્તિ સાધનામાં જઘન્યાધિકાર વિચારગોષ્ઠી	૮૦
૨૪. પ્રતિબન્ધ (પુષ્ટિભક્તિ અને પ્રપત્તિ સાધનામાં પ્રતિબન્ધ)	૧૦૦
૨૫. પુષ્ટિભક્તિ અને પ્રપત્તિ સાધનામાં ફળ	૧૦૦

નિત્યસ્તોત્રપાઠ

૨૬. પુષ્ટિપાઠાવલી (ગુજરાતી) પાકું બાઈડિંગ	૨૦
૨૭. પુષ્ટિપાઠાવલી (હિન્દી) પાકું બાઈડિંગ	૨૦
૨૮. પુષ્ટિપાઠાવલી (ગુજરાતી) કાચું બાઈડિંગ	૨૦
૨૯. પુષ્ટિપાઠાવલી (ગુજરાતી) કાચું બાઈડિંગ ૪'' .૩'' નાની સાઈઝ	૧૦
૩૦. પુરુષોત્તમસહસ્રનામ-ત્રિવિધલીલાનામાવલી (અનુવાદ સહિત)	૨૦

અધ્યયનોપયોગી ગ્રન્થો

૩૧. શ્રીભાગવતમહાપુરાણ (૪ ભાગ. શ્રીમહાપ્રભુજી સમ્મત અર્થવાળું)	૪૦૦
૩૨. પોડશગ્રન્થ. (સરળ ગુજરાતી ભાવાર્થ-વિવેચન સાથે. પેજ સં. ૨૩૦)	અપ્રાપ્ય
૩૩. જિન શ્રીવલ્લભરૂપ ન જાન્યો, ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી લિખિત સર્વોત્તમસ્તોત્રની ભૂમિકાનો ગુજરાતી અનુવાદ, શ્રીવલ્લભાષ્ટક, સપ્તશ્લોકી, શ્રીવલ્લભસ્તોત્રો, પચ્ચશ્લોકી, શિક્ષાશ્લોકી આદિનું વિવેચન ૪૫૦થી વધુ પાનામાંસંકલન	
૩૪. કૃષ્ણાશ્રય, શ્રીકલ્યાણરાયજી લિખિત સંસ્કૃત ટીકાનો ગુજ અનુવાદ(અપ્રાપ્ય)	૦૭
૩૫. ભગવદ્ગીતા, અનુવાદક : શ્રીનાનુલાલ ગાંધી. પદચ્છેદ, અન્વય, શબ્દપરિચય, વૃત્તિપરિચય, શબ્દાર્થ, શ્લોકાર્થ, વિવેચન, પાદાનુક્રમણિકા, ગીતાતાત્પર્ય તથા ન્યાસાદેશવિવરણ ગુજરાતી અનુવાદ સાથે.	૫૦
૩૬. પુષ્ટિઅસ્મિતા સંવર્ધક શિબિર, રાષ્ટ્રીય સંમેલન-ભરૂચ (પ્રશ્નોત્તરી)	૨૫
૩૭. પોડશગ્રન્થગત ઉપદેશો અને તેમની ૬૪ વાર્તાઓ, લે. ભૂપેન્દ્રભાઈ ભાટીયા	૫૦
૩૮. પોડશગ્રન્થગત ઉપદેશો અને તેમની ૨૮ વાર્તાઓ, લે. ઉપર મુજબ(અપ્રાપ્ય)	૫૦
૩૯. ભગવદ્ગીતાનો ભક્તિયોગ, બારમો અધ્યાય, લેખક : ગો.શ્રીશ્યા.મ.	નિ:શુલ્ક
૪૦. ભગવદ્ગીતાનો પુરુષોત્તમયોગ, પંદરમો અધ્યાય, લેખક :ગો.શ્રીશ્યા.મ.	નિ:શુલ્ક
૪૧. દ્રવ્યશુદ્ધિ. અપરસ-સુતક બાબતનો નિર્ણય ગ્રન્થ. લે.: ગો.શ્રીપુરુષોત્તમજીનિ:શુલ્ક	
૪૨. ભાગવત શાસ્ત્ર-સ્કન્ધ-પ્રકરણ-અધ્યાયનો અર્થ. લેખક: શ્રીનાનુલાલ ગાંધી	૧૦
૪૩. શ્રીભાગવતાર્થપ્રકરણ.(શ્રીવલ્લભાચાર્ય રચિત તત્ત્વાર્થટીપનિબન્ધાન્તર્ગતનું પ્રકરણ. શ્રીમદ્ભાગવતના શાસ્ત્ર-સ્કન્ધ-પ્રકરણ અને અધ્યાય ના અર્થોનું વિસ્તૃત વિવેચન.) અનુવાદક : ગો.વા.શ્રીનાનુલાલ ગાંધી.	૧૫૦
૪૪. શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણ (શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિરચિત તત્ત્વાર્થટીપનિબન્ધમાંનું પ્રથમ પ્રકરણ. શ્રીપુરુષોત્તમજીની આવરણભંગ ટીકાના ગુજરાતી અનુવાદ સાથે)	૩૦
૪૫. પુરુષોત્તમ પ્રતિષ્ઠાપ્રકાર (શ્રીગુસાંઈજી રચિત સેવ્ય સ્વરૂપને પુષ્ટ કરાવવાની વિધિનું વિસ્તૃત ગુજરાતી વિવેચન)લે:ગો.શ્રીશ્યામમનોહરજી	નિ:શુલ્ક
૪૬. ગૃહસેવા અને વ્રજલીલા, વ્યાખ્યાતા ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિ:શુલ્ક
૪૭. પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદ, વ્યાખ્યાતા ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી	અપ્રાપ્ય
૪૮. શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર (દશમસ્કન્ધનો સરળ ગુજરાતી ભાવાનુવાદ) અનુવાદક : ગો.વા.શ્રીનાનુલાલ ગાંધી	અપ્રાપ્ય
૪૯. રસદષ્ટિની તરફેણમાં. લેખક : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી	અપ્રાપ્ય
૫૦. સિદ્ધાન્તનું આચમન પ્રશ્નોત્તરી. ઉત્તરદાતા : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિ:શુલ્ક

૫૧. ભક્તિવર્ધિની. વ્યાખ્યાતા : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી અપ્રાપ્ય-નિ:શુલ્ક
૫૨. સેવા : ઋતુ-ઉત્સવ-મનોરથ. વ્યાખ્યાતા : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી નિ:શુલ્ક
૫૩. હમકું ઇતની સમજ ભલી (અમૃતવચનાવલી)પ્રાચીન અર્વાચીન આધુનિક
આચાર્યોના વચનામૃતો નિ:શુલ્ક
૫૪. તત્ત્વાથદીપનિબન્ધાન્તર્ગત સાધનપ્રકરણ. મૂળ સહિત ગુજરાતી અનુવાદ નિ:શુલ્ક
૫૫. પુરુષાર્થવ્યવસ્થા. પ્રવક્તા : ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી નિ:શુલ્ક
- ૫૬.પુષ્ટિવિધાનમ્-ષ (વ્યાકરણમ્) શ્રીવલ્લભાચાર્ય-શ્રીગોપીનાથજી-શ્રીગુસાંઈજી
રચિત ષદ્ગ્રન્થોંકા પદચ્છેદ-અન્વય-શબ્દપરિચય-વૃત્તિપરિચય ૧૦૦
- ૫૭.પુષ્ટિવિધાનમ્-૩(વ્રજભાષા) શ્રીવલ્લભાચાર્ય-શ્રીગોપીનાથજી-શ્રીગુસાંઈજી
રચિત ષદ્ગ્રન્થોંકા શબ્દાર્થ-શ્લોકાર્થ-વિવેચન-પાદાનુક્રમણિકા ૧૫૦
- ૫૮.તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધાન્તર્ગત શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણમ્, (વ્રજભાષાટીકા)
શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિરચિત, પેપરબેક/હાર્ડબાઉન્ડ ૫૦/૭૦
- ૫૯.તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધાન્તર્ગત સર્વનિર્ણયપ્રકરણમ્ (વ્રજભાષાટીકા)
શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિરચિત, પેપરબેક/હાર્ડબાઉન્ડ ૮૦/૧૦૦
- ૬૦.વિવેકત્રયમ્, પ્રપન્ચ-જીવ-મૂલરૂપ (સંસ્કૃત) ૧૦
- ૬૧.શ્રીપુરુષોત્તમગ્રન્થાવલી - ૫ (દશદિગન્તવિજયી ગો.શ્રીપુરુષોત્તમજી રચિત
દ્રવ્યશુદ્ધિદીપિકા, ભક્તિમાર્ગીય અપરાધનિરૂપણવિવૃત્તિ તેમજ ઉત્સવપ્રતાન મૂળ
ગ્રન્થો તેમજ તેનો વ્રજભાષા-હિન્દી-ગુજરાતી અનુવાદ) ૧૦૦
- ૬૨.શ્રીપુરુષોત્તમગ્રન્થાવલી - ૬ (દશદિગન્તવિજયી ગો.શ્રીપુરુષોત્તમજી રચિત
ઉપનિષદો, ભગવદ્ગીતા તથા ન્યાસાદેશતાત્પર્ય ની સંસ્કૃત ટીકા) ૨૦૦
- ૬૩.ગૃહસેવા ઔર વ્રજલીલા(વ્રજભાષા)વ્યાખ્યાત: ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી નિ:શુલ્ક
- ૬૪.ભગવદ્ગીતાકા ભક્તિયોગ. વ્યાખ્યાત: ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી નિ:શુલ્ક
૬૫. સેવા : ઋતુ-ઉત્સવ-મનોરથ, વિવેચક : ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી નિ:શુલ્ક
૬૬. સેવાકૌમુદી (નવધાભક્તિ), હિન્દી,લેખક : શ્રીલાલૂભટ્ટજી,
વ્યાખ્યાતા : ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી અપ્રાપ્ય-નિ:શુલ્ક
૬૭. બ્રહ્મવાદ (હિન્દી) લેખક : ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી નિ:શુલ્ક

ઈતિહાસ

૬૮. આધુનિક ન્યાયપ્રણાલી અને પુષ્ટિમાર્ગીય સાધનાપ્રણાલી નો આપસી ટકરાવ,
લે. : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી (ગુજરાતી) નિ:શુલ્ક
૬૯. આધુનિક ન્યાયપ્રણાલી અને પુષ્ટિમાર્ગીય સાધનાપ્રણાલી નો આપસી ટકરાવ,
લે. : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી (હિન્દી) નિ:શુલ્ક
૭૦. શ્રીગોપીનાથપ્રભુચરણ; શ્રીગોપીનાથજીના વિષયમાં ઉપલબ્ધ (ચિત્રજી,
હસ્તાક્ષર, પદ, ઈતિહાસ, રચના વગેરે) તમામ માહિતિનો સંગ્રહ. ૨૫

સન્દર્ભ ગ્રન્થો

૭૧. પુષ્ટિવિધાનમ્ પાદાનુક્રમણિકા. શ્રીવલ્લભાચાર્ય-શ્રીગોપીનાથજી-શ્રીગુસાંઈજી

રચિત ૨૬ ગ્રન્થોની પાદાનુક્રમણિકા ૧૦
 ૭૨. હમકું ઈતની સમજ ભલી. એક વાર વાંચવા જેવું. પ્રાચીન-અર્વાચીન-આધુનિક
 આચાર્યોના માર્મિક વચનામૃતોનો સચિત્ર સંગ્રહ. નિઃશુલ્ક

૭૩. Summary of Shuddhadvaita Vangmaya. લેખક : ગો.શરદ્
 (મુંબઈ યુનિવર્સિટીનો અભ્યાસ ગ્રન્થ) શ્રીમહાપ્રભુજી, શ્રીગોપીનાથજી તથા
 શ્રીગુસાંઈજીના ગ્રન્થોનો અંગ્રેજીમાં ટુંક પરિચય. ૧૫

શ્રીભાગવતસુબોધિનીનું શ્રીનાનુલાલ ગાંધીએ કરેલ ભાષાન્તર:

પ્રથમ સ્કન્ધ

દ્વિતીય સ્કન્ધ

તૃતીય સ્કન્ધ (બે ખંડમાં)

ગોશાળા : મહિલાભાગ પાસે, માંડવી-કચ્છ તથા શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિદ્યાપીઠમાં, હાલોલ.

જીર્ણોદ્ધાર : શ્રીબાલકૃષ્ણજીના બેઠકજી. ગામ : વિંજાણ, તા.અબડાસા-કચ્છ

શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિદ્યાપીઠ :

શ્રીવલ્લભાચાર્ય નગર, રેફરલ હોસ્પિટલ પાછળ, હાલોલ, જિ. પંચમહાલ.

અધ્યયનોપયોગી ગ્રન્થાલય, અધ્યયનકક્ષ, નિવાસ, ભોજન, અધ્યાપક વગેરે
 અત્યાવશ્યક સુવિધાઓથી સુસજ્જ.

પુષ્ટિસ્વાધ્યાય : અઠવાડીયાના લગભગ બધા દિવસ આબાલ-વૃદ્ધ બધા પુષ્ટિમાર્ગીઓ માટે
 સમ્પ્રદાયના મૂળ ગ્રન્થોનું અધ્યાપન વિદ્વાન્ આચાર્યવંશજો દ્વારા ટેલિફોનિક કોન્ફરન્સ
 માધ્યમથી કરવામાં આવે છે : વધુ માહિતિ માટે ફોન સંપર્ક : ૯૪૨૬૬૨૩૫૬૫

ગોસ્વામી શ્રીશ્યામ મનોહરજીદ્વારા સમ્પાદિત-પુનર્મુદ્રિત શુદ્ધાદ્વૈત પુષ્ટિભક્તિ સમ્પ્રદાયકે મૂળ સંસ્કૃત ગ્રન્થ

૧. સવ્યાખ્યષોડશગ્રન્થ સંયુક્તપ્રકાશન, દુર્લભ

ખંડ ૧. શ્રીયમુનાષ્ટકમ્ સે સિદ્ધાન્તરહસ્યમ્

ખંડ ૨. નવરત્નમ્ સે ભક્તિવર્ધિની

ખંડ ૩. જલભેદઃ સે સેવાફલમ્

૫. પ્રકાશ-રશ્મિ સહિત બ્રહ્મસૂત્રાણભાષ્યમ્

ખંડ ૧. પ્રથમાધ્યાય નાથદ્વારા ટેમ્પલબોર્ડ, અતિદુર્લભ

ખંડ ૫. પ્રથમાધ્યાય નાથદ્વારા ટેમ્પલબોર્ડ, અતિદુર્લભ

ખંડ ૩. દ્વિતીયાધ્યાય

ખંડ ૪. તૃતીયાધ્યાય

ખંડ ૫. ચતુર્થાધ્યાય

૩. શ્રીમદ્ભાગવતસુબોધિની

ખંડ ૧. પ્રથમ-દ્વિતીયસ્કન્ધ

ખંડ ૪. જન્મપ્રકરણ

ખંડ ૫. તામસપ્રમાણપ્રકરણ

ખંડ ૬. તામસપ્રમેય-સાધનપ્રકરણ

खंड ७. तामसफलप्रकरण

खंड ८. राजसप्रमाण-प्रमेयप्रकरण

खंड ९. राजससाधन-फलप्रकरण

खंड १०. सात्त्विकप्रमेयसाधनफलप्रकरण

खंड ११. गुणप्रकरण तथा यावत्प्राप्य एकादशस्कन्ध

४. तत्त्वार्थदीपनिबन्ध

खंड १. शास्त्रार्थ-सर्वनिर्णयप्रकरण

खंड २. भागवतार्थप्रकरण स्कन्ध १-५

खंड ३. भागवतार्थप्रकरण स्कन्ध ६-१२

५. सव्याख्यषड्ग्रन्थाः

संयुक्तप्रकाशन, दुलर्भ

६. वेदान्ताधिकरणमाला-भावप्रकाशिका

७. विविधविवरणोपेत पत्रावलम्बनम्, पूर्वमीमांसासूत्रभाष्यम्

८. प्रस्थानरत्नाकरः

९. विद्वन्मण्डनम्

१०. श्रीमत्प्रभुचरणकृतग्रन्थाः (विविधटीकोपेताः)

श्रीयमुनाष्टपदी, प्रबोधः, मंगलारार्तिकार्या, विधुमधुराननमानद'पदव्याख्याद्वयी, प्रेम्बपर्यंक-
षट्पदीविवृतिः, 'लालयति'पदम्, राजभोगारार्तिकार्या, वसन्ताष्टपदी, शयनारार्तिकार्या,
चतुःश्लोकी, राक्षास्मरणम्, श्रीगीतातात्पर्यम्, मुक्तितारतम्यनिर्णयः, भक्तिजीवनम्,
'अस्मत्कुलं निष्कलं'सव्याख्यम्, सेवाश्लोकाः, श्रीवल्लभाचार्यविरचित तेलुगुपद,
श्रीमत्प्रभुचरणस्वरूपनिर्णयव्याख्यानम्.

११. श्रीमत्प्रभुचरणकृताः स्तोत्रविज्ञप्तयः.

श्रीराधाकैर्कर्यप्रार्थनाचतुःश्लोकी, श्रीस्वामिन्यष्टकम्, श्रीस्वामिनीप्रार्थनाषट्पदी,
स्वामिनीस्तोत्रम्, ललितत्रिभंगीस्तोत्रम्, 'अस्मत्कुलम्'इत्यस्य श्रीहरिरायाणां व्याख्या,
गोकुलाष्टकम्, 'लालयति दोलिका' पदम्, भुजंगप्रयाताष्टकम्, विज्ञप्तयः, शयनार्तिकार्या.

१२. श्रीबालकृष्णग्रन्थावली

प्रमेयरत्नारणवः, सेवाकौमुदी, निर्णयारणवः, कर्ममार्ग-प्रेममार्गविवेकः, एकान्तिलक्षणम्,
जीवेश्वरभेदाभेदविमर्शः.

१३. श्रीवल्लभमहाप्रभुस्तोत्राणि

१४. श्रीपुरुषोत्तमप्रतिष्ठाप्रकारः

१५. वल्लभाख्यान (सप्तटीकोपेत)

१६. पुष्टिविधानम्

गुजराती, ब्रज तथा संस्कृत संस्करण

१७. वादावली

ब्रह्मवाद, वादकथा, विग्रहवाद, प्रपंचवाद, प्रपंचसंसारभेदवाद, ब्रह्मजीवतदैक्यस्वरूपनिरूपणम्,
विरुद्धधर्माश्रयत्वविवेचनम्, आत्मवादः, प्रश्नोत्तरसाहस्रीपर्यालोचनम्, प्रश्नोत्तरसाहस्रीचर्चित-
प्रकृत्यधिकरण-समालोचनम्, केवलाद्वैतवादाभिमतविद्यास्वरूपविमर्शः, अक्षरपुरुषोत्तम-
द्वैतनिरासवादः

१८. अवतारवादावली

खंड १. भेदाभेदवाद, सृष्टिभेदवाद, आविर्भावतिरोभाववाद, ख्यातिवाद, प्रतिबिम्बवाद,
अन्धकारवाद.

खंड ३. ब्राह्मणत्वादिदेवतावादः, जीवव्यापकत्वखण्डनवाद, जीवप्रतिबिम्बत्वखण्डनवादः,

भागवतस्वरूपविषयकशंका निरासवादः, उपदेशादिविषयकशंका निरासवादः, भगवत्प्रतिकृति-पूजनवादः, ऊर्ध्वपुण्ड्रधारणवादः, तुलसीमालाधारणवादः, शंखचक्रधारणवादः, भक्तिरसत्ववादः, भक्त्युत्कर्षवादः, नामफलादिप्रकारवादः, जयश्रीकृष्णोच्चारणवादः, स्ववृत्तिवादः, वस्त्रादिसेवावादः, मूर्तिपूजनवादः, भागवतपाठादेः शंका निरासवादः.

१९. सत्सिद्धान्तमार्तण्डः. भारतमार्तण्ड-पञ्चनदी श्रीगोवर्धन(गट्टलाल)शर्मा विरचित.

२०. वेदान्तचिन्तामणी. भारतमार्तण्ड-पञ्चनदी श्रीगोवर्धन(गट्टलाल)शर्मा विरचित.

२१. (सहस्राक्षखण्डनं) प्राभञ्जनः मारुतशक्तिसहितम्. शुद्धद्वैतमार्तण्डः.

४क्र.१, ष तथा ४/१, ४/४ को छोड़ कर सभी ग्रन्थ श्रीवल्लविद्यापीठ-श्रीविठ्ठलेश्वर-प्रभुचरण आ.हो.ट्रस्ट (कोल्हापुर) द्वारा प्रकाशित.

गोस्वामी श्रीश्याम मनोहरजीकी हिन्दी-गुजराती पुस्तकें

- वाल्लभवेदान्त निबन्धसंग्रह (हिन्दी)
- पुष्टिप्रवाहमर्यादाभेद (गुजराती)
- विवेक (हिन्दी)
- विशोधनिका (चार खंड) (गुज-हिन्दी)
- पुरुषोत्तमयोग (गुज.-हिन्दी)
- नवरत्नम् (गुजराती-हिन्दी)
- श्रीयमुनाष्टकम् (हिन्दी)
- सिद्धान्तनुं आचमन (गुजराती)
- सिद्धान्तसूक्ति (गुजराती)
- भगवद्गीतासु भक्तियोग
- वार्तानुकी सैद्धान्तिक संगति
- पुरुषार्थव्यवस्था (हिन्दी-गुज.)
- चतुःश्लोकी (हिन्दी)
- रसदृष्टिनी तरफेणमां (हिन्दी-गुज.)
- गृहसेवा और व्रजलीला (गुज.-हिन्दी)
- ब्रह्मवाद (वादावली सम्पादकीय)
- सेवाकौमुदी/नवधाभक्ति (हिन्दी)
- चिरकुट चर्चा समीक्षा (हिन्दी-गुज)
- पुष्टिमार्गीय पीठाधीश्वर स्वरूप और कर्तव्य
- अणुभाष्य(साधनफलाध्याय)भूमिका(गुज)
- नवरत्नोपदेशका मानसविश्लेषण(गुज-हिंदी)
- श्रीवल्लभाचार्यके दर्शनका यथार्थ स्वरूप
- शरणागतविविचारगोष्ठी एक पूरक प्रश्नोत्तरी (गुजराती)
- धर्म-अर्थ-काम-मोक्षकी पुष्टिमार्गीय विवेचना(हिन्दी-गुजराती)
- भगवत्सेवानो सिद्धान्तशुद्ध प्रकार : एक प्रश्नोत्तरी (गुजराती)
- साकारब्रह्मवाद (तत्त्वचिन्तन भक्ति और संस्कृति विमर्श) (हिन्दी)
- तत्त्वार्थदीपनिबन्धान्तर्गत शास्त्रार्थप्रकरणोपक्रम(गुज.)
- तत्त्वार्थदीपनिबन्धान्तर्गत संक्षिप्त शास्त्रार्थ-सर्वनिर्णयप्रकरण तथा विवेकधैर्याश्रय, नवरत्न, सिद्धान्तमुक्तावली एवं भक्तिवर्धनी का गुजराती अनुवाद-विवेचन(गुज.)
- श्रीवल्लभाख्यान : श्रीमद्भागवतको प्रारूप और श्रीवल्लभाख्यान
- सूक्तित्रय : सिद्धान्त, उत्सव, भक्ति.
- पुष्टिभक्तिका व्यापारीकरण (कुशंका, खिलवाड़-समाधान)
- ब्राह्मिक याथार्थ्य और ब्रह्मवाद की नानावादानुरोधिता (लघुग्रन्थसंग्रह-२)
- पुष्टिमार्गकी आचार्यत्रयी
- अमृतका आचमन

सम्पर्क : गोस्वामी श्रीश्याम मनोहरजी, ब्रजकमल, ६३ स्वस्तिक सोसायटी, ४था रास्ता, जुहु स्कीम, विलेपार्ले(पश्चिम) मुम्बई-४०० ०५६

॥ સમ્પાદકીય ॥

શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિદ્યાપીઠ, હાલોલ માં જાન્યુઆરી (૨૦૧૯) માસમાં યોજાયેલ **ષોડશગ્રન્થ અધ્યયનસત્ર** માં શ્રીવ્રજરાજચરણની ટીકાને લઈને મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિરચિત **ચતુઃશ્લોકીનું** તેમજ મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય તથા શ્રીપ્રભુચરણ વિરચિત ‘વિવૃતિ’ સહિત શ્રીભાગવત પુરાણોક્ત **વૃત્રાસુર ચતુઃશ્લોકીનું** આમ બે ગ્રન્થોનું અધ્યાપન પ્રસ્તાવિત હતું. પરન્તુ શ્રીવ્રજરાજચરણોની ટીકા વિસ્તૃત હોવાથી ઉપલબ્ધ સમયમર્યાદામાં સમ્પન્ન કરી શકાય તેવો ગ્રન્થ વૃત્રાસુર ચતુઃશ્લોકી જણાતાં તેનું જ અધ્યાપન થઈ શક્યું. આનન્દ પરન્તુ બધાને અત્યન્ત આવ્યો. ગ્રન્થ તેમજ ટીકાનો અનુવાદ ઉપલબ્ધ ન હોવાથી થોડી અસુવિધા પણ થઈ. આથી આના પુનઃપ્રકાશનનો સંકલ્પ જાઓ.

આ ગ્રન્થના પૂર્વ સમ્પાદકો શાસ્ત્રી શ્રીચીમનલાલ હરિશંકર તથા શાસ્ત્રી શ્રીહરિકૃષ્ણ વીરજીભાઈ લખે છે :

“...પુષ્ટિનિરૂપક ષષ્ટસ્કન્ધ ઊપર સ્વકૃત વિવરણ(સુબોધિની) નહીં હોવાથી આ ચતુઃશ્લોકી ઊપર આચાર્યચરણોએ સ્વવિવૃતિ કરી ષષ્ટસ્કન્ધના સારરૂપ પોષણલીલાનું અને પુરુષાર્થચતુષ્ટયનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. આ ચતુઃશ્લોકીના ચાર શ્લોકો પૈકી પ્રથમ ત્રણ ઊપર શ્રીપ્રભુચરણોનું વિવરણ છે અને ચતુર્થ શ્લોક ઊપર શ્રીઆચાર્યચરણોનું વિવરણ છે. પરન્તુ ચારે શ્લોકનું વિવરણ શ્રીપ્રભુચરણે સ્વનામથી જ પ્રકટ કર્યું છે...આ વિવરણ પર શ્રીહરિરાયજી, શ્રીવલ્લભજી તેમજ શ્રીપુરુષોત્તમજી આ ત્રણ આચાર્યોની ટીકા ઉપલબ્ધ છે. આ ત્રણમાં શ્રીપુરુષોત્તમજીની ટીકા ‘પુષ્ટિભક્તિસુધા’માં પ્રકટી છે અને તેનો અનુવાદ પણ શ્રીછગનલાલ શાસ્ત્રીજીએ પ્રકટ કર્યાનું સંભળાય છે. ... તેથી અત્રે શ્રીહરિરાયજીની ટીકાનો અનુવાદ મુક્યો છે”.

તદનુસાર આ ગ્રન્થમાં વૃત્રાસુરચતુઃશ્લોકીના પ્રથમ ત્રણ શ્લોકોપર શ્રીવિટ્ઠલ-નાથપ્રભુચરણોની તથા ચતુર્થ શ્લોકપર મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યચરણોની વિવૃત્તિનું પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું છે. તદુપરાંત ચતુર્થ શ્લોકપર શ્રીહરિરાયજી તેમજ શ્રીપુરુષો-ત્તમજી વિરચિત ટીકાઓનું ગુજરાતી અનુવાદ સહિત પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું છે.

શ્રીહરિરાયજીની ટીકાના અનુવાદક ગો.વા.શાસ્ત્રી શ્રીચીમનલાલ હરિશંકર તથા ગો.વા. શાસ્ત્રી શ્રીહરિકૃષ્ણ વીરજીભાઈ છે જ્યારે શ્રીપુરુષોત્તમજીની ટીકાના અનુવાદક છે : ગો.વા. શાસ્ત્રી શ્રીછગનજી અમરજી.

આ ગ્રન્થના પુનઃપ્રકાશનના અવસરે શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ (માંડવી-કચ્છ) સર્વે સમ્પાદક, અનુવાદક તથા પ્રકાશકો નો હૃદયથી આભાર માને છે.

શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ (માંડવી-કચ્છ) દ્વારા
શરદ્ ગોસ્વામી

॥ अनुક્રમણિકા ॥

▷ વૃત્રાસુર ચતુઃશ્લોકી ના પ્રથમ ત્રણ શ્લોકો પર શ્રીવિટ્ઠલનાથ-
પ્રભુચરણ વિરચિત વિવૃત્તિ તથા તેનો ગુજરાતી અનુવાદ.

અહં હરે! તવ પાદૈકમૂલદાસાનુદાસો ભવિતાસ્મિ ભૂયઃ ।

મનઃ સ્મરેતામુપતેર્ગુણાનાં ગૃણીત વાફ્ કર્મ કરાતુ કાયઃ ॥૧॥ ૦૧

ન નાકપૃષ્ઠં ન ચ પારમેષ્ઠ્યં ન સાર્વભૌમં ન રસાધિપત્યમ્ ।

ન યોગસિદ્ધિઃ અપુનર્ભવં વા સમજ્જસ! ત્વા વિરહસ્ય કાંક્ષો ॥૨॥ ૧૦

અજાતપક્ષા ઈવ માતરં ખગાઃ સ્તભ્યં યથા વત્સતરાઃ ક્ષુધાર્તાઃ ।

પ્રિયં પ્રિયેવ વ્યુષિતં વિષણુણ મનોડરવિન્દાક્ષ! દિદક્ષતે ત્વામ્ ॥૩॥ ૧૬

▷ વૃત્રાસુર ચતુઃશ્લોકી ના ચતુર્થ શ્લોક પર મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય
વિરચિત વિવૃત્તિ તથા તેના ઉપર શ્રીહરિરાયચરણ વિરચિત ટીકા તથા
તેમનો ગુજરાતી અનુવાદ.

મમોત્તમશ્લોકજનોષુ સખ્યં સંસારચક્રે ભ્રમતઃ સ્વકર્મભિઃ ।

ત્વન્માયવાત્માત્મજદારગોહેષ્વાસક્તચિત્તસ્ય ન નાથ ભૂયાત્ ॥૪॥ ૨૪

▷ વૃત્રાસુર ચતુઃશ્લોકી ના ચતુર્થ શ્લોક પર મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય
વિરચિત વિવૃત્તિ તથા તેના ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમચરણ વિરચિત ‘પ્રકાશ’
ટીકા તથા તેમનો ગુજરાતી અનુવાદ.

૫૩

॥ વૃત્રાસુરચતુઃશ્લોકી ॥

શ્રીમદ્વિઠલેશપ્રભુચરણકૃતા વિવૃતિઃ

નનુ પુરુષાર્થાઃ ચત્ત્વારઃ. તત્ર ત્રિવર્ગવિઘાતં ભગવાનેવ કરોતિ મોક્ષસ્તુ
ભક્તાનામેવ ન અપેક્ષિતઇતિ ભક્તિમાર્ગે ન કોપિ પુરુષાર્થઃ સિદ્ધયતિ! ઇતિ
આશંક્ય ભક્તિમાર્ગીયં તચ્ચતુષ્ટયં ભિન્નમેવ ઇતિ આહ ચતુર્ભિઃ

પૂર્વમ્ ઇન્દ્રં પ્રતિ પ્રાહ તતો ભક્ત્યાઽગ્રતો હરિમ્ ।

દૃષ્ટ્વા તત્ પ્રાર્થયામાસ પુષ્ટિર્દૃષ્ટફલા યતઃ ॥૧ ॥

આઘે તુ પુષ્ટિમાર્ગીયો ધર્મઃ સ્મરણકીર્તને ।

સેવા ચેતિ ત્રયં તેન પ્રાર્થિતઃ સ નિરૂપ્યતે ॥૨ ॥

શ્રીપ્રભુચરણવિરચિત વૃત્રાસુરચતુઃશ્લોકીવિવૃતિનો ગુર્જરાનુવાદ

પુરુષાર્થ ચાર પ્રકારના છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ.

શંકાઃ વૃત્રાસુર કહે છે કે “હે ઇન્દ્ર! પુરુષના ધર્મ, અર્થ અને કામ આ
‘ત્રિવર્ગ (મેળવવા)ના પ્રયાસને તો અમારા પતિ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર દૂર કરે છે.” આવી
રીતે ભક્તના ત્રિવર્ગનો વિઘાત પ્રભુ કરે છે, અને ભક્તને તો સ્વયં જ મોક્ષની
અપેક્ષા હોતી નથી, માટે ભક્તિમાર્ગમાં કોઈ પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી એમ
કેમ ન કહેવાય?

સમાધાનઃ એવી શંકા કરશો નહિ, ભક્તિમાર્ગીય ચારે પુરુષાર્થ અમે આ
વૃત્રાસુરોક્ત ચતુઃશ્લોકીથી દર્શાવીએ છીએ. (આ ચતુઃશ્લોકી ભાગવતના ષષ્ઠ
સ્કન્ધ અન્તર્ગત દ્વાદશ અધ્યાયના ૨૪ થી ૨૭ શ્લોકમાં છે. આ ચાર શ્લોક-)

-પૂર્વે વૃત્રાસુર ઇન્દ્ર સાથે બોલી રહ્યો હતો, હવે આ ચાર શ્લોકથી
તો સન્મુખ પ્રકટ થયેલા શ્રીહરિને નિરખીને ભક્તિથી પ્રાર્થના કરવા
લાગ્યો, કારણકે પુષ્ટિ-કૃપા એ પ્રકટ ફળવાળી છે.કા.૧

ચાર શ્લોક પૈકી પ્રથમ શ્લોકમાં વૃત્રાસુર પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મરૂપ
સ્મરણ, કીર્તન અને સેવા -આ ત્રણની યાચના કરે છે. અને તે ત્રણનું
જ આ પ્રથમ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરાય છે.કા.૨

---

૧. “ત્રૈવર્ગિકાયાસવિઘાતમ્ અસ્મત્પતિઃ વિઘત્તે પુરુષસ્ય શકા!” ભાગ.પુરા.
૬।૧૧।૨૩). ૨. “નેચ્છન્તિ સેવયા પૂર્ણાઃ” “સાલોક્યાદિચતુષ્ટમ્”.

આત્મનશ્ચાધિકારિત્વમ્ ઉત્તમં દીનભાવતઃ ।

પ્રાર્થનીયતયા તસ્ય સાધનં ચ કૃપોચ્ચતે ॥૩ ॥

ધર્મં પ્રાર્થયન્ પ્રથમમ્ અધિકારિત્વં સ્વસ્ય નિરૂપયતિ અહમ્ इति.

અહં હરે! તવ પાદૈકમૂલદાસાનુદાસો ભવિતાસ્મિ ભૂયઃ ।

મનઃ સ્મરેતાસુપતેર્ગુણાનાં ગૃણીત વાક્ કર્મ કરોતુ કાયઃ ॥૧ ॥

હે હરે! અહં તવ પાદૈકમૂલદાસાનુદાસો ભવિતા અસ્મિ ભવિષ્યામિ
इति अर्थः.

વૃત્રાસુર પોતાનું ઉત્તમ અધિકારિત્વ દીનભાવથી પ્રાર્થના કરી
બતાવે છે. અને એ ઉત્તમાધિકારિનું સાધન કૃપા છે.કા.૩
ધર્મની પ્રાર્થના કરતા પહેલાં પોતાનું અધિકારિત્વ આ શ્લોકથી સાબીત
કરે છે.

અહં હરે! તવ પાદૈકમૂલદાસાનુદાસો ભવિતાસ્મિ ભૂયઃ ।

મનઃ સ્મરેતાસુપતેર્ગુણાનાં ગૃણીત વાક્ કર્મ કરાતુ કાયઃ ॥૧ ॥

હે હરે! - હે દુઃખના હરનારા પ્રભુ! અહં - હું

તવ - તમારા

પાદૈક-મૂલ-દાસાનુદાસઃ - ચરણકમલ જ જેનું મૂલ-આશ્રય છે એવા આપના
દાસનો દાસ

ભૂયઃ - ફરીથી પણ

ભવિતાસ્મિ - અવશ્ય થઈશ.

મનઃ - મન

અસુપતેઃ - પ્રાણપતિના

ગુણાનાં - ગુણોનું

સ્મરેત - સ્મરણ કરે; ચિન્તવન કરે

વાક્ - વાણી

ગૃણીત - તેના જ ગુણોનું રટણ કરે

કાયઃ - શરીર

કર્મ - ભગવાનની સેવા

કરોતુ - કરો ॥૧ ॥

ભાવાર્થઃ હે દુઃખહર્તા હરિ! હું આપના ચરણકમલ જ જેનું અવલમ્બન છે એવા
આપના દાસનો પણ દાસ પુનરપિ થઈશ. મન પ્રાણપતિના ગુણોનું સ્મરણ કરે,
વાણી તેના જ ગુણોનું રટણ કરે, (મારું) શરીર એ જ પ્રાણપતિની સેવા કરો.

વિવેચનઃ “હે હરિ! હું ચરણકમલમાં જ આસક્તિવાળા આપના દાસનો પણ
દાસ થઈશ” એ આ પૂર્વાર્ધનું સ્વારસ્ય છે.

નનુ સર્વસ્યાપિ દુઃખાત્યન્તાભાવો અપેક્ષિતઃ સ ચ મોક્ષં વિના ન ભવતીતિ કિં દાસ્યેન? इत्यतः आह हरे! इति. અત્ર અયં ભાવઃ. દાસ્યે હિ ત્વમેવ દાસાનાં ત્રિવિધમપિ દુઃખમ્ અપનયસિ, મોક્ષે તુ જ્ઞાનં, તત્ત્વ તવ ધર્મઃ, તેન ધર્માપેક્ષયા ધર્મ્યાશ્રયણમેવ યુક્તમ્. કિઞ્ચ મોક્ષે દુઃખનિવૃત્તાવપિ “પ્રભુકૃપયા મમ દુઃખં ગતમ્ અતો અહં સુખેન વર્ત” इति ભાવસ્તુ દુર્લભાવ, ભેદાભાવાત્. દાસ્યે તુ ન તથા इति આશયેન ‘અસ્મચ્’છબ્દેન ભેદમ્ ઉપપાદયતિ અહમ્ इति.

નનુ દાસ્યં કથં સેત્સ્યતિ? इति અતઃ આહ તવ इति. ત્વદીયો અહમ્

શંકા : મોક્ષ ન માગતાં દાસ્ય કેમ માગ્યું ?

શ્રીહરિ : પ્રાણી માત્રને દુઃખનો સમૂલનાશ કરવાની ઈચ્છા હોય છે, તે દુઃખનો સમૂલનાશ મોક્ષ વિના થતો નથી, તો તું મોક્ષ માગવાને બદલે દાસ્ય કેમ માગે છે ?

વૃત્રાસુર : આપ શ્રીહરિ છો, આપના ‘હરિ’ શબ્દમાં જ ઉત્તમ સ્વારસ્ય રહ્યું છે. આપનું દાસ્ય સિદ્ધ થતાં આપ જ દાસોના આધિભૌક્તિક-આધ્યાત્મિક-અધિદૈવિક એવા ત્રણે પ્રકારનાં દુઃખોનું નિવારણ કરો છો. હવે આપ કહો છો કે મોક્ષ કેમ નથી માગતો? તેનું ઉત્તર આપું છું : મોક્ષ એ જ્ઞાનથી જ થાય છે. તે જ્ઞાન આપના છ ધર્મ પૈકી એક ધર્મ છે, તેથી તે ધર્મનો આશ્રય કરવા કરતાં આપ સાક્ષાત્ ધર્મી - જ્ઞાનાદિધર્મયુક્ત પ્રભુનો જ આશ્રય કરવો વધારે યોગ્ય કહેવાય. મોક્ષમાં દુઃખની નિવૃત્તિ પણ આપની જ કૃપાથી છે. તેમ છતાં “પ્રભુકૃપાથી મારું દુઃખ નિવૃત્ત થયું, હવે હું સુખી થયો” એવો ભાવ મોક્ષમાં થવો દુર્લભ છે, કારણકે તેમાં અભેદ થઈ જાય છે. બ્રહ્મમાં લય થઈ જાય છે.

શ્રીહરિ : ત્યારે દાસ્યમાં શી રીતે એવો ભાવ રહેશે?

વૃત્રાસુર : દાસ્યમાં તો હું આપનો દાસ, આપ મારા સેવ્ય, હું આપનો સેવક - એવો ભાવ હંમેશ રહે છે.

શ્રીહરિ : તું દાસ્ય શી રીતે સિદ્ધ કરીશ?

વૃત્રાસુર : હું આપનો જ છું, એટલે મારે દાસ્ય સિદ્ધ થઈ ચુક્યું છે. આપણો સેવ્ય-સેવકભાવ સહજ છે. જો મને આપનું દાસ્ય સિદ્ધ ન હોય તો આપ

इति अर्थः. तेन आवयोः सेव्यसेवकभावः सहज इति सूचितम्. अन्यथा त्रिवर्गविधातम् असुरत्वेपि सति कथं कुर्याः, ततो मोक्षे च अनधिकारः उक्तः.

एवं चेत् कथं दास्यं न करोषि? इति अतः आह भविता इति. जीवस्य त्वदीयत्वेपि देहस्य आसुरत्वेन अयोग्यत्वाद् देहान्तरे दासो भविष्यामि इति अर्थः. अतः त्वदनुग्रहेणैव तथा भविता इत्यत्र विश्वासम् आह अस्मि इति. साक्षात्प्रभुदास्ये हि स्वस्य दीनभावो गच्छतीति परम्परादासत्वम् उक्तम्.

यद्वा, प्रभुदास्ये हि स्वस्य सर्वोत्तमत्वाभिमानेन भक्तान्तरे अपराध-सम्भवात् प्रभुदास्यादपि भ्रंशो भवेत्, तच्च अनुभूतं चित्रकेतुदशायाम्, अतः

मारा त्रिवर्ग (धर्म अर्थ काम) नो विधात आ आसुरी अवस्थामां પણ ક્યાંથી કરો! આપે મારા ત્રિવર્ગનો વિધાત કર્યો તે જ આપની આ દાસ ઉપર કૃપા સૂચવે છે.

શ્રીહરિ : તારો મોક્ષમાં અધિકાર નથી એવું તારા ‘ત્રિવર્ગ’ શબ્દ કહેવાથી સમજાય છે, તો તું હાલ દાસ કેમ થતો નથી ? (અને “હું દાસ થઈશ ” “અહં ભવિતા અસ્મિ” એવું ભવિષ્ય વચન કેમ કહે છે ?)

વૃત્રાસુર : હે પ્રભો! આ જીવ તો આપનો છે. પણ આ દેહ હાલમાં આસુર છે. તેથી આપના દાસ્યને લાયક નથી. તેથી આસુર દેહનો ત્યાગ કરી અપર જન્મમાં દાસ અવશ્ય થઈશ. અને આપના અનુગ્રહથી જ અવશ્ય એમ જ થશે. કારણકે હું આપનો છું, તેથી મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે.

શંકા : વૃત્રાસુરે સાક્ષાત્ પ્રભુનું દાસ્ય ન માંગતા દાસાનુદાસત્વ કેમ માચું ?

સમાધાન : સાક્ષાત્ પ્રભુના દાસ્યની માંગણી કરવાથી પોતાની દીનતામાં ખામી આવે, માટે દીનતાસૂચક દાસાનુદાસત્વ જ માચું. અથવા પ્રભુનું દાસ્ય મળતાં (ગોપીજનોને જેમ હું-પદ અથવા મોટાઈપણા નું અભિમાન આવ્યું હતું તેવી રીતે) સર્વોત્તમ-મોટાઈ પણાનું અભિમાન થાય તો જરૂર કોઈ ભક્તનો અપરાધ થઈ જાય, અને પ્રભુના દાસ્યથી પણ ભ્રષ્ટ થઈ જાય. વૃત્રાસુરને આવો કડવો અનુભવ *પૂર્વજન્મમાં ચિત્રકેતુ

* પૂર્વજન્મમાં આ વૃત્રાસુર ‘ચિત્રકેતુ’ નામનો રાજા હતો. તેને હજારો સ્ત્રીઓ હતી છતાં પુત્ર ન હતો. અંગિરા ઋષીએ તેને હર્ષશોકપ્રદ એક પુત્ર આપ્યો.

પરમ્પરાદાસત્વેન દૈન્યમેવ ઉચિતમ્ ઇતિ ભાવઃ.

અથવા ‘તવ...’ ઇત્યાદિ-પદસમુદાયેન મોક્ષાદિ-ક્રમેણ(મોક્ષ-કામ-અર્થ-ધર્મ) વક્ષ્યમાણ-પુરુષાર્થ-ચતુષ્ટયેપિ અધિકારૂપં ચતુર્વિધં દાસ્યમ્ ઉચ્યતે. તત્ર પુષ્ટિમાર્ગે મોક્ષો હિ ભજનાનન્દાનુભવઃ. સ ચ દેહેન્દ્રિય-પ્રાણાન્તઃકરણયુક્તાનામેવ, “અક્ષણ્વતાં ફલમ્ ઇદં ન પરં વિદામ્”(ભાગ.

અવસ્થામાં અનુભવ્યો છે, માટે પરમ્પરાદાસ એટલે દાસના પણ દાસ થઈ રહેવું એ જ દીનતા છે.

વૃત્રાસુરને ચારે પુરુષાર્થનો અધિકાર કેવી રીતે છે?

વૃત્રાસુર ‘તવ’ ઇત્યાદિ પદ સમુદાયથી મોક્ષાદિ ક્રમથી- મોક્ષ અર્થ કામ ધર્મ એવા ક્રમથી -પોતાનો અધિકાર સાબીત કરે છે:

ભજનાન્દાનુભવ ઇન્દ્રિયવાળાથી જ થાય :

ભજનાન્દનો અનુભવ એ પુષ્ટિમાર્ગમાં મોક્ષ છે. અને તે તો દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અન્તઃકરણ વાળાને થઈ શકે છે એવું ભાગ.પુરા.૧૦|૨૧|૭ શ્લોકમાં નિરૂપણ કર્યું છે : “ઇન્દ્રિયવાળાને પ્રભુના મુખારવિન્દદર્શનરૂપી ફલ છે,

પરન્તુ તેની પટરાણી ઉપર દ્રેષથી બીજી રાણીઓએ તે પુત્ર ને ઝેર આપ્યું તેથી તે મરી ગયો. રાજા વિગેરે સર્વ બહુજ શોક કરવા લાગ્યાં ત્યારે નારદ સહ અંગિરા ઋષી ત્યાં આવી તેના શોકને દૂર કર્યો, અને વૈરાગ્યાદિ ભાવથી યુક્ત ચિત્રકેતુને એક ઉત્તમ વિદ્યાઆપી કે જે તેણે સાત દિવસ પર્યન્ત જલનું ભક્ષણ કરીને ધારણ કરી. તેથી તેને વિદ્યાધરનું આધિપત્ય મળ્યું. પુનઃ આ જ વિદ્યાના પ્રતાપથી સાક્ષાત્ ભગવાન્ના ચરણકમલમાં તેનો જવાનો અધિકાર સિદ્ધ થયો. ભગવાન્ અન્તર્ધાન થઈ ગયા.

એક વખતે વિમાનમાં બેસીને જતા ચિત્રકેતુએ સભામાં પાર્વતીજીને આલિંગન કરીને બેઠેલા શંકરને જોયા. દેવીના સાંભળતા હાસ્ય કરતો ચિત્રકેતુ તાણીને બોલવા લાગ્યો, “જટાધર તપસ્વી હોઈ આપ નિર્લજ્જની પેઠે પ્રાકૃત માણસ માફક સ્ત્રી સાથે સભામાં બેસો છો તે તદ્દન અયોગ્ય છે”. શંકર તો આ વાત સાંભળી મૌન રહ્યા પણ પાર્વતીજીથી આ વાત સહન ન થઈ, તેથી ક્રોધસહ શ્રાપ આપતાં કીધું કે “પાપવાળી આસુરી યોનિમાં તારો અવતાર થશે, કારણકે તેં અમારું અપમાન કર્યું છે. હવે પુનઃ અપમાન ન કરીશ”. ભક્ત ચિત્રકેતુએ શાપ પ્રણામ સાથે સ્વીકારી ક્ષમા માગી વિમાનમાં બેસીને ચાલ્યો ગયો. પુનઃ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનયુક્ત અવિસ્મૃત પૂર્વજન્મવૃત્તાન્ત વૃત્તરૂપે આ અવતાર થયો છે. ભાગ.પુરા.સ્ક.૬ અધ્યાય : ૧૪, ૧૫, ૧૬ ઉપરથી.)

પુરા.૧૦।૨૧।૭) इत्यत्र श्रुतिप्रतिपादितः. तत्र च अधिकाररूपं प्रभुदास्यं
 “भवाम दास्यः”(भाग.पुरा.१०।२९।३९) “पुरुषभूषण! देहि दास्यम्”

બીજું એથી ઉત્તમ ફળ નથી”^૧. આ વાત અમે યથાર્થ જાણીએ છીએ, કારણ કે અમે શ્રુતિરૂપા છીએ.

ઉપર દર્શાવેલા મોક્ષના સ્વરૂપમાં વૃત્રાસુરનો અધિકાર : વૃત્રાસુરે ‘તવ’ શબ્દથી દર્શાવ્યો છે. શ્રીરાસપંચ્યાધ્યાયીના “વીક્ષ્યાલકાવૃત”^૨ આ શ્લોકમાં મોક્ષ કરતાં દાસ્યની સર્વોત્કૃષ્ટતા દર્શાવતાં કહે છે કે : “લોકમાં ત્રણ પ્રકારના પુરુષાર્થ ધર્મ-અર્થ-કામ અને ચાર પ્રકારનો મોક્ષ અને સ્વર્ગ એ આ લોકમાં ઉત્તમોત્તમ

૧. તે ફળ શું છે? સખા સહિત ગાયોને વનમાં ચરાવતા શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર અને શ્રીબલદેવ ના મુખનું દર્શન થાય એનાથી શું ઉત્તમ ફળ હોઈ શકે? અથવા બંસી બજાવતા અને અનુરાગ ભર્યા કટાક્ષ કરતા મુખારવિન્દનું જેમણે નિરન્તર પાન કર્યું છે, એજ ઈન્દ્રિયોવાળાને ઉત્તમોત્તમ ફળ છે”.

“અક્ષણ્વતાં ફલમ્ ઈદં ન પર વિદામઃ, સખ્યઃ પશુનનુવિવેશયતોર્વયસ્યૈઃ,
 વક્ત્રં વ્રજેશસુતયોરનુવેણુજુષ્ટં, યૈર્વા નિપીતમ્ અનુરક્તકટાક્ષમોક્ષમ્”

(ભાગ.પુરા.૧૦।૨૧।૭)

શ્રીઆચાર્યચરણે તે જ શ્લોકની સુબોધિનિજની કારિકામાં-

“ભગવતા સહ સંવાપો દર્શનં મિલિતસ્ય ચ ।
 આશ્લેષઃ સેવનં ચાપિ સ્પર્શસ્યાપિ તથાવિધઃ ॥
 અધરામૃતપાનગ્ય ભોગો રોમોદ્ગમસ્તથા ।
 તત્કૃજિતાનાં શ્રવણમ્ આઘ્રાણં ચાપિ સર્વતઃ ॥
 તદન્તિકગતિર્નિત્યમ્ એવં તદ્ભાવનં સદા ।
 ઈદમેવેન્દ્રિયવતાં ફલં મોક્ષોપિ નાન્યથા ॥
 યથાન્ધકારે નિયતાસ્થિતિર્નાક્ષણોઃ ફલં ભવેત્ ।
 એવં મોક્ષોપીન્દ્રિયાદિયુક્તાનાં સર્વથા ન હિ”

-આજ્ઞા કરી છે કે : “ભગવાનની સાથે વાર્તાલાપ કરવો, દર્શન કરવું, અધરામૃતનું પાન કરવું, ભોગ, રોમાંચોદ્ગમ, વેણુનાદશ્રવણ, સુંઘવું, આપની પાસે જવું, આપનું સર્વ ધ્યાન - ભાવન કરવું એ જ ઈન્દ્રિયવાળાને ઉત્તમોત્તમ ફળ છે. મોક્ષ પણ આ જ છે. અન્ય નથી”.

૨. “વીક્ષ્યાલકાવૃતમુખં તવ કુણ્ડલશ્રિગાણ્ડસ્થલાધરસુધં હસિતાવલોકમ્,
 દત્તાભયં ચ ભુજદાણ્ડયુગં વિલોક્ય વક્ષઃ શ્રિયૈકરમણં ચ ભવામ દાસ્યઃ”.

(ભાગ.પુરા.૧૦।૨૧।૩૮) ઇતિ શ્રુતિવાક્યાદ્. અતઃ ‘તવ’ ઇતિ પદાદ્ મોક્ષાધિકારરૂપં પ્રભુદાસ્યમ્ ઉક્તમ્. અતઃ ‘તવ’ ઇતિ અસમાસઃ, અન્યથા ‘ત્વત્પાદ’ ઇતિ વદેત્, તવ પાદાવેવૈકં મૂલં યેષાં તે તથા, અર્થાદ્ બ્રજસ્થિતભક્તાણ્, “તે અદ્વિધમૂલં પ્રાપ્તા” (ભાગ.પુરા.૧૦।૨૧।૩૮) ઇતિ તેષાવોક્તેઃ, તેન કામાધિકારરૂપં તદ્દાસત્ત્વમ્ ઉક્તમ્ અન્યથા કામાસિદ્ધેઃ.

કહેવાય, પરંતુ અમને તો એ સર્વ દાસ્યમાં જ ઉત્તમ રીતે પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તેમાં સાલોક્ય, સામીપ્ય, સાદૃષ્ય, સાયુજ્યાદિ ચાર પ્રકારનો મોક્ષ તે પણ દાસ્ય આગળ નકામો છે”. તેમ જ તેના આગળના “તપ્તાત્મનાં પુરુષભૂષણ દેહિ દાસ્યમ્” શ્લોકના વિવરણમાં “સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપ દાસ્ય અમને આપો” (હે અનન્તકોટિકન્દર્પલાવાણ્પરુષ! સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપં દાસ્યં દેહિ.) એમ કહેલું છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિરૂપા ગોપીજનોના વાક્યોથી સિદ્ધ થાય છે કે જેમ ગોપીજનોએ મોક્ષાધિકારરૂપ પ્રભુનું દાસ્ય માગ્યું હતું તેમ વૃત્રાસુરે ‘તવ’ એ પદથી, મૂળ શ્લોકમાં ‘ત્વત્પાદૈકમૂલ’ ન કહેતાં “તવ પાદૈક મૂલ” કહેવાનો *આશય પણ એ જ છે. તમારો દાસાનુદાસ થાઉં.

હવે વૃત્રાસુરનો કામધિકાર સિદ્ધ કરે છે.

“પાદૌ એવ એકં મૂલં યેષાં તે” અર્થાત્ ભગવાન્ના ચરણો જ જેમનું મૂલ છે તેઓ. એવા તો ગોપીજનો જ છે. કારણકે “ચરણકમલ એ જ અમારું મૂળ છે” એવાં ગોપીજનોનાં વચનોથી જ સાબીત થાય છે. “તન્નઃ પ્રસીદ વૃજિનાર્દન તેદ્વિધમૂલં પ્રાપ્તાઃ” આ શ્લોકમાં કહે છે કે “હે પાપને દૂર કરનારા! અમે આપના ચરણારવિન્દના મૂળમાં આવ્યા છીએ, અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ”. આ શબ્દોથી વૃત્રાસુરનો કામ પુરુષાર્થમાં અધિકારમાં સિદ્ધ થયો, જે પાદૈકમૂલ એવા સમર્થ ભક્તોનો આશ્રય ન કરે તો પોતાનો કામ મનોરથ સિદ્ધ ન જ થાય માટે ‘પાદૈકમૂલ’ શબ્દ કામાધિકાર દર્શાવે છે. શ્રીસુબોધિનિજી કારિકામાં

* જો ‘ત્વત્પાદૈકમૂલ’ પદ રાખે તો ‘ત્વત્’ શબ્દનાં અર્થનો સંબંધ ચરણ તરફ જાય અને તેથી “તમારા ચરણ એ જ જેનું મૂલ છે” એવો અર્થ થાય અને ‘તવ પાદૈકમૂલ’ કહેવાથી ‘તવ’ શબ્દનો સમ્બન્ધ દાસ્ય તરફ જાય છે, ચરણ જોડે જતો નથી. તેથી ઉત્તમ રહસ્ય એ નિકળ્યું કે ગોપીજનોએ જેમ ભગવાનને કહ્યું કે “તમારું દાસ્ય આપો” તેમ વૃત્રાસુર પણ ‘તમારો’ શબ્દ વાપરી દાસાનુદાસત્વ માગ્યું એ માર્મિક રહસ્ય છે.

एवं स्वस्य अधिकारचतुष्टयं प्रतिपाद्य तरतमभावाद् आदौ धर्मं प्रार्थयते मनः स्मरेत इति. ‘असुपतेः’ इति ‘गुणानाम्’ इति च कर्मणि षष्ठी. तथा च मनः असुपतिं स्मरेत चिन्तयेत्. स्मरणस्य आत्मसुखैकसाधनत्वाद् आत्मनेपदम्. वाक् तस्यैव गुणान् गृणीत कीर्तयेत्, कीर्तनस्यापि मुख्यः स्वार्थैव परार्थस्तु आनुषङ्गिकः इति आत्मनेपदम्. कायः तस्यैव कर्म सेवां करोतु. सेवातु यथा प्रभोः सुखं भवति तथा क्रियते, नतु तत्र अणुमात्रमपि स्वार्थपरत्वम् अतः परस्मैपदम्. स्मरण-कीर्तनयोः श्रवणाधीनत्वेन अन्यकथनसापेक्षत्वाद् विधिः उक्तः. सेवायां स्नेहएव नियामकः, स च प्रभुकृपैकसाध्यः इति तत्र आशीः निरूपिता ॥१॥

આ પ્રમાણે પોતાના ચાર પ્રકારનો અધિકાર પ્રતિપાદન કરીને ચારે પુરુષાર્થમાં વધારે અને પ્રથમ ઉપયોગી ધર્મની માગણી કરે છે. (“મનઃ અસુપતેઃ ગુણાનામ્ સ્મરેત”) “મન પ્રાણપતિના ગુણોનું સ્મરણ કરે”, ચિન્તવન કરે. મૂળ શ્લોકમાં ‘ગુણાનાં’ એ કર્મણિ ષષ્ઠી છે. કર્મણિ ષષ્ઠી થાય ત્યારે ષષ્ઠીનો પણ દ્વિતિયા વિભક્તિ જેવો વ્યવહાર કરી શકીએ, તેથી “પ્રાણપતિના ગુણોને” એવો અર્થ કરી શકીએ. પ્રભુનું સ્મરણ કરવામાં પોતાનેજ સુખ થાય છે. એવું ‘સ્મરેત’ એ આત્મનેપદનું સન્દર્ભ રહેલું છે.

“ગૃણીત વાક્” “વાણી પ્રાણપતિના ગુણોનું કીર્તન કરે”, રટણ કરે. કીર્તનમાં પણ પોતાને જ અધિક આનન્દ થાય છે. બીજાને આનન્દ થાય એ તો ‘આનુષંગિક છે. માટે જ ‘ગૃણીત’ ક્રિયાપદ આત્મનેપદ છે.

“કર્મ કરોતુ કાયમ્” “કાયા પ્રાણપતિની જ સેવા કરે”. પ્રભુને જેમ સુખ થાય તેવી રીતે દાસ સેવા કરે છે, પોતાના સુખની લેશ પણ દરકાર નથી. તેથી તેમાં સ્વાર્થ નથી પણ પરાર્થ જ છે, માટે ‘કરોતુ’ એ પરસ્મૈપદ ક્રિયાપદ છે. સ્મરણ અને કીર્તન શ્રવણને આધિન હોવાથી અને શ્રવણ પણ અન્યના કથનની અપેક્ષાવાળો હોવાથી ‘સ્મરેત’ એ વિધિ કહ્યો. સેવામાં સ્નેહ જ નિયામક છે, સ્નેહ જ સર્વ રીતે પ્રધાન છે, અને તે સ્નેહ પ્રભુકૃપાથી જ સાધ્ય હોવાથી ત્યાં ‘કરોતુ’ એવું આશીર્વાદ ક્રિયાપદ મુક્યું છે. (૧)

૧. મુખ્ય કાર્ય કરતાં વચમાં જે સિદ્ધ થઈ જાય તે આનુષંગિક કહેવાય.

एवं मनो-वाक्-कायभेदेन त्रिविधमपि धर्मं सम्प्रार्थ्य अर्थ
निरूपयति न नाकपृष्ठम् इति.

न नाकपृष्ठं न च पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ।
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समञ्जस त्वा विरह्य काङ्क्षे ॥२॥

लौकिको वैदिकश्चार्थः त्रिविधः प्राकृतैर्गुणैः ।

क्रमेण ते भगवतो गुणैः षड्भिः निराकृताः ॥१॥

એ પ્રમાણે ધર્મનું નિરૂપણ કરીને હવે અર્થનું નિરૂપણ છે.

ન નાકપૃષ્ઠં ન ચ પારમેષ્ઠ્યં ન સાર્વભૌમં ન રસાધિપત્યમ્ ।

ન યોગસિદ્ધિઃ અપુનર્ભવં વા સમજ્જસ! ત્વા વિરહ્ય કાંક્ષે ॥૨॥

અન્વયાર્થ :

હે સમજ્જસ ! - હે સકલાર્થરૂપ	ત્વા વિરહ્ય - તને ત્યજીને
નાકપૃષ્ઠં - ઈન્દ્રાસનને	ન કાંક્ષે - નથી ઈચ્છતો
ચ - અથવા	પારમેષ્ઠ્યં - બ્રહ્માસનને
ન કાંક્ષે - નથી ઈચ્છતો	સાર્વભૌમં - સામ્રાજ્યને
ન કાંક્ષે - નથી ઈચ્છતો	યોગસિદ્ધિઃ - અણિમાદિ સિદ્ધીને
ન કાંક્ષે - નથી ઈચ્છતો	વા - અથવા

અપુનર્ભવં - અક્ષરબ્રહ્મમાં લયાદિકને ન કાંક્ષે - નથી ઈચ્છતો

ભાવાર્થ : હે સકલ અર્થરૂપ ! આપને ત્યજીને ઈન્દ્રાસનને નથી ઈચ્છતો,
બ્રહ્માસનને નથી ઈચ્છતો, સામ્રાજ્યને નથી ઈચ્છતો, રસાતલાદિકના
આધિપત્યને નથી ઈચ્છતો, યોગસિદ્ધિઓને નથી ઈચ્છતો કે મોક્ષને નથી
ઈચ્છતો. અર્થાત એ સર્વને ત્યજીને આપને જ ઈચ્છું છું. ॥૨॥

સંગ્રહકારિકાભાવાર્થ :

પ્રાકૃત સત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ એમ ત્રણ ગુણથી લૌકિક
અર્થ ત્રણ પ્રકારનો છે અને વૈદિક પણ ત્રણ પ્રકારનો છે. તે છએ પ્રકારના અર્થને
ભગવાનના ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય આ છ ધર્મથી ક્રમે-ક્રમે
ત્યાગ કર્યો છે. અર્થાત્ ભગવાનમાં છ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય બિરાજે છે તેથી તે લૌકિક-
વૈદિક છ પ્રકારના અર્થની ભગવાનથી જ સિદ્ધિ થઈ જાય છે માટે તેની અપેક્ષા
નથી. તેનો વૃત્તાસુર ત્યાગ કરે છે. (૧)

સ્વર્ગ-ભૂમિ-રસૈશ્વર્ય સાત્ત્વિકાદિ તુ લૌકિકમ્ ।
 મોક્ષશ્ચ પારમેષ્ઠ્યં ચ સિદ્ધયશ્ચેતિ વૈદિકમ્ ॥૨ ॥
 પ્રવૃત્તિધર્મસાધ્યત્વાત્ સામાન્યં તત્તુ લૌકિકમ્ ।
 નિવૃત્તિધર્મસાધ્યત્વાદ્ વિશેષાદ્ વૈદિકં પરમ્ ॥૩ ॥
 પ્રત્યેકમેવ તે ચાર્થા ન તુ સમ્ભૂય કુત્રચિત્ ।
 ભગવત્યખિલાત્મત્વાદ્ ભવન્ત્યેવ તથા હિ તે ॥૪ ॥
 અતો અર્થો ભગવાનેવ પુષ્ટિમાર્ગેઽઙ્ગમન્યતઃ ।
 સર્વતો નૈરપેક્ષ્યં ચ તથાત્ર વિનિરૂપ્યતે ॥૫ ॥

આ શ્લોકની અંદર છ વસ્તુનો અનાદર વૃત્તાસુરે કર્યો. તેમાં ઈન્દ્રાસન, સામ્રાજ્ય અને રસાતલાદિકનું ઐશ્વર્ય આ ત્રણ લાકિક છે. મોક્ષ, બ્રહ્માસન અને સિદ્ધિઓ એ ત્રણ વૈદિક છે. (૨)

આપણે ઉપર લૌકિક અને વૈદિકનો વિચાર કરી ગયા તેમાં જે લૌકિક છે તે પ્રવૃત્તિધર્મ સાધ્ય હોવાથી તે સામાન્ય છે. ઈન્દ્રાસન, સામ્રાજ્ય અને રસાતલાદિકનું ઐશ્વર્ય આ ત્રણેમાં અનલદ પ્રવૃત્તિ જ ભરેલી છે. અને પ્રવૃત્તિ ધર્મથી તે પ્રાપ્ત થાય છે. દાખલા તરીકે અનેક યજ્ઞોથી ઈન્દ્રાસન મળે. યજ્ઞકર્મ પ્રવૃત્તિધર્મ છે. માટે જે પ્રવૃત્તિધર્મથી સાધ્ય છે તે સામાન્ય જ કહેવાય. મોક્ષ થવો, બ્રહ્માસન, સિદ્ધિઓ મેળવવી એ સર્વ વૈરાગ્યાદિક નિવૃત્તિધર્મથી મળી શકે છે, તેથી તે વૈદિક અને પર-શ્રેષ્ઠ છે. (૩)

ઉપર છ અર્થો ગણાવ્યા (ઈન્દ્રાસન, સામ્રાજ્ય, ઐશ્વર્ય, મોક્ષ, બ્રહ્માસન, સિદ્ધિઓ,) તે પ્રવૃત્તિધર્મથી સાધ્ય હો કે નિવૃત્તિધર્મથી સાધ્ય હો, પણ છ પૈકી સાધકને એક જ અર્થ સિદ્ધ થાય છે, કોઈને મોક્ષ મળે તો બ્રહ્માસન ન મળે, ઈન્દ્રાસન મળે તો મોક્ષ ન મળે, પરંતુ ભગવાન્ સર્વરૂપ હોવાથી ભગવાનમાં એ છએ અર્થ હોય છે. (અને તે છએ અર્થનો ભક્તોને એકી વખતે અનુભવ થાય છે એ વૃત્તાસુરનું વચન સ્પષ્ટ સાબીતી આપે છે.) (૪ ॥)

ઉપર છ વસ્તુ સમજાવીને છએ મહાન્ અર્થરૂપ છે. પણ છએ એકી વખતે મળવી મુશ્કેલ છે. પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગમાં તો સાક્ષાત્ ભગવાન્જ અર્થરૂપ હોવાથી વૃત્તાસુરને છએ અર્થનો અનુભવ ભગવનમાં થતાં વૃત્તાસુર અન્ય સર્વમાં નિરપેક્ષતા દર્શાવે છે. એ જ રહસ્ય આ શ્લોકમાં દર્શાવામાં આવે છે. (૫)

આદૌ લૌકિક-સાત્ત્વિકમ્ અર્થ નિરાકરોતિ ન નાકપૃષ્ઠમ્ ઇતિ, નાકઃ સ્વર્ગસ્તસ્ય પૃષ્ઠં રાજાસનમ્, ઇન્દ્રાસનમ્ ઇતિયાવત્. તચ્ચ નશ્યતિ કાલાન્તરે. અતઃ ત્વયિ અખણ્ડિતૈશ્વર્યસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ તદ્ ન કાઢ્ઢે ન ઇચ્છામિ ઇતિ અર્થઃ.

વૈદિક-રાજસમ્ અર્થ નિરાકરોતિ ન પારમેષ્ઠ્યમ્ ઇતિ. પરમેષ્ઠી બ્રહ્મા, રજોવતારત્વાત્ તત્સ્થાનં રાજસમ્. તત્ર ચ “બ્રહ્મણા સહ મુચ્યન્તે” ઇતિ વાક્યાત્ પારતન્ત્ર્યેણ ફલસિદ્ધ્યા સ્વવીર્યહાનિરેવ. ત્વયિ ચ અખણ્ડિતવીર્યસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ તદપિ ન કાઢ્ઢે.

લૌકિક-રાજસમ્ અર્થ નિરાકરોતિ ન સાર્વભૌમમ્ ઇતિ. સર્વભૂમેઃ ઈશ્વરત્વે હિ સર્વત્ર લોકે યશો ભવતિ. તચ્ચ દાનાદિસાપેક્ષત્વાદ્ ઔપાધિકં

(૧) આરમ્ભમાં લૌકિકસાત્ત્વિક અર્થનું નિરાકરણ કરે છે : “હું નાકપૃષ્ઠની ઈચ્છા રાખતો નથી”. ‘નાક’ એટલે સ્વર્ગ, અને ‘પૃષ્ઠ’ એટલે રાજાસન, અર્થાત્ ઈન્દ્રાસનને નથી ઈચ્છતો. હું ઈન્દ્રાસનની શા માટે ઈચ્છા કરું? “ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ” “પુણ્ય ક્ષીણ થતાં તે કાલાન્તરે મૃત્યુલોકમાં આવે છે”. હું તો આપનામાં જ અખણ્ડિત ઐશ્વર્ય વિદ્યમાન છે તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવું છું, માટે મારે ઈન્દ્રાસનની ઈચ્છા નથી.

(૨) વૈદિકરાજસ અર્થનું નિરાકરણ કરે છે : “હું પારમેષ્ઠ્યની ઈચ્છા રાખતો નથી”. ‘પરમેષ્ઠી’ એટલે બ્રહ્મા, એ રજોગુણાવતાર છે, તેથી તેનું સ્થાન પણ રાજસ જ હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ બ્રહ્માસનમાં એક મહદ્દુઃખ છે. “બ્રહ્મણા સહ મુચ્યન્તે” “બ્રહ્મલોકસ્થ સર્વલોકની બ્રહ્માની સાથે મુકિત થાય છે” આ વાક્યથી પરતંત્રતાથી ફલસિદ્ધિ થઈ એમ નિશ્ચય થાય છે. અને પરતંત્રાથીજ ફલસિદ્ધિ જ્યાં થાય ત્યાં સ્વવીર્યની હાનિ જ થાય. હું તો આપનામાં અખણ્ડ વીર્યનું દર્શન કરી રહ્યો છું તેથી સ્વવીર્યની હાનિરૂપ બ્રહ્માસનની મારે ઈચ્છા નથી.

(૩) લૌકિકરાજસ અર્થનું નિરાકરણ કરે છે : “હું સાર્વભૌમની ઈચ્છા રાખતો નથી”. ‘સાર્વભૌમ’ એટલે સર્વભૂમિનું ઈશ્વરત્વ. તે પ્રાપ્ત થાય તો સર્વલોકમાં યશ ફેલાય. યશ પણ દાનાદિક કરે તો પ્રાપ્ત થાય માટે તે યશ દાનાદિકને અધીન ગણાય, એટલુંજ નહિ પણ તે નાશવન્ત છે. “તદ્ વાયસં

સાવધિકં ચ “તદ્ વાયસં તીર્થમ્” (ભાગ.પુરા.૧।૫।૧૦) ઇતિ વચનાત્ સ્વરૂપતોપિ દુષ્ટં, “રાજ્યાન્તે નરકં ધ્રુવમ્” ઇતિ વચનાદ્ અવસાનતોપિ તથા. ત્વયિ ચ અનવદ્યયશસો વિદ્યમાનત્વાત્ તદપિ ન કાઢ્ઢે.

લૌકિક-તામસમ્ અર્થ નિરાકરોતિ ન રસાધિપત્યમ્ ઇતિ. ‘રસ’ ઇતિ ઉપલક્ષણં તેન અધોલોકાઃ સર્વે નિરૂપિતાઃ. તત્ર ચ ભુમ્યપેક્ષયા સુખભોગો અધિકઃ. સ ચ શ્રિયા ભવતિ. સા ચ ત્વયા બલેઃ અપહતા દત્તા ચ! ત્વયિ ચ અનપાયિન્યાઃ શ્રિયો નિત્યં વિદ્યમાનત્વાત્ તદપિ ન કાઢ્ઢે.

વૈદિક-તામસમ્ અર્થ નિરાકરોતિ ન યોગસિદ્ધિઃ ઇતિ. અપક્વ-યોગિનો હિ સિદ્ધિબલેન અપેક્ષિતવિષયાન્ સંસૃજસ્ય ભોગં કુર્વન્તિ, તેન યોગાદપિ ભ્રષ્ટા ભવન્તીતિ તેષાં જ્ઞાનં ભ્રાન્તમેવ. ત્વયિ ચ નિત્યાખ્ણિત-

તીર્થમુશન્તિ માનસા” (શ્રીભાગવત પુરાણની સરખામણીમાં મહાભારતની ન્યૂનતા જણાવતાં કહ્યું છે કે) “પ્રભુના યશનું વર્ણન જેમાં ન આવે તે ‘વાયસતીર્થ’ (કાગળાને ગમતું ગંદુ સ્થળ) કહેવાય છે”; આવી રીતે સ્વરૂપથી પણ દુષ્ટ જ છે. પરિણામે તો “રાજ્યાન્તે નરકં ધ્રુવમ્” નરકગામિ છે. માટે તેનું પરિણામ પણ દુષ્ટ જ છે. હું તો આપનામાં અવિગીત-અનિન્દિત યશ ને પ્રત્યક્ષ નિરખી રહ્યો છું. માટે મારે સામ્રાજ્ય પણ નથી જોઈતું.

(૪) લૌકિકતામસ અર્થનું નિરાકરણ કરે છે: “હું રસાધિપત્યની ઈચ્છા નથી રાખતો”. ‘રસ’ શબ્દ તો માત્ર એક અર્થસૂચક છે પણ તેનાથી નીચેના પાતાલના સર્વે લોક સમજવાના છે. પૃથ્વીની અપેક્ષાએ એ લોકમાં ભોગ અધિક હોય છે. ભોગ શ્રીલક્ષ્મીથી જ થાય. બલિરાજાને શ્રી-લક્ષ્મી અપાર હતી, આવા સમર્થની શ્રીને આપે હરી લીધી અને પુનઃ આપે જ અર્પી, અર્થાત્ શ્રી આપને અધીન છે. હું તો આપનામાં કોઈનાથી હરી ના શકાય એવી અખણ શ્રીને નિત્ય બિરાજેલી જોઉં છું તેથી મારે રસાધિપત્યની પણ ઈચ્છા નથી.

(૫) વૈદિકતામસ અર્થનું નિરાકરણ કરે છે: “હું યોગસિદ્ધિની ઈચ્છા રાખતો નથી”. કારણ કે અપક્વયોગિઓ પોતાને પ્રાપ્ત થએલી સિદ્ધિના બલથી મનગમતા વિષયો સરજી ભોગ કરે છે, અને તેથી તે યોગથી ભ્રષ્ટ થાય છે.

જ્ઞાનસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ તા અપિ ન કાઙ્કે.

વૈદિક-સાત્ત્વિકમ્ અર્થ નિરાકરોતિ અપુનર્ભવં વા ઇતિ. “સત્ત્વાત્ સજ્જાયતે જ્ઞાનમ્” (ભગ.ગીતા૧૪।૧૭) ઇતિવચનાદ્ જ્ઞાનસ્ય સાત્ત્વિકત્વેન તત્સાધ્યમોક્ષસ્યાપિ તથાત્વમ્ ઉચ્ચતે. સ ચ ગણિતાનન્દત્વેન ત્વદાનન્દાંશ એવ, નતુ ત્વમ્. તત્રાપિ સેવ્યસેવકભાવેન ન અન્યોન્યં સાપેક્ષતા, ભેદાભાવાદ્ અતઃ તસ્યાર્થત્વાભાવાય ‘અપુનર્ભવ’પદમ્, જન્માભાવાતિરિક્તવિશેષા-ભાવાત્. ત્વન્તુ પૂર્ણાનન્દો ભક્તસાપેક્ષશ્ચેતિ “મદન્યત્ તે ન જ્ઞાનન્તિ નાહં તેભ્યો મનાગપિ”(ભાગ.પુરા.૯।૫।૬૮) ઇતિ વાક્યાદ્. અતો ભક્તાતિરિક્તરાગા-

જો યોગિઓનું જ્ઞાન સ્થિર હોય તો આવી દશા ન આવે, પણ તેમનું જ્ઞાન ભ્રાન્ત જ છે. હું તો આપનામાં નિત્ય અખણિત જ્ઞાનને નિરખી રહ્યો છું, માટે તે સિદ્ધિઓ મારે ના જોઈએ.

(૬) વૈદિકસાત્ત્વિક અર્થનું નિરાકરણ કરે છે : “હું મોક્ષની પણ અપેક્ષા નથી રાખતો”. “સત્ત્વાત્ સજ્જાયતે જ્ઞાનમ્” “સત્વગુણથી જ્ઞાન થાય છે” અને જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન સાત્વીક છે. સાત્ત્વિકજ્ઞાનથી થતો મોક્ષ પણ સાત્ત્વિક જ કહેવાય. મોક્ષ અક્ષરબ્રહ્મમાં થતો હોવાથી તે ગણિતાનન્દ છે. આપના આનન્દનો એક અંશ જ છે. આપ તેવા નથી. આપ તો પૂર્ણાનન્દ છો. આ સિવાય મોક્ષમાં અન્ય પણ ખામી છે. અક્ષરમાં લય થયા પછી તેમાં સેવ્ય-સેવકભાવથી થતી સામસામી કોઈ પણ જાતની પ્રીતિનો આનન્દ મળતો નથી, તેથી આપની લીલાસનો અનુભવ તેમાં નથી મળતો, કારણ કે જેમ સમુદ્રમાં નમક નાખતાં તે ઓગળી જઈને સમુદ્રરૂપ થઈ જાય છે તેમ મોક્ષમાં બ્રહ્મની સાથે અભેદ થઈ જાય છે. માટે તેને ખરેખર ‘અર્થ’ કહી શકાય નહીં. આ જ હેતુથી ‘મોક્ષ’ શબ્દ નહિ લખતાં ‘અપુનર્ભવ’ પદ લખ્યું છે. સારાંશ કે તેમાં પુનઃ જન્મનો અભાવ, પુનઃજન્મ ન લેવો પડે, એ સિવાય કંઈ પણ વિશેષ માહાત્મ્ય નથી.

આપતો પૂર્ણાનન્દ છો. ભક્તની સદૈવ અપેક્ષા રાખનાર છો. હે ભગવન! આપે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે “મદન્યત્ તે ન જ્ઞાનન્તિ નાહં તેભ્યો મનાગપિ” “મારા ભક્ત મારાથી અન્ય કંઈ પણ જાણતા જ નથી. મને જ સર્વસ્વ ગણે છે. હું પણ તેમનાથી અન્ય જરા પણ જાણતો નથી” આવી રીતે

भावेन त्वयि अखण्डितवैराग्यस्य विद्यमानत्वात् तमपि न काङ्क्षे.

मर्यादायां मोक्षः तुरीयपुरुषार्थः. सच पुष्टौ हेयत्वेन अर्थमध्ये गणितः इति अनादरद्योतनार्थं वा इति उक्तम्. यत्र मोक्षस्यापि अनादरः तत्र अन्येषां किं वाच्यम्! इति च. तर्हि को अर्थः तव अपेक्षितः? इति अतः आह समञ्जस! इति, हे समञ्जस! पूर्णत्वात् सकलार्थरूपः. अतः त्वा त्वां विरह्य पृथक्कृत्य उक्तार्थान् अहं न काङ्क्षे किन्तु त्वामेव सर्वार्थरूपत्वाद् अर्थत्वेन काङ्क्षे निरन्तरम् इच्छामि इति अर्थः. यद्वा उक्तार्थान् पृथक्कृत्य त्वामेव च अर्थत्वेन काङ्क्षे ॥२॥

આપ ભક્તની અપેક્ષા રાખનારા છો, તેથી આપને ભક્ત સિવાય અન્યમાં જરા પણ રાગ નથી, અર્થાત્ અન્યમાં વિરાગ અને ભક્તમાં જ રાગ, તેથી આપનામાં અખણ્ડિત વૈરાગ્ય વિદ્યમાન છે, તેથી મને અપૂર્નભવ-મોક્ષ ની પણ ચાહના નથી.

મર્યાદામાં મોક્ષને ચતુર્થ પુરુષાર્થ તરીકે સ્થાન આપ્યું છે. જ્યારે પુષ્ટિમાં તેનો ત્યાગ કરવાને ‘અર્થ’ નામના પુરુષાર્થની ગણતરીમાં ગણ્યો છે, માટે ભક્તિમાર્ગમાં તેનો અનાદર છે, એ જ મોક્ષથી અધિક આનન્દદાયક પુષ્ટિમાર્ગની બલિહારી છે. (મૂળમાં ‘વા’ શબ્દ છે તેનું આ સ્વારસ્ય છે.)

આ પ્રમાણે વૃત્તાસુરે બધા અર્થનું નિરાકરણ કરી દીધું. તો ભગવાન્ તેને પુછે કે “ત્યારે તારે કેવા અર્થની અપેક્ષા છે?” તો ઉત્તર આપતાં તે ભગવાનને કહે છે કે “હે સમજ્જસ! હે સકલ અર્થથી પૂર્ણ! આપને ત્યજીને ઉપર કહેલા અર્થોની હું ઈચ્છા રાખતો નથી, પરંતુ સર્વાર્થરૂપ આપની જ અર્થરૂપે ઈચ્છા રાખું છું, સદૈવ મારા અર્થરૂપ આપ જ હો”. અથવા “પૂર્વોક્ત અર્થને ત્યજીને આપની જ અર્થરૂપે ઈચ્છા રાખું છું”.

તાત્પર્યાર્થ - પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાન્ જ ભક્તોના અર્થરૂપ છે.

एवम् अर्थ निरूप्य कामं निरूपयति अजातपक्षा इव इति.

अजातपक्षा इव मातरं खगाः स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्ताः ।

प्रियं प्रियेव *व्युषितं विषण्णा मनोरविन्दाक्ष दिदृक्षते त्वाम् ॥३॥

पुष्टिमार्गे हरे रूपदिदृक्षा मनसोस्य हि ।

कामो निरूप्यते तत्र दृष्टान्त-त्रितयं यथा ॥१॥

पुष्टिमार्गीय तृतीय काम पुरुषार्थનું નિરૂપણ :

અજાતપક્ષા ઈવ માતરં ખગાઃ સ્તન્યં યથા વત્સતરાઃ ક્ષુધાર્તાઃ ।

પ્રિયં પ્રિયેવ વ્યુષિતં વિષણ્ણા મનોરવિન્દાક્ષ! દિદૃક્ષતે ત્વામ્ ॥૩॥

અન્વયાર્થ :

હે અરવિન્દાક્ષ! - હે કમલનેત્ર !

અજાતપક્ષાઃ - પાંખ વિનાનાં

ક્ષુધાર્તાઃ - ભૂખ્યાં

ખગાઃ - પક્ષીના બચ્ચાં

માતરમિવ - માતાને જેમ

ક્ષુધાર્તાઃ - ભૂખ્યાં

વત્સતરાઃ - નાનાં વાછરડાં

સ્તન્યં યથા - દુધને જેમ

વિષણ્ણા - ખેદયુક્ત

પ્રિયા - વલાલી સ્ત્રી

વ્યુષિતં - પ્રવાસે ગયેલા

પ્રિયામિવ - વલાલા પતિને જેમ

મનઃ - મન

ત્વાં - આપને

દિદૃક્ષતે - જોવાની ઈચ્છા રાખે છે

ભાવાર્થ : જેને પાંખ ઉત્પન્ન નથી થઈ એવાં તથા ભૂખ્યાં થયેલાં પક્ષીનાં બચ્ચાં જેમ પોતાની માતાને જોવા આતુર બને છે, તથા ભૂખ્યાં નાનાં વાછરડાં જેમ પાન કરીને ક્ષુધા મટાડવા માટે દુધના દર્શનની ઈચ્છા રાખે છે, પતિના પ્રવાસથી ખેદ પામેલી વલાલી સ્ત્રી પરદેશ ગયેલા વલાલા પતિને નિરખવા જેમ અધિરી બને છે, તે પ્રમાણે, હે કમલનયન ! મન આપના દર્શનની ઈચ્છા રાખે છે.

વિવેચન : કારિકાર્થ :

પ્રભુના અનુગ્રહમાર્ગમાં શ્રીહરિના રૂપની દર્શનેચ્છા થવી તે તૃતીય પુરુષાર્થ 'કામ' કહેવાય છે. આવા પ્રકારનો કામ તે અલૌકિક કામ કહેવાય છે. આ અલૌકિક કામ સમજાવવા માટે શ્રીવ્યાસજીએ મૂલ શ્લોકમાં ત્રણ દૃષ્ટાન્ત આપ્યાં છે : પક્ષીઓ, વાછરડાં અને સ્ત્રી.કા.૧

(*અધ્યુષિતમિત્યપિ પાઠઃ ।)

દ્વિતયં લૌકિકં પ્રોક્તમ્ એકં શાસ્ત્રીયમ્ ઉત્તમમ્ ।
 લૌકિકસ્ત્રિગૂણીભૂય દૃષ્ટાન્તઃ સ્યાદ્ અલૌકિકે ॥૨॥
 અન્યથૈકતરેણાપિ સિદ્ધેર્થે ત્રિતયેન કિમ્ ।
 ક્ષુદ્રપો લૌકિકઃ કામો રસરીત્યા તુ શાસ્ત્રતઃ ॥૩॥
 પ્રભોસ્તુ રસરૂપત્વાત્ સ્વસ્યૈકત્વેન ચોત્તમઃ ।
 અયમેવ હિ દૃષ્ટાન્તઃ તેનાન્તે ચૈકતોદિતા ॥૪॥

હે અરવિન્દ ! મનુઃ ત્વાં દિદૃક્ષતે ઇતિ સમ્બન્ધઃ. નેત્રયોઃ અમ્બુજત્વેન તદ્દિદૃક્ષયા મનસો મધુપત્વં બોધિતમ્. તથા ચ અરવિન્દે વિકસિતે મધુપસ્ય

આ ત્રણ દૃષ્ટાન્તો પૈકી પહેલાં બે દૃષ્ટાન્તો લૌકિક છે. કારણ કે તેમાં લૌકિક ક્ષુદ્રારૂપ કામ બતાવ્યો છે. ત્રીજું સ્ત્રીનું દૃષ્ટાન્ત શાસ્ત્રીય છે અને તે જ ઉત્તમ છે. એક દાષ્ટાન્ત* સમજાવવા માટે ત્રણ દૃષ્ટાન્ત આપવાનું કારણ એ છે કે લૌકિક દૃષ્ટાન્ત ત્રણ ગણા થઈને જ અલૌકિક દાષ્ટાન્તમાં દૃષ્ટાન્ત થઈ શકે છે.કા.૨

જો એમ ન હોય તો એક જ દૃષ્ટાન્ત મૂલમાં આપવું હતું! તેમતો નથી કર્યું તેથી માલુમ પડે છે કે લૌકિક ત્રણ ગણા દૃષ્ટાન્ત થઈને જ અલૌકિક સિદ્ધાન્ત સમજાવી શકે છે. પહેલાં બે દૃષ્ટાન્તમાં બતાવેલો કામ શાસ્ત્રીય છે, કારણ કે તે ક્ષુદ્રારૂપે વર્ણવ્યો છે. ત્રીજા પ્રિયાના દૃષ્ટાન્તમાં બતાવેલો કામ શાસ્ત્રીય છે, કારણ કે તે રસશાસ્ત્રની રીતિથી વર્ણવેલો છે.કા.૩

ત્રીજું પ્રિયાનું જ દૃષ્ટાન્ત ઉત્તમ છે. તેનું કારણ એ છે કે પ્રભુ “રસો વૈ સઃ” ઈત્યાદિ વાક્યથી રસસ્વરૂપ છે. અને મૂલમાં જેમ વહાલી સ્ત્રી એક રસભાવયુક્ત પ્રિયને ચાહે છે તેમ અહીં વૃત્રાસુર પણ એક છે અને અનેક સ્વરૂપયુક્ત પ્રભુના બીજા કોઈ પણ સ્વરૂપને નહીં પરંતુ કેવળ રસરૂપ પ્રભુને જ ચાહે છે.કા.૪

આ શ્લોકમાં ‘હે કમળનેત્રવાળા!’ આવું સમ્બોધન કરીને વૃત્રે પ્રભુના નયનને કમળની ઉપમા આપી છે અને તે દ્વારા પોતાના મનને ભ્રમર સૂચવ્યું છે. એટલે કે કમળ વિકાસ પામે ત્યારે જ ભ્રમરની ઈચ્છા પૂરી પડે છે, તેમ આપ પણ

* જે વાત સમજાવવા દૃષ્ટાન્ત અપાય છે તે વાત ‘દાષ્ટાન્ત’ કહેવાય છે.

કામઃ સિદ્ધ્યતિ ન અન્યથેતિ તથાદૃષ્ટિં મયિ સમ્પાદય ઇતિ પ્રાર્થિતમ્.
દિદૃક્ષાહેતુભૂતં સ્વરૂપસૌન્દર્યં ચ સમ્બોધનેન ધ્વનિતમ્.

મનસઃ સ્વતન્ત્રત્વાય ‘અસ્મચ્’છબ્દપ્રયોગાભાવઃ.

કિઞ્ચ, દિદૃક્ષા દૃશો ધર્મઃ. સ ચ મનસો નિરૂપ્યતે, તેન સર્વેન્દ્રિયા-
ણામપિ મનઃસન્નિકર્ષાત્ પૂર્ણઃ કામો નિરૂપિતઃ, અન્યથા ભજનાનન્દાનુભવો ન
સ્યાત્, તસ્ય સર્વેન્દ્રિયૈકવેદ્યત્વાત્.

મારી ઉપર વિકસિત દૃષ્ટિ કરો. બીજું તાત્પર્ય એ સૂચવ્યું છે કે આપનું સ્વરૂપ-
સૌન્દર્ય જ એવું મનોહર છે કે મન આપની સ્વરૂપસુન્દરતા નિરખવા લલચાય
જ.

શંકા : અહીં એક એવી શંકા ઉદ્ભવે છે કે જેમ લોકમાં “ત્યાં જવા મારું મન છે”
“મારું મન આ ચીજ જોવા ઈચ્છા રાખે છે” વગેરે વ્યવહારમાં મન ઉપર
પોતાનો કાબુ દર્શાવાય છે ત્યારે વૃત્તે પણ (મમ મનઃ) “ ‘મારું મન’
આપના દર્શનની ઈચ્છા રાખે છે” આમ કહેવું જોઈએ?

સમાધાન : લોકમાં જે મન ઉપર પોતાપણું દર્શાવવાનો વ્યવહાર છે તે ભ્રાન્ત છે,
કારણ કે જે ચીજ ઉપર આપણો કાબુ હોય તે ચીજ ઉપર આપણે ચાહે તેમ
કરી શકીએ છીએ. જેમકે મારું ઘર. ઘર આપણા તાબેની ચીજ હોવાથી
આપણે તેને ભાંગી શકીએ, રીપેર કરાવી શકીએ, પણ તે પ્રમાણે મન
આપણા તાબામાં નથી, ઉલ્ટા આપણે તેના તાબામાં છીએ, તેથી જ મન
ચાહે ત્યાં આપણને લઈ જાય છે. તેથી લોકનો જે મન ઉપર પોતાપણાનો
વ્યવહાર છે તે ભ્રાન્ત જ કહેવાય. પણ વૃત્ત તો ભ્રાન્ત નથી. તે સમજે છે કે
મન સ્વતન્ત્ર છે તેથી તેણે “(મમ) મારું મન” આવો સ્વાધીનતાસૂચક
‘અસ્મત્-મમ’ શબ્દનો પ્રયોગ નથી કર્યો.

શંકા : વ્યવહારમાં આપણે એમ બોલિએ કે “ચક્ષુ જોવાની ઈચ્છા રાખે છે”
જ્યારે કે અહીં વૃત્તે તો “મન જોવાની ઈચ્છા રાખે છે” એવું તે કેમ કહ્યું!

સમાધાન : તેનું તાત્પર્ય એ છે કે સર્વ ઈન્દ્રિયો મનના સમ્બન્ધથી જ કાર્ય કરી શકે
છે. જો મન આપણું ન હોય તો નેત્ર ખોલીને ઉભા હોઈએ છતાં જોઈ શકતાં
નથી. તેથી વૃત્ત સમજે છે કે સર્વ ઈન્દ્રિયોમાં પ્રધાન મન છે. તેનેજ પ્રભુના
સ્વરૂપમાં લગાડવું કે જેથી બધી ઈન્દ્રિયો પોતપોતાના વ્યપાર : જોવું,
સાંભળવું વગેરેમાં નિષ્ફલ થઈ પ્રભુમાં આવી લાગશે, અને તેથી મને

પ્રભો: પૂર્ણકામત્વેન ક્રિયાફલસ્ય આત્મગામિત્વાય આત્મનેપદમ્.

મનસઃ ચઞ્ચલત્વાદ્ ‘મધુપ’ત્વબોધનેન ચ કામાન્તરં સમ્ભવતીતિ તદભાવાય દૃષ્ટાન્તમ્ આહ **ખગા ઇવ** ઇતિ. યથા પક્ષિણઃ કદા કિમ્ આનીય દાસ્યતિ ઇતિ માતરં દ્રષ્ટુમ્ ઇચ્છન્તિ, ખગાનાં નિયતભક્ષ્યાભાવાદ્ અનિયતસ્ય ચ ક્ષુધાર્તતયા અર્થસિદ્ધત્વાત્ તદ્ અત્ર ન ઉક્તમ્, તદપિ ન સર્વદા કિન્તુ કિયત્કાલપર્યન્તમેવ ઇતિ આહ **અજાતપક્ષા** ઇતિ. પક્ષોદયાનન્તરં ન તથેતિ તાવદેવ દૃષ્ટાન્તતેતિ અર્થઃ.

તથાચ અત્ર (૧)ક્ષુદુપાધિકૃતત્ત્વમ્ (૨)અનિયતવિષયત્ત્વમ્

ભજનાન્દનો અનુભવ થશે. કારણકે સર્વ ઈન્દ્રિયોથી જ ભજનાન્દનો અનુભવ થઈ શકે છે, તેથી વૃત્તે “મન જોવાની ઈચ્છા રાખે છે” તેવું કહ્યું.

(શ્લોકમાં ‘દિદક્ષતે’ ક્રિયાપદમાં આત્મનેપદ મુક્યું છે તેનું રહસ્ય)

આ શ્લોકમાં વૃત્તે માગેલો પૂર્ણકામ પોતાને અપેક્ષિત છે, પ્રભુને અપેક્ષિત નથી જ, કારણકે તે તો પૂર્ણકામ છે. તેથી ફળને એટલે કે પૂર્ણ કામરૂપી ફળને પોતાના તરફનું છે એવું દર્શાવવા આત્મનેપદ મુક્યું છે.

“ચઞ્ચલં હિ મનઃ કૃષ્ણા!” આ ગીતાવાક્યથી મન ચઞ્ચલ છે એવું સાબીત થાય છે. તેમજ મનને ભ્રમરની ઉપમા આપી છે, તેથી ભ્રમર જેમ વિકાસ પામેલા કમલ પાસે પણ જાય છે તેમ મનમાં પણ બીજી ઈચ્છા ઉદ્ભવવી સમ્ભવ છે, તેના અભાવ માટે દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે “જેમ ક્ષુધાથી પીડિત પક્ષીનાં નાના બચ્ચાં પોતાની માતાને જોવા ઈચ્છા રાખે છે તેમ મન આપને જોવાની ઈચ્છા રાખે છે”.

આ દૃષ્ટાન્તમાં ગુંસાઈજીએ દર્શાવેલાં દુષણો.

(૧) પક્ષીઓનું ભક્ષ્ય કંઈ નિયત હોતું નથી, તેમજ ક્ષુધાથી પીડીતને તો કોઈ પણ ચીજથી કામ સરે છે, તે (ક્ષુધાર્તાઃ) ભૂખ્યાં આવું વિશેષણ આપવાથી પણ ભક્ષ્યની અનિયતતા પ્રાપ્ત થાય છે અને ભક્ષ્યની નિયતતા ન હોવાથી જ મૂળમાં પણ ભક્ષ્યનું નામ જેમ બીજા દૃષ્ટાન્તમાં ‘સ્તન્યં’ (દુધ) આવું પદ મુકી દર્શાવ્યું છે, તેવું કોઈ પણ પદ મુકી દર્શાવ્યું નથી. તેમજ આ દૃષ્ટાન્તમાં ‘અજાતપક્ષાઃ’ (જેને પાંખો ઉત્પન્ન નથી થઈ) આવું વિશેષણ પક્ષીઓને આપ્યું છે, તેથી પાંખ ઉત્પન્ન થયા પછી પક્ષીઓ માતાને

(૩)અનિયતકાલત્વં ચ इति दूषणत्रयं सम्भाव्य द्वितीयं दृष्टान्तम् आह स्तन्यं यथा इति. वत्सतरा अतिबालवत्साः ते यथा “कदा स्तन्यं प्राप्स्याम” इति तदिच्छन्ति तथा इति अर्थः. तेषां स्तन्यमात्रैककामत्वाद् अत्र तदेव प्रोक्तम्. मातुरभावे तद्बुद्ध्या परस्याअपि स्तन्यं पिबन्तीति तदनुक्तिः.

अत्रापि नियतविषयत्वेपि ‘वत्सतर’पदाद् अनियतकालત્વં ક્ષુદ્રુપાધિકૃતત્વં ચ इति दुषणद्वयं सम्भाव्य तृतीयं दृष्टान्तम् आह प्रियं प्रियेव इति. ‘प्रिय’पदाद् उभयत्र निरुपाधिकस्नेहो निरूपितः. स्नेहस्य तथात्वं

જોવાની ઈચ્છા રાખતાં નથી અર્થાત્ પક્ષીઓની દર્શનેચ્છા સદા એક સરખી નથી તેથી કાલની અનિયતતા રૂપ એટલે કે પાંખ ઉત્પન્ન નથી થઈ તે વખત સુધી જ, પછી નહીં, આવું એક દૂષણ આ દષ્ટાંતમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

(૨) બીજું દૂષણ ક્ષુધાથી પીડિત છે માટે માતાના દર્શનની ઈચ્છા રાખે છે તેથી ક્ષુધાની ઉપાધિ પણ માતાના દર્શનમાં કારણ હોવાથી નિરુપાધિક પ્રેમથી માતાના દર્શનની ઈચ્છા ન કહેવાય, તેથી ક્ષુદ્રૂપ ઉપાધિએ કરેલું આવું બીજું દૂષણ આવે છે.

(૩) ત્રીજું દૂષણ, ભક્ષ્ય વિષય નિશ્ચિત નથી તેથી વિષયની અનિયતતા પણ છે.

આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત ત્રણ દુષણથી પ્રથમ દષ્ટાન્ત દૂષિત છે. તેથી બીજું દષ્ટાન્ત આપે છે કે ભૂખ્યાં નાનાં વાછરડા જેમ દુધની ઈચ્છા રાખે છે, તેમ મન આપને જોવા ઈચ્છા રાખે છે.

આ દષ્ટાન્તમાં પણ નાનાં વાછરડાં કહેવાથી, મોટાં થયાં એટલે તેની દુધની ઈચ્છા નષ્ટ થાય છે પછી તેની માતાને જોવાની ઈચ્છા રહેતી નથી એટલે આ દષ્ટાન્તમાં પણ કાલની અનિયતતા કે કાલની અવધિ બતાવી છે, અને ‘ક્ષુધાથી પીડિત’ આવા વિશેષણથી ક્ષુધાની ઉપાધિ પણ બતાવી છે. તેથી આ દષ્ટાન્તમાં બતાવેલો પ્રેમ પણ સોપાધિક છે અને સાવધિક છે. તેથી નિર્દુષ્ટ ત્રીજું દષ્ટાન્ત વહાલી સ્ત્રીનું આપે છે. વહાલી સ્ત્રી પરદેશ ગયેલા વહાલા પતિને જેમ જોવા ઈચ્છા રાખે તેમ હે પ્રભો! મન આપના દર્શનની ઈચ્છા રાખે છે. આ દષ્ટાન્તમાં ‘પ્રિય’ પદના પ્રયોગથી જ પતિ-પત્નિ બન્નેમાં નિરુપાધિક સ્નેહ છે એવું પ્રતીત થાય છે. કારણ કે કોઈ પણ ઉપાધિથી કરવામાં આવેલો સ્નેહ તે સ્નેહ

તદભિજ્ઞેન ઉક્તમ્ *^{“આર્વિર્ભાવદિને ન યેન ગણિતો હેતુસ્તનીયાનપિ”} ઇતિ. તેન ઉપાધિદૂષણમ્ અત્ર પરિહતમ્. વ્યુષિતમ્ ઇતિ પ્રવાસિનમ્ ઇતિ અર્થઃ. તેન ગમનક્ષણમ્ આરભ્ય આગમનાવધિ દિદૃક્ષાયા એકરસત્વાદ્ અનિયતકાલત્વં ચ અપાસ્તમ્. ‘વિષણ્ણા’ ઇતિપદાદ્ અનિયતવિષયત્વં ચ, અન્યથા વિષાદા-સમ્ભવાદ્, એવં દોષત્રયાભાવાદ્ અયમેવ દૃષ્ટાન્તો યુક્તઃ, ઇતિ આશયેન સ્વસ્ય એકત્વાદ્ અત્રાપિ એકવચનમ્ ઉક્તમ્, અન્યથા પૂર્વવદ્ અત્રાપિ બહુવચનં વદેત્, બહુષુ તથાત્વસ્ય અસમ્ભવાત્. અતએવ અન્તે ચ નિરૂપણં કૃતમ્.

ન કહેવાય પણ તે તો સ્વાર્થ જ કહેવાય. ઉપાધિ વગરના સ્નેહનું નિરૂપણ કરતાં કોઈ સ્ત્રી કહે છે કે

“જે સ્નેહના ઉત્પન્ન થવામાં કંઈ પણ કારણ જોવામાં નથી આવ્યું, અને જે સ્નેહને કંઈક અપરાધ થઈ જતાં ઘટતો નથી જોયો તથા જે સ્નેહને બહુ નમન કરવાથી વધતો નથી જોયો આવા અમૃતને પણ ટક્કર મારે તેવા તથા ત્રણ લોકના દુઃખને નાશ કરનારા એવા સદા એક રસ અને સ્વરૂપથી જ મોટા તે પ્રેમને વાણીના માપમાં શામાટે લાવું!”.

તો આવો પ્રેમ ઉપાધિથી રહિત અને શુદ્ધ કહેવાય. કારણ કે આવા સ્નેહમાં કંઈ પણ ઉપાધિનું દૂષણ નથી. પરદેશ ગયેલા વહાલા પતિમાં સ્ત્રીનો સ્નેહ પતિના પરદેશ ગયાના સમયથી આરમ્ભીને આગમન સુધી એકરસ - એક સરખો રહે છે તેથી આ દષ્ટાન્તમાં કાલની અનિયતતાનું દૂષણ નથી. વળી પત્ની ખેદ યુક્ત રહે છે તેથી વિષય પણ નિશ્ચિત છે અન્યથા ખેદ થાય નહીં. આ પ્રમાણે પહેલાં બે દષ્ટાન્તોમાં દર્શાવેલા દોષ પૈકી એક પણ દોષ આ દષ્ટાન્તમાં નથી તેથી આજ દષ્ટાન્ત યુક્ત છે.

વૃત્ર પોતે એક છે તેથી દષ્ટાન્તમાં પણ ‘પ્રિયા’ આવું એક વચન વાપર્યું. એમ ન હોય તો જેમ પહેલાં બે દષ્ટાન્તમાં બહુવચન વાપર્યું છે તેમ અહીં પણ બહુવચનનો ઉપયોગ કરવામાં શી હરકત હતી. બીજું પણ એકવચનનું તાત્પર્ય

* “આર્વિર્ભાવદિને ન યેન ગણિતો હેતુસ્તનીયાનપિ ક્ષીયેતાપિ ન ચાઽપરાધવિધિના નત્યા ન વૈ વર્ધતે, પીયૂષપ્રતિવેદિનઃ ત્રિજગતી દુઃખદ્રુહઃ સામ્પ્રતં, પ્રેમ્ણસ્તસ્ય ગુરોઃ કિમદ્ય કરવૈ વાઙ્નિષ્ઠતાગૌરવમ્”.

પૂર્વોક્તદ્વયમ્ એકદેશાભિપ્રાયેણ ઇતિ તત્કથનમપિ ન અનુપપન્નમ્.

કિઞ્ચ, પ્રિયા હિ વિપ્રયોગે કેવલં વિષાદમાત્રં ન કરોતિ કિન્તુ, પ્રિયે વિવિધરસભાવાન્ અન્તઃપ્રકટયતિ, પ્રકારાન્તરેણ જીવનમેવ ન સ્યાત્, જાતે ચ જીવને પ્રિયત્વં તુ બાધિતં સ્યાત્. સ્વસ્ય પુરુષત્વેન સ્ત્રીદૃષ્ટાન્તાન્યથાનુપપત્યા ચ તજ્જાતીયરસભાવઃ ઉક્તઃ, અતો રસસ્ય અતિગોપ્યત્વાદ્ અયં ભાવઃ ‘પ્રિયા’પદેન અભિવ્યજ્યતે, વિષાદસ્યતુ બહિરપિ અનુભૂયમાનત્વાદ્ અન્ય-જ્ઞાનવિષયત્વાચ્ચ* તથાવિશેષણમ્. એવમ્ અનેકરસભાવવિશિષ્ટં વિષણ્ણં ચ

એ છે કે ઘણે ઠેકાણે તેવો સ્નેહ હોતો નથી, આ વાત પણ જણાવવા એક વચન વાપરી સહુની છેલ્લે આ દષ્ટાન્તનું નિરૂપણ કર્યું છે. પહેલાંના બે દષ્ટાન્ત પણ એક દેશના અભિપ્રાયથી થઈ શકે છે તેથી તેનું નિરૂપણ પણ અત્રે અયોગ્ય ન ગણાય.

પતિના વિરહ કાલમાં સ્ત્રી કેવલ ખેદ કરીને જ નથી રહેતી પરન્તુ વહાલાના નિમિત્તે વિવિધ રસભાવોને પોતાના અન્તઃકરણમાં પ્રકટાવે છે, નહિતર તેનું જીવન જ ન થઈ શકે. કારણ કે વિપ્રયોગકાલમાં પતિવિષયક વિવિધ રસભાવો જ જીવવાનું સાધન હોય છે. કદાચિત્ કોઈ સ્ત્રી, પતિના વિરહકાલમાં પતિનિમિત્ત અનેક રસ ભાવોને પ્રકટાવ્યા વિના પણ જીવે તો તે પ્રિયા જ ન કહેવાય⁺.

પુત્ર તો પુરુષ છે અને દષ્ટાન્ત આપ્યું છે સ્ત્રીનું. તેથી અહીં એ રહસ્ય સમજવાનું છે કે સ્ત્રીના દષ્ટાન્તથી સ્ત્રીજાતિનો રસભાવ અત્ર વિવક્ષિત છે. અને તે રસ અતિ ગોપ્ય છે તેથી ખુલ્લી રીતે નહીં કહેતા ‘પ્રિયા’પદથી સૂચવ્યો છે.

*અજ્ઞાનવિષયત્વાદપીતિ પાઠઃ.

+તેથી જ એક પરદેશ ગયેલા પુરુષે નવીન શ્યામ મેઘની પડિંક્તને જોઈને કહ્યું છે કે :

“કિં ગતેન યદિ સા ન જીવતિ જીવતિ પ્રિયતમા કથં ભવેત્,
ઈત્યવેક્ષ્ય નવમેઘમાલિકાં ન પ્રયાતિ પથિકઃ સ્વમન્દિરમ્”

“યદિ પ્રિયા ન જીવતિ હોય તો મને ઘેર જવાથી શું ફલ ? અને જો તે જીવતિ હોય તો તે પ્રિયતમા જ કેમ કહેવાય ? તેથી મારે ઘેર જવું નિષ્ફલ છે એમ સમજી પ્રવાસી પોતાને ઘેર જતો નથી” ઈત્યાદિ વાક્યોથી સિદ્ધ થાય છે કે પતિના પરદેશ ગમન પછી પ્રિયાનું જીવન પતિવિષયક વિવિધ રસભાવોથી ટકી રહે છે”.

મનઃ ત્વાં દિક્ષતે, નતુ દર્શનમાત્રમ્ ઇચ્છિતિ, તત્તુ પૂર્વમ્ અર્થત્વેન કાઙ્ક્ષિતત્વાદ્
અત્ર અનુપપન્નં વિશેષાભાવાત્.

અન્યચ્ચ, ‘અસ્મચ્’છબ્દપ્રયોગો હિ દેહાધ્યાસકૃતો ભવતિ,
સામ્પ્રતન્તુ રસાનુભવયોગ્યદેહાભાવાદ્ વૃત્તશરીરસ્ય ચ તત્પ્રતિબન્ધકત્વાદ્
અધ્યાસાભાવાદ્ મનઃ એવ ઉક્તં નતુ ‘મમ’ઈતિ. દૃષ્ટાન્તે ચ તદધ્યાસસ્ય
દૃઢત્વાત્ ‘પ્રિયા’ ઇતિ નિરૂપિતં ન તુ મનઃ, અન્યથા “પ્રિયા ઇવ અહં દિદૃક્ષે”
ઈતિ દૃષ્ટાન્તસાધર્મ્યે વક્તવ્યે “મનો દિદૃક્ષતે” ઇતિ ન વદેત્. અતો
રસમાર્ગીયઃ કામો રસદૃષ્ટ્યૈવ પૂરણીયઈતિ તથા સમ્બોધનેન પ્રાર્થિતમ્ ॥૩॥

ખેદનો તો બહાર પણ અનુભવ થઈ શકે છે તેમ બીજોઓ પણ ખેદને જાણી શકે
છે તેથી ‘ખેદ વાળી’ આવું વિશેષણ આપ્યું છે. આ પ્રમાણે અનેક રસભાવથી
યુક્ત અને ખેદયુક્ત એવું મન આપના દર્શનની ઈચ્છા રાખે છે. કેવલ દર્શન
માત્રની ઈચ્છા નથી, કારણ કે દર્શનની ઈચ્છા તો બીજા શ્લોકમાં અર્થપુરુષાર્થ
તરીકે માગી લીધેલું છે તેથી “હે નાથ ! પ્રિયાની પેઠે અનેક રસભાવયુક્ત મન
આપને જોવા તલપે છે” આવો તાત્પર્યાર્થ અહીં સમજાવો.

(મન ઉપર ‘મારું’ શબ્દનો પ્રયોગ ન મુકવાનું વૃત્તનું આંતરિક મર્મ)

‘મારું’ શબ્દનો પ્રયોગ દેહાધ્યાસનો સૂચક હોવાથી દેહાધ્યાસથી જ મુકી
શકાય છે. પરન્તુ હમણાં તો વૃત્ત સમજે છે કે આ દેહ રસાનુભવ કરવાને યોગ્ય
નથી બલ્કે પ્રતિબન્ધક છે અને તેથી જ વૃત્તને આ દેહમાં અધ્યાસ પણ નથી. તેથી
જ અહીં ‘અસ્મત્’ શબ્દનો ‘મારું’ આવો પ્રયોગ પણ નથી કર્યો. દૃષ્ટાન્તમાં તો
દેહાધ્યાસ દૃઢ છે તેથી જ ‘પ્રિયા’ આવો દેહાધ્યાસ યુક્તનો પ્રયોગ કર્યો છે,
મનનો નહીં. વૃત્તને પણ દેહાધ્યાસ જો હોત તો “પ્રિયા ઈવ અહં દિદૃક્ષતે”
(પ્રિયાની પેઠે હું જોવાની ઈચ્છા રાખું છું) આ પ્રમાણે પ્રયોગ કરત. કારણ કે
તેવો પ્રયોગ કરવાથી દૃષ્ટાન્ત પણ બરોબર યુક્ત થાય છે. પરન્તુ તેમ ન કહેતાં
((“પ્રિયા ઈવ મનઃ દિદૃક્ષતે) “પ્રિયાની પેઠે મન જોવાની ઈચ્છા રાખે છે” તેવું
કહ્યું તેનું તાત્પર્ય એ જ છે કે વૃત્તને દેહનો અધ્યાસ નથી જ.

“રસમાર્ગીય કામરસ દષ્ટિથી જ પુરણ કરજો” આવું “હે કમલ
નેત્ર !” આવા *સમ્બોધનથી પ્રાર્થ્યું છે ॥૩॥

* સામે ઉભેલાને નામ દઈને બોલાવવું તે સમ્બોધન કહેવાય.

एवं कामं निरूप्य मोक्षं निरूपयति ममोत्तमः इति,
 ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं संसारचक्रे भ्रमतः स्वकर्मभिः ।
 त्वन्माययात्मात्मजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्य न नाथ भूयात् ॥४॥

આ શ્લોકમાં પુષ્ટિમર્યાદામોક્ષ તથા પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષ આમ બે પ્રકારના મોક્ષનું નિરૂપણ છે, તેથી આ શ્લોકનો અન્વય પણ તે બે રીતિથી જુદો - જુદો કર્યો છે.

(પુષ્ટિમર્યાદા પ્રમાણે શ્લોકનો અન્વયાર્થ)

હેનાથ! : હે સ્વામિન!   સ્વકર્મભિ: : પોતાનાં કર્મોવડે
 સંસારચક્રે : સંસારરૂપી ચક્કરમાં   ભ્રમત: : ભ્રમણ કરતા
 મમ : મને   ઉત્તમશ્લોકજનેષુ : ભગવદીયોમાં
 સખ્યં : મૈત્રી   ભૂયાત્ : થાઓ
 આત્માત્મજદારગેહેષુ : દેહ, પુત્ર, સ્ત્રી અને ઘરમાં
 આસક્તચિત્તસ્ય : આસક્ત ચિત્તવાળા મમ : મને
 ઉત્તમશ્લોકજનેષુ : ભગવદીયોમાં   સખ્યં : મૈત્રી
 ન : મા   ભૂયાત : થાઓ.
 ભાવાર્થ :

હે સ્વામિ ! મારાં પોતાનાં જ અનેક જન્મોનાં કર્મોવડે આ સંસારરૂપી ચક્કરમાં ભ્રમણ કરતાં મને ભગવદીયોમાં સખ્ય થાઓ, પણ સમ્પૂર્ણ વિશ્વને મોહ કરનારી આપની માયાવડે દેહ, પુત્ર, સ્ત્રી અને ઘર વગેરે અહન્તા-મમતારૂપદ પદાર્થોમાં આસક્તમનવાળા મને ભગવદીયમાં સખ્ય ન થાઓ.

(એટલે કે ચિત્રકેતુ અવસ્થામાં પણ ભગવદીય એવા નારદ, અંગિરા સાથે સખ્ય હતું પણ તે સખ્ય તો આ ભગવદીયો મને પુત્ર આપશે તેવી પુત્રમાં આસક્તિથી થયું હતું અને તેવા સખ્યથી તો મારે એટલું ફરવું પડ્યું તેથી, હે નાથ ! હવે ચિત્રકેતુ અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થયેલું અહન્તામમતારૂપદ સખ્ય મને ન થાઓ.)

(પુષ્ટિપુષ્ટિ પ્રમાણે શ્લોકનો અન્વયાર્થ)

હેનાથ! : હે સ્વામી!   ત્વન્માયયા : તમારી લીલોપયોગિની માયાવડે
 આત્માત્મજદારગેહેષુ : દેહ, પુત્ર, સ્ત્રી અને ઘરમાં
 આસક્તચિત્તસ્ય : આસક્તચિત્તવાળા   મમ : મને

ઉત્તમશ્લોકજનેષુ : ભગવદ્ભક્તોમાં	સખ્યં : મૈત્રી
ભૂયાત્ : થાઓ	સ્વકર્મભિ : : પોતાનાં કર્મોવડે
સંસારચક્રે : સંસારના ફેરામાં	ભ્રમત : : ભટકતા
મમ : મારું	ઉત્તમશ્લોકજનેષુ : ભગવદીયોમાં
સખ્યં : સખ્ય	ન ભૂયાત્ : મા થાઓ.
ભાવાર્થ :	

હે નાથ ! આપની *લીલોપયોગિની માયાવડે દેહ, પુત્ર, સ્ત્રી અને ઘર માં, આ બધી ચીજો ભગવત્સેવામાં ઉપયોગી છે આવું સમજી, આસક્તિ કરનારા એવા મને ઉત્તમશ્લોકજન-ભગવદીયોમાં સખ્ય-સખાભાવ થાઓ, પરન્તુ નિજકર્મોવડે સંસારના ફેરામાં ભ્રમણ કરતા મને ભગવદ્ભક્તોમાં સખ્ય ન થાઓ. અર્થાત્ હે નાથ ! મર્યાદામોક્ષ મને ન થાઓ.

શ્રીપ્રભુચરણવિરચિતવૃત્રાસુરચતુઃશ્લોકીવિવૃતિ
અને શ્રીહરિરાયજીપ્રણીત તટ્ટિપણીનો ગુર્જરાનુવાદ.

તૃતીય શ્લોકમાં પુષ્ટિમાર્ગીય તૃતીય પુરુષાર્થ કામનું નિરૂપણ કરી આ ચતુર્થ શ્લોકમાં વૃત્ર પ્રભુ પાસે મોક્ષરૂપી ચતુર્થ પુરુષાર્થની પ્રાર્થના કરે છે.

હવે આ શ્લોકનું વિવેચન કરતાં શ્રીહરિરાયચરણ આરમ્ભમાં આ પ્રમાણે મંગલાચરણ કરે છે :

* લીલોપયોગિની માયા એટલે જે માયાનું પ્રાકટ્ય શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રપ્રભુની શ્રીવૃન્દાવનમાં રમણેચ્છાથી શ્રીગોકુલમાં થયું અને જે માયા પ્રભુની આધિદૈવિક લીલામાં સ્વીકૃત થયેલા જીવોને જ મોહ કરે તે માયા લીલોપયોગિની કહેવાય.

શું પ્રભુની આધિદૈવિક લીલામાં વરણ પામેલા જીવને પણ મોહની જરૂર હશે ?

હા. જો તેમાં જીવને મોહ ન હોય તો ગોપીકાદિ વ્રજભક્તોની પેઠે કીડામાં માનાદિ ન સમ્ભવે, તેથી લીલાપ્રવિષ્ટ જીવને પણ પ્રભુની માયા મોહ કરે છે. તેથી જ લીલોપયોગિ જીવોની પ્રભુએ આધિભૌતિક અવિદ્યારૂપ પૂતનાનો નાશ કર્યો (“અવિદ્યા પૂતના નષ્ટા”) અને તામસ પ્રકરણાન્તર્ગત પ્રમેય પ્રકરણમાં ઘેનુકાદિ દુષ્ટોનો નિગ્રહ કરી ભક્તોની આધ્યાત્મિક અવિદ્યા દૂર કરી, પરન્તુ આધિદૈવિક અવિદ્યાનો નાશ ન કરતાં લીલોપયોગિની હોવાથી રહેવા દીધી છે તે એમ સૂચવે છે કે લીલાપ્રવિષ્ટ જીવોને પણ મોહની જરૂર છે. “પચ્ચઘૈવાનુભાવીડત્ર દુષ્ટનિગ્રહ-રૂપવાન્, આધ્યાત્મિકીમવિદ્યાં વૈ દૂરીકર્તુ તથાકૃતિઃ” (સુ. કા.)

પુષ્ટિમાર્ગે^૧ હરેદાસ્યં ધર્મોર્થો હરિરેવ હિ ।

કામો હરેર્દિદૃક્ષૈવ મોક્ષઃ કૃષ્ણસ્ય ચેદ્ધ્રુવમ્ ॥૧॥

શ્રીવલ્લભાચાર્યપદઃ સ્વીયસર્વાર્થસમ્પદઃ ।

પ્રણમામિ તદુક્તાર્થબોધનાય મુહુર્મુહુઃ ॥

અથ શ્રીવલ્લભાચાર્યચરણાઃ પુષ્ટિમાર્ગે ધર્માર્થકામાનાં પૂર્વપદ્યેષુ સ્પષ્ટત્વમ્ અવગમ્યમાનત્વાદ્ મોક્ષમાત્રસ્ય સન્દિગ્ધત્વાદ્ અતિવિલક્ષણત્વાચ્ચ તન્નિરૂપયન્તિ પુષ્ટિમાર્ગે^૨ ઇતિ.

પુષ્ટિર્હિ પ્રભોઃ અનુગ્રહઃ. સ ચ ફલદાનેચ્છા. સાપિ દ્વિધા, કેવલા

પોતાના ભક્તોના ચારે પુરુષાર્થની સમ્પતિરૂપ શ્રીઆચાર્યજી

શ્રીમહાપ્રભુજીના ચરણારવિન્દને આપશ્રીની વાણીના અર્થને

સમજવા માટે વારંવાર પ્રણામ કરું છું.

વિવેચન : શ્રીઆચાર્યચરણ આ ચતુર્થ શ્લોકમાં મોક્ષનું નિરૂપણ કરે છે. પાછળ ત્રણ શ્લોકમાં ધર્મ, અર્થ અને કામ આ ત્રણ પુરુષાર્થનું સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદન થઈ ચુક્યું છે તેથી હવે તેનું નિરૂપણ ન કરતાં મોક્ષનું નિરૂપણ કરે છે. બીજા માર્ગોના મોક્ષ કરતાં પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ વિલ્લક્ષણ છે. તેથી તેમાં સન્દેહ થાય, એ સન્દેહ દૂર કરવાને આ ચોથા શ્લોકમાં મોક્ષનું નિરૂપણ કરે છે.

(પુષ્ટિમર્યાદામાં મોક્ષ તથા બન્ધનું નિરૂપણ)

પુષ્ટિમાર્ગમાં શ્રીહરિનું દાસ્ય એ ધર્મ છે, શ્રીહરિ પોતેજ અર્થ છે, શ્રીહરિના દર્શનની ઈચ્છા જ કામ છે અને કેવળ શ્રીકૃષ્ણના થઈ જવું તે જ મોક્ષ છે.(૧).

પુષ્ટિ એટલે પ્રભુનો અનુગ્રહ^૩ પ્રભુની જીવને ફલદાન કરવાની ઈચ્છા તે પુષ્ટિ કહેવાય. તે બે પ્રકારની છે : કેવલા અને^૪ વિશિષ્ટા. શુદ્ધ અને મિશ્ર.

૧. ઇયં ચતુર્થશ્લોકવિવૃત્તિઃ શ્રીમદાચાર્યચરણાનામેવ ઇતિ તટ્ટિકાત્રયેણ અવગમ્યતે. દૃશ્યતે ચૈતત્પ્રમાપકઃ પંક્ત્યુલ્લખો ગ પુસ્તકે.

૨. “પોષણં તદનુગ્રહઃ” ઈતિ વાક્યાત્ પોષણલીલાયાઃ સ્વતન્ત્રત્વાત્ “યસ્યાનુગ્રહમ્ ઈચ્છામિ” ઈતિવાક્યાચ્ચ અનુગ્રહો ધર્મન્તરએવ ઈતિ ભક્તિહેતુનિર્ણયિ. અત્રતુ ઈચ્છારૂપત્વં સ્વીકૃતં શ્રીહરિરાયચરણૈરિતિ ઉભયયેષાં મતં ભિન્નભિત્યત્ર પ્રતિભાતિ.

૩. વિશિષ્ટા એટલે મિશ્રપુષ્ટિ. તે ત્રણ પ્રકારની છેઃ પુષ્ટિપુષ્ટિ, પુષ્ટિમર્યાદા અને

પુષ્ટિમાર્ગે^૨ મોક્ષો નિરૂપ્યતે.

તત્ર સ્થિતૌ ‘બન્ધો’ નામ અહન્તામમતાસ્પદેષુ આસક્તિઃ તદન્યેષુ^૩ સઙ્ગશ્ચ, તસ્ય સહેતુકસ્ય અભાવો મોક્ષશ્ચ. પુષ્ટિસ્તુ તદ્વિપરીતા. તત્ર વિશિષ્ટા ચ. તત્ર કેવલા નિઃપ્રકારા, સાધનં પ્રકારઃ તદ્રહિતા, વિશિષ્ટા સસાધના. સૈવ ફલપ્રાપ્ત્યુપાયતયા માર્ગઃ ઇતિ અર્થઃ. તત્ર મોક્ષો નિરૂપ્યત ઇતિ અર્થઃ.

અતઃ પરં પુષ્ટિમાર્ગે બન્ધ-મોક્ષાભ્યાં વૈલક્ષણ્યં નિરૂપયન્તિ તત્ર સ્થિતૌ ઇતિ. તત્ર સ્થિતૌ પુષ્ટિમર્યાદાયાં બન્ધો અહન્તામમતાસ્પદેષુ પુત્રદારગૃહધનાદિષુ આસક્તિઃ સર્વાત્મના તન્નિષ્ઠમનોવૃત્તિઃ, તદન્યેષુ આસક્તિવિષયાન્યેષુ ઉદાસીનેષુ સઙ્ગશ્ચ. તસ્ય બન્ધસ્ય સહેતુકસ્ય તદુત્પાદકકારણકલાપસહિતસ્ય યો અભાવઃ સ ‘મોક્ષઃ’ ઇતિ અર્થઃ. પુષ્ટૌ તદ્વૈપરીત્યમ્ આહુઃ પુષ્ટિસ્તુ ઇતિ. પુષ્ટિઃ પુષ્ટિમાર્ગઃ તાભ્યાં બન્ધમોક્ષાભ્યાં વિપરીતા, પુષ્ટિમાર્ગે બન્ધો હિ પુત્રાદિષુ આસક્તિવિષયેષુ ભગવદીયત્વેન અનાસક્તિઃ ઉદાસીનેષુ ભક્તેષુ અસઙ્ગશ્ચ, શુદ્ધપુષ્ટિને સાધનની અપેક્ષા નથી, મિશ્રપુષ્ટિને સાધનની અપેક્ષા છે. આને જ ફલપ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ હોવાથી આપણે માર્ગ પણ કહીએ છીએ. અનુગ્રહ એ ખાસ પ્રભુના ધર્મો પૈકી એક ધર્મ છે. ફલસાધક અનુગ્રહ હોવાથી તે જ માર્ગ છે. આ માર્ગથી મોક્ષનું નિરૂપણ કરાય છે.

પુષ્ટિમર્યાદાના બન્ધ અને મોક્ષ કરતાં પુષ્ટિપુષ્ટિના બન્ધ અને મોક્ષ જુદી જાતના હશે વારુ?

હા. જુદા - જુદા છે. અહન્તા અને મમતાના સ્થાનરૂપ સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહ, ધન વિગેરેમાં આસક્તિ રાખવી અને આસક્તિના સ્થાન સિવાય બાકીનાઓમાં સંગ રાખવો એ પુષ્ટિમર્યાદામાં ‘બન્ધ’રૂપ છે. આ બન્ધનનો તથા તેને ઉત્પન્ન કરનાર અહન્તા-મમતાનો જે સમૂલનાશ તે પુષ્ટિમર્યાદામાં ‘મોક્ષ’ છે.

હવે પુષ્ટિપુષ્ટિના બન્ધ અને મોક્ષ નું સ્વરૂપ કહેવામા આવે છેઃ પુષ્ટિમાર્ગમાં મર્યાદામાર્ગ કરતાં બન્ધ મોક્ષનાં સ્વરૂપ વિપરીત છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં તો આસક્તિના સ્થાનરૂપ પુત્ર, ધન, ગૃહ વિગેરેમાં ભગવદીયત્વે કરીને, ભગવન્ને માટે જ આ સર્વ છે એવી, બુદ્ધિથી આસક્તિ ન કરવામાં આવે

પુષ્ટિપ્રવાહ. ૨. પુષ્ટિમાર્ગીય ઇત્યપિ પાઠઃ. ૩. સ્ત્રીપુત્રાદિષુ.

પુષ્ટિમર્યાદયા પુષ્ટિપુષ્ટ્યા ચ. (*મર્યાદાયાં જ્ઞાનેનૈવ મુક્તિઃ, પુષ્ટૌ ચ જ્ઞાનેન ભક્ત્યા વા મુક્તિઃ) ભગવત્પારોક્ષ્યાપારોક્ષ્યાભ્યાં વ્યવસ્થા.

પુષ્ટિમર્યાદયા ઇતિ. પુષ્ટિમર્યાદા હિ અનુગ્રહે સાધનસાહિત્યમ્. પુષ્ટિપુષ્ટિશ્ચ તત્ર તદ્રાહિત્યમ્ ઇતિ ભેદઃ.

નનુ પ્રકારભેદેપિ તત્સચ્ચૈકરૂપતાયાં કથં વ્યવસ્થાયા દ્વૈયિધ્યમ્ ? ઇતિ આશંક્ય આહુઃ **ભગવત્પારોક્ષ્ય** ઇતિ. પુષ્ટિમર્યાદામોક્ષરૂપસચ્ચે ભગવત્પારોક્ષ્યં શાસ્ત્રાર્થતયા ગુણગાનકર્તૃશુકાદિસચ્ચે તથાત્વસ્ય સ્પષ્ટત્વાત્. અતઃ **“મથુરાયા વ્રજજ્ઞતાઃ”** (ભાગ.પુરા.૧૦।૬।૩૧) ઇત્યાદિષુ પરોક્ષેણૈવ કથનમ્.

મોક્ષની વ્યવસ્થાથી જે તક્ષવત બતાવી ગયો તે ઉપરાન્ત બીજો મોટો તક્ષવત છે તે સાંભળો.

પુષ્ટિમર્યાદા મોક્ષમાં ભગવાન્ પરોક્ષ રહે છે. અર્થાત્ ભગવાનના સાક્ષાત્ દર્શન થતાં નથી જ્યારે પુષ્ટિપુષ્ટિ મોક્ષમાં સાક્ષાત્ દર્શન થાય છે.

કૃષ્ણદાસ : સાબીતી શી ?

વલ્લદાસ : પુષ્ટિમર્યાદા મોક્ષમાં શ્રીશુકદેવજીનું દષ્ટાન્ત આપું છું. ભગવાન્ શાસ્ત્રાર્થરૂપ છે, એવું જાણી શાસ્ત્રાર્થ કરનાર શ્રીશુકદેવજીના સખ્યમાં આ વાત સ્પષ્ટ થઈ છે. શ્રીશુકદેવજીના વચનો પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં શ્રીશુકદેવજી શ્રીકૃષ્ણની લીલાનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે : **“તાવદ્ નન્દાદયો ગોપા મથુરાયા વ્રજજ્ઞતાઃ”** (ભાગ.પુરા.૧૦।૬।૩૧). પૂતનાનો આકાશમાંથી પાત થયો, મહાન્ ખળભળાટ મચી ગયો, બધા ગોપો ભેગા થઈ ગયા, ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની રક્ષા કરવા લાગ્યાં, ડાકિની-શાકિનીથી રક્ષાથી રક્ષા કરી, શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને સ્તનપાન કરાવી પલનામાં શયન કરાવ્યું, તેટલામાં નન્દાદિગોપો મથુરામાં કંસને કર આપવા ગયા હતા ત્યાંથી વ્રજમાં ગયા. **“મથુરાથી વ્રજમાં ગયા”** એ પરોક્ષ વાત થઈ, શુકદેવજીનું હૃદય મથુરામાં છે, તેથી તેમને ભગવન્ પ્રત્યક્ષ નથી, એ સ્પષ્ટ થયું.

હવે પુષ્ટિપુષ્ટિમાં હું ગોપીજનોનું દષ્ટાન્ત આપું છું : આપણી પ્રત્યક્ષ વસ્તુને આપણે ‘આ’ શબ્દ વાપરી શકીએ. પ્રત્યક્ષમાં ‘આ વસ્તુ’ પરોક્ષમાં ‘તે વસ્તુ’ એમ આપણે બોલીએ છીએ. ગોપીજનોને ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ હતા. તેમના નેત્ર આગળ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રનું વેણુનાદ કરતું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ હતું. તેથી ગોપીજનો

* ઇયં પઙ્ક્તર્નહિ કૈશ્ચિદપિ ટીકાકારૈર્વ્યાખ્યાતા તથા ‘ઘ’ ‘ચ’ પુસ્તકયોરપિ નોપલભ્યતે.

પુષ્ટિપુષ્ટૌ તુ ગુણાગાનવિષયલીલાવિશિષ્ટપ્રભોઃ અપારોક્ષ્યં, “નન્દસૂત્રયમ્” (ભાગ.પુરા.૧૦।૩૫।૪) ઇત્યાદિષુ તથોક્તેઃ ત્વન્માયયા ઇતિ આભિમુખ્યોક્તેઃ ચ સ્પષ્ટાવ્યવસ્થાયા ભેદઃ ઇતિ અર્થઃ.

નનુ અસ્તિ ભગવાન્ શાસ્ત્રાર્થઃ “વેદૈશ્ચ સર્વેઃ” (ભગ.ગીતા ૧૫।૧૫) ઇતિ સ્મૃતેઃ, “તં ત્વૌપનિષદં પુરુષમ્” ઇતિ શ્રુતેઃ, “સર્વવેદાન્તપ્રત્યયમ્” (બ્રહ્મસૂ.) ઇતિ ન્યાયાચ્ચ. અતઃ તત્પ્રાપ્ત્યર્થ તજ્ઞાનાર્થ ચ તથાપ્રતિપાદક-કહે છે કે : “નન્દસૂત્રયામાર્તજનાનાં નર્મદો યર્હિ કૂજિતવેણુઃ” ભા.૧૦।૩૫।૪. “વેણુનાદ કરનાર, દુઃખીજનોને સુખી કરનાર, આ નન્દપુત્ર”. ગોપીજનોનું વર્ણન પ્રત્યક્ષ પ્રભુ બિરાજતા હોય એવું જ થયું. હવે સ્પષ્ટ થયું કે મર્યાદામાં પરોક્ષ અને પુષ્ટિમાં પ્રત્યક્ષ પ્રભુ બિરાજે છે, એ મહાન્ ભેદ ભુલાવવો ન જોઈએ.

વૃત્રાસુરને પણ પ્રભુ પ્રત્યક્ષ જ છે. કારણ કે વૃત્રાસુર પણ ગોપીજનોની માફક ‘ત્વન્માયયા’ “તમારી માયા વડે મને આસક્તિ થાઓ” એમ ‘તમારી’ શબ્દથી પ્રભુ સાથે પ્રત્યક્ષ વાતચિત કરે છે.

કૃષ્ણદાસઃ તમે કહી ગયા કે પુષ્ટિમર્યાદામાં ભગવાન્ સાક્ષાત્ નથી, એટલે પરોક્ષ બિરાજે છે. અને પષ્ટિપુષ્ટિમાં ભગવાન્ સાક્ષાત્ છે, પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે. એ વાત હું બરોબર સમજ્યો, પરન્તુ ભગવાન્ પરોક્ષ બિરાજતા હોય ત્યારે તો ભગવદ્ભક્તોના સખ્યની અપેક્ષા હોય પણ ભગવાનના પ્રત્યક્ષ થયા પછી ભગવદીયના સખ્યની શી અપેક્ષા?

વલ્લભદાસઃ તમારી શંકા વિવેચનથી સમજાવો.

કૃષ્ણદાસઃ મારી શંકા એ છે કે ભગવાન્ શાસ્ત્રના અર્થરૂપ છે, સર્વ શાસ્ત્ર ભગવાનનું જ પ્રતિપાદન-ગુણાગાન કરે છે. “સર્વ વેદોથી વેદ્ય હું જ છું” એવી ભગવાનની આજ્ઞા છે. “હું ઉપનિષત્ પ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મને પુછું છું”; “સર્વ વેદાન્તથી પ્રત્યય-જ્ઞાન જેનું થાય છે એવું બ્રહ્મ છે” આ સર્વ પ્રમાણોથી એમ સિદ્ધ થયું કે ભગવાન્ શાસ્ત્રના અર્થરૂપ છે. આ શાસ્ત્રાર્થરૂપ ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ ન થયા હોય તેથી તેમની પ્રાપ્તિ થવા માટે અથવા ભગવાનનું યથાર્થ જ્ઞાન થવા માટે ભક્તના સખ્યની જરૂર રહે છે, કારણ કે ભગવદીયો શાસ્ત્ર પ્રમાણે ભગવાનના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે, સમજાવે છે, તેથી પરોક્ષ ભગવાનને પ્રત્યક્ષ કરવાના ઉપાયોમાં ભગવદીયોનો સંગ ગુણાગાન કરવા ઘણોજ ઉપયાગી છે, તે હું કબુલ

પ્રત્યક્ષેપિ ભગવતિ શાસ્ત્રાર્થત્વાય ‘ઉત્તમશ્લોકજનેષુ’ ઇતિ સમાસઃ.

ભક્તસહ્યાપેક્ષા ઇતિ તદુપાયાપેક્ષા. તત્ર પરોક્ષે ભગવતિ ગુણગાને ભક્તવાક્ય-પ્રક્રિપાદ્યતયા તદપેક્ષા. પ્રત્યક્ષે વચસાં ગૌણતયા ન શાસ્ત્રાર્થતા, સાક્ષાદ્ અનુભૂયમાનત્વાદ્ ઇતિ તદુત્તરં(પ્રત્યક્ષોત્તરમ્^{સમ્પા.}) તદુપાયરૂપભક્તાઃ (પ્રત્યક્ષોપાયરૂપાઃ^{સમ્પા.}) ન અપેક્ષન્તે ઇતિ તદા કિમિતિ તત્સહ્યપ્રાર્થનમ્ ઇતિ આશંક્ય આહુઃ પ્રત્યક્ષેપીતિ.

કરું છું. પરન્તુ ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ થયા પછી ભક્તના વચનોથી ભગવાન્ના સ્વરૂપને સમજવાની જરૂર રહેતી નથી. ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ થયા, ભગવાન્નો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કર્યો પછી ભક્તવચનોની કે ભક્તનો સંગ કરવા જવાની શી જરૂર? મારા ધારવા પ્રમાણે વૃત્રાસુરને પણ ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ થયા છે, પછી ભગવદીયોનો સંગ-સખ્ય માગવાની તેને પણ જરૂર નથી, છતાં સખ્ય કેમ તેણે માગ્યું ?

વલ્લભદાસઃ હું તમારો પ્રશ્ન સમજ્યો, કે ગુણગાન સાંભળવા કે ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવા ભક્તના સખ્ય ની જરૂર પણ ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ થયા પછી સખ્યની શી જરૂર ? એ પ્રશ્નનો સાર છે. હવે તેનું ઉત્તર આપું છું. ભાઈ કૃષ્ણદાસ! ભગવાન્ને ભક્તો બહુ વહાવા હોય છે. ભક્તને જેમ પ્રભુની અપેક્ષા છે તેમ પ્રભુને ભક્તની પણ અપેક્ષા છે. ભક્તોને પ્રભુ પ્રત્યક્ષ થયા હોય એવા ભક્તોની જ અપેક્ષા છે. વાહ, પ્રભુ કેવા દયાળુ છે ! પ્રભુ ભક્તદ્વારાજ ભક્તને ફલ અપાવે છે. માટે ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ બિરાજતા હોય તો પણ ભક્તના સખ્યની જરૂર છે. ભગવાન્ ભક્ત વિના ઓળખી શકાય જ નહીં, ભગવદીયો જ ભગવાનને ઓળખાવે. તેથી ભક્ત જે શાસ્ત્રના અર્થરૂપ ભગવાન્નું પ્રતિપાદન કરે છે તે જ ખરું, તેથી ભગવાન્ શાસ્ત્રના અર્થરૂપ છે એમાં જરા પણ આઘાત ન થયો અને પ્રત્યક્ષમાં પણ ભગવદ્ભક્તોના સખ્યની અપેક્ષા છે એ સિદ્ધ થયું. મૂળ શ્લોકમાં ઉત્તમશ્લોક ભગવાન્ અને તેમના જન-ભગવદીયો આ બન્ને એક જ છે એવું સમજાવા માટે ‘ઉત્તમશ્લોકજન’ એવું આખું પદ મુકેલું છે. માટે ભગવદીયોના સખ્યની જરૂર બન્ને મોક્ષમાં છે.

કૃષ્ણદાસઃ વાહ, ભક્તના સખ્યની મોટાઈ હું આજ સમજ્યો. પરન્તુ ભાઈ! ફલરૂપ ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ બિરાજતા હોય ત્યારે ગુણગાનના સાધનરૂપ ભક્તોનું સખ્ય કેવી રીતે ઉપયોગમાં લે છે અને ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ બિરાજ્યા પછી આ શાસ્ત્રના અર્થરૂપ ભગવાન્ છે એવું ભાન શી રીતે થાય તે જરા સમજાવશો ?

ભક્તસંવલિત૯વ ભગવાન્ તદ્દ્વારા ફલં દદાતીતિ પૌરુષસભાજનઞ્ચ* ફલમ્.

‘ઉત્તમશ્લોકજનેષુ’ ઇતિસમાસેન ઁકાર્થતાબોધકેન પ્રભોઃ ભક્તાનાં ચ પરસ્પરં સાપેક્ષતા સૂચિતા. તથા ચ ભક્તાનાં પ્રભુસંવલિતત્વમેવ તત્સાપેક્ષત્વં, પ્રભોશ્ચ તદ્દ્વારૈવ ફલદાતૃત્વમ્ ઇતિ સાપેક્ષત્વાત્ પ્રત્યક્ષેપિ પ્રભૌ ભક્તાપેક્ષાત્વાદ્ ન ભક્તપ્રતિપાદ્યાતારૂપશાસ્ત્રાર્થત્વવ્યાહતિઃ ઇતિ અર્થઃ. ઁતેન પ્રભુસ્વરૂપમ્ અનુભૂયમાનમપિ ભક્તનિરૂપિતમેવ વિદિતં ભવતિ ઇતિ ભાવઃ.

નનુ પ્રકટે પ્રભૌ ફલરૂપે તત્સહ્યં ક્વ ઉપયુજ્યતે? તસ્યતુ ગુણાગાન-સાધનત્વાદ્. અતઃ કથં શાસ્ત્રાર્થત્વપ્રત્યયઃ? ઇતિ. અતઃ આહુઃ પૌરુષ-સભાજનઞ્ચ ફલમ્ ઇતિ. ઉભયત્રાપિ પારોક્ષ્યાપારોક્ષ્યયોઃ પૌરુષસભાજનં

વલ્લભદાસઃસાંભળો. ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ હો વા ન હો, તો પણ બન્ને અવસ્થામાં ભગવદીયો ભેગા થઈ ભગવાન્ના પરાક્રમોને પ્રેમથી ગાય છે, આજ ઇળ છે. આને માટે તૃતીયસ્કન્ધના પચીશમા અધ્યાયનો શ્લોક કહું છું.

“નૈકાત્મતાં મે સ્પૃહ્યન્તિ કેચિત્ મત્પાદસેવાભિરતા મદીહાઃ ।

યેડન્યોડન્યતો ભાગવતાઃ પ્રસજ્ય સભાજયન્તે મમ પૌરુષાણિ ॥

“મારી સેવામાં પ્રીતિવાળા મને જ ચાહનારા મારા કેટલાક ભક્તો મારામાં ‘લય’ નામના મોક્ષની ઈચ્છા પણ રાખતા નથી, કે જે ભગવદીયો સામાસામી ભેગા મળી મારા ગુણગાનને જોરથી ગાય છે”.

ગોપીજનોએ પણ ભેગા મળી ગુણગાન ગાતાં કહ્યું છે કે :

“વિષજલાખ્યયાદ્ વ્યાલરાક્ષસાદ્ વર્ષમારુતાદ્ વૈદ્યુતાનલાત્”.

“હે પ્રભો! આપે વિષજલમાંથી બચાવ્યા, વ્યાલરાક્ષસથી બચાવ્યાં ...વિગેરે અનેક દુઃખમાંથી બચાવ્યાં”.

આવી રીતે ભક્તોના સખ્યનો ઉપયોગ થાય છે. ભગવદીયો ભેગા મળી ગુણગાન કરે એ જ પરમફલરૂપ છે. જ્યાં ગુણગાન થતાં હોય ત્યાં જ પ્રભુ પ્રકટ બિરાજે છે. ભગવાન્ના સ્વરૂપનો અનુભવ ભગવદીયોને જ હોય છે. ભગવદીયો આપણને ભગવાન્ના સ્વરૂપનો અનુભવ કરાવે છે. તેથી આપણને જે અનુભવ થાય છે તે ભગવદિયોને અધીન છે. ભગવદીયોના અનુભવથી જ આપણને ભગવત્સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે, (તેથી જ આપણને જે ભગવાન્ના સ્વરૂપનો

* “નૈકાત્મતાં મે સ્પૃહ્યન્તિ કેચિત્ મત્પાદસેવાભિરતા મદીહાઃ, યેન્યોન્યતો ભાગવતા” ઇતિ તૃતીયસ્કન્ધે દર્શનકારણં પૌરુષસભાજનમુક્તં.

ભક્તેષુ દાસ્યપર્યન્તસ્ય સાધનત્વાત્ સખ્યં પ્રાર્થયતે. સર્વથા સ્વતન્ત્રત્વાય લીલાભિનન્દનં “**વિષજલાપ્યયા**”(ભાગ.પુરા.૧૦।૩૧।૩) ઇત્યાદિરૂપં તદેવ ફલં, સ્વરૂપસ્યતુ ગુણગાનાવસરમાત્રપ્રાકટ્યસ્ય તદ્ભૂતસ્ય તદનુભવાધીના-નુભવસ્ય તત્ત્વેષ્ટત્વમિતિ તસ્યૈવ ફલતયા પ્રાકટ્યેપિ તદ્ભક્તસખ્યોપયોગેન શાસ્ત્રાર્થત્વસિદ્ધિઃ ઇતિ ભાવઃ.

નનુ ભક્તાનામ્ ઈદૃશત્વે તેષુ દાસ્યમ્ અપ્રાર્થયિત્વા સામ્યસમ્પાદકં સખ્યં કથં પ્રાર્થિતવાન્? ઇતિ આશંક્ય આહુઃ **ભક્તેષુ** ઇતિ. ભક્તેષુ અનુભવ થાય છે તે ભગવદીયો સાથે ગુણગાનના શેષરૂપ કહેવાય.) એ જ ફળરૂપ છે. ભગવાન્ પ્રકટ હોય તો પણ ઉપર કહ્યા મુજબ ભગવદીયોના સખ્યનો ઉપયોગ કરવોજ પડે છે; તેથી ભગવદીયોનાં વચનોથી ભગવાન્ શાસ્ત્રાર્થરૂપ છે એ પણ સિદ્ધ થયું.

કૃષ્ણદાસ : ભક્તોની જ્યારે એટલી ઉચ્ચ કક્ષા છે કે જેની સાથે - જેના માણસમાં બેસી પ્રભુના ગુણગાન કરવામાં પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર પણ એક અંગ છે, એટલે સહાયક છે તો પછી તેવા મહાન્ ભક્તોનું તો વૃત્તે દાસ્ય જ પ્રાર્થવું ઉચિત હતું સામ્યસમ્પાદક-બરોબરી કરનારું સખ્ય કેમ માગ્યું ?

વલ્લભદાસ : જો કે તેવા મહાનુભાવ ભક્તોનું દાસ્ય જ માગવું એ જ યોગ્ય ગણાય. તો પણ એકાદશસ્કન્ધના ઓગણીશમાં અધ્યાયમાં પ્રભુ ઉદ્ધવના પ્રતિ આજ્ઞા કરે છે કે : “હે ઉદ્ધવ ! (‘મદ્ભક્તપૂજાભ્યધિકા’) મારા ભક્તોની પૂજા મારા કરતાં વિશેષ કરવી” કારણ કે ભગવાન્ને પોતાના ભક્તોમાં વિશેષ પ્રીતિ રહે છે. બીજાં પણ તેના આગળના શ્લોકોમાં ભક્તિ થવાનાં સાધન ઉપદેશો છે તેમાં શ્રવણથી આરમ્ભીને દાસ્ય સુધીની ભક્તિને સાધનરૂપ કહેતાં સખ્યને ફળરૂપ ગણ્યું છે તેથી, અને આ પ્રકરણ પણ ફલ-મોક્ષનું છે તેથી પણ વૃત્તે તેવા ભગવદીયોનું દાસ્ય ન પાચતાં સખ્ય પ્રાર્થ્યું છે.

કૃષ્ણદાસ : આ શ્લોકમાં ‘મમ’ મારું ‘ઉત્તમશ્લોકજનેષુ’ ભગવદીયોમાં સખ્ય થાઓ. આવા ષષ્ઠી તથા સપ્તમી વિભક્તિના પ્રયોગથી એમ સમજાય છે કે વૃત્તે પોતામાં રહેલું જે સખ્ય તે ભગવદીયવિષયક થાઓ. અર્થાત્ વૃત્તે ભગવદીયોને પોતાના સખા સમજવાની પ્રાર્થના પ્રભુ પાસે કરી છે, પરન્તુ તેવી પ્રાર્થના કરવી તે તો અયુક્ત ગણાય, કારણ કે વૃત્ત તો ભગવદીયોને પોતાના સખા સમજે જ છે! તેમાં વળી પ્રાર્થનાની શી જરૂર! પ્રાર્થનાનું સ્વરૂપ આવું થવું જોઈએ

સ્વનિષ્ઠભક્તવિષયકીર્તનમ્. ગુણસભાજને સ્વસ્યાપિ સ્વાતન્ત્ર્યાર્થ,
 “મદ્ભક્તપૂજાભ્યધિકા” (ભાગ.પુરા. ૧૧|૧૯|૨૧.) ઇત્યાદિના શ્રવણમ્
 આરભ્ય દાસ્યપર્યન્તસ્ય સર્વસ્ય સખ્યરૂપફલસાધનત્વાત્ ફલપ્રકરણત્વાત્
 ફલરૂપં સખ્યમેવ પ્રાર્થયતે ઇતિ અર્થ:.

નનુ તન્નિરૂપિતસખ્યમ્ અપ્રાર્થ્ય “મમ ઉત્તમશ્લોકજનેષુ” ઇતિ ષષ્ઠી-
 સપ્તમીભ્યાં નિષ્ઠતા-વિષયતા-બોધિકાભ્યાં કથં સ્વનિષ્ઠતદ્વિષયકસખ્ય-
 પ્રાર્થનમ્? ઇતિ. અતઃ આહુઃ સર્વથા સ્વતન્ત્રત્વાય ઇતિ. સખ્યસ્ય ભક્તિમાર્ગીય-
 મોક્ષતયા સ્વાતન્ત્ર્યમ્ ઉચિતમ્. તત્ સ્વનિરૂપિતત્વે તન્નિરૂપિતત્વે વા (વા ઇતિ
 પક્ષાન્તરે સખ્યસ્ય ભક્તિનિષ્ઠનિરૂપિતત્વે સતિ સ્વાતન્ત્ર્યં વ્યાહન્યેત.)
 કે “હે પ્રભુ! તે ભગવદીયો મને પોતાનો સખા-મિત્ર સમજે, પોતાના મણ્ડળમાં
 આપના ગુણનું સભાજન કરવા યોગ્ય સમજે”.

વલ્લભદાસઃ આપની શંકા યોગ્ય છે. તો પણ તેનું ગુઢ રહસ્ય તમોને
 કહું છું તે સાંભળો. અહીં વૃત્રે માગેલું સખ્ય, ભક્તિમાર્ગીય મોક્ષ છે. તે મોક્ષરૂપ
 સખ્ય એક પ્રભુ સિવાય બીજા કોઈને અધીન ન હોઈ શકે. હવે અહીં જો વૃત્ર એમ
 માગે કે “ભગવદીયો મને પોતાનો મિત્ર સમજે” તો તે સખ્ય ભગવદીયોને
 અધીન થયું. તેથી ભગવદીયોની અનુકૂળતા પ્રમાણે વૃત્રને વર્તવું જોઈએ. નહિતર
 સખ્ય, (લોકમાં એવી રીત છે કે જેની સાથે સખ્ય થયું હોય તેની અનુકૂળ વર્તવું
 જોઈએ નહિતર સખ્ય નભી ન શકે.) નભી શકે નહીં અને તેઓની અનુકૂળતા
 પ્રમાણે વર્તવામાં વૃત્રને પરાધીનતા આવે અને પરધીનતામાં વૃત્રને મુક્ત ન કહી
 શકાય. કારણ કે જેનો મોક્ષ થયો તેનું પારતન્ત્ર્ય ન સમ્ભવે.

કૃષ્ણદાસઃ ત્યારે વૃત્રે પ્રભુ પાસે એવી પ્રાર્થના કરવી જોઈએ કે હે નાથ!
 ભક્તોમાં રહેલો જે સખ્યરૂપ ધર્મ મારે અધીન થાઓ એટલેકે તેનું સખ્ય મારે
 અધીન રહે.

વલ્લભદાસઃ તેવી પ્રાર્થનામાં પણ સખ્યરૂપ મોક્ષને તો પારતન્ત્ર્ય-
 પરતન્ત્રતા જ આવે છે. કારણ કે તેવી પ્રાર્થનામાં વૃત્રની અનુકૂળ ભક્તોને રહેવું
 પડે છે, તેથી સખ્યરૂપ મોક્ષને પારતન્ત્ર્ય-પરતન્ત્રતા કોઈ પણ રીતે ન આવે તેવી
 પ્રાર્થના વૃત્ર અહીં આવા શબ્દોથી કરે છે કે “હે નાથ! જેમ ભગવદિયોમાં રહેલો
 જે સર્વ પ્રાણી ઉપરનો સખ્યરૂપ ધર્મ તે મારા વિષયક પણ છે, એટલે કે તે
 ભગવદીયો જેમ પ્રાણી માત્રને પોતાના સખા સમજે છે તેમ મને પણ પોતાનો

તસ્ય(સહ્યસ્ય) વ્યાહન્યેત. અતઃ સ્વનિષ્ઠભક્તવિષયસહ્યકીર્તનમ્ ઇતિ અર્થઃ. એતેન(ભગવત્પ્રાર્થનેન) એતન્માર્ગીય-મોક્ષસ્ય અસાધનસાધ્યત્વમ્ ઉક્તં ભવતિ.

નનુ પૌરુષસભાજનં હિ ફલમ્. તદ્ અસ્વાતન્ત્ર્યે ન ભવતિ. તથા સતિ શ્રવણમેવ ભવેદ્ ન સભાજનમ્ ઇતિ ફલપ્રતિબંધકતયા ન સહ્યં મોક્ષઃ, સભાજનવિશિષ્ટસ્યૈવ તસ્ય તથાત્વાદ્ ઇતિ. અતઃ આહુઃ **ગુણસભાજને** ઇતિ. ગુણાનાં સભાજને અભિનન્દને સ્વસ્યાપિ સ્વાતન્ત્ર્યાર્થં સ્વસ્યાપિ તત્કર્તૃતયા મુખ્યત્વાર્થં, મુક્તેઃ સહ્યરૂપાયા અપરિચ્છેદાર્થં નિરવધિત્વાય, ઉત્તમશ્લોકજનેષુ ઇતિ બહુવચનમ્ ઇતિ અર્થઃ. બહૂનાં સત્ત્વે સત્રયાગઙ્ગવ ન કસ્યાપિ સ્વાતન્ત્ર્યમ્ અસ્વાતન્ત્ર્યં ચ. તથા ચ તન્મળડલમધ્યપાતે સ્વસ્યાપિ સ્વાતન્ત્ર્યમ્ ઇતિ ભાવઃ.

મિત્ર સમજે છે, તેમ હું પણ તે ભગવદીયોની પેઠે સ્વતન્ત્ર રીતિથી તે ભગવદીઓને મારા મિત્ર સમજું. તેથી આ વાત પણ સાથે જ સિદ્ધ થઈ રહે છે કે ભક્તિમાર્ગીય મોક્ષ પ્રભુ આપે તો જ મળે પણ સાધનથી સાધ્ય મળે તેવો નથી.

કૃષ્ણદાસઃ તમોએ ભગવદીયોના સખ્યને મોક્ષ બતાવ્યો પણ પહેલાં એવું જ સિદ્ધ થયું છે કે પુષ્ટિમર્યાદા તથા પુષ્ટિપુષ્ટિ માં પ્રભુનાં ચરિત્રોનું (પ્રભુનાં સ્વરૂપ ગુણ ચરિત્ર વિગેરેને સમજી તેને વખાણવું તે ‘સભાજન’ કહેવાય છે.) સભાજન કરવું તે જ ફળ છે, પણ તે ફળ તો ભગવદીયોનું સખ્ય પ્રાપ્ત થતાં જો પરતન્ત્રતા પ્રાપ્ત થઈને પ્રભુના ચરિત્રોનું ફક્ત શ્રવણ કરવાનું જ મળે તો સભાજન કરવાનું ન બને! અને ગુણસભાજન કરવું એ તો ફળ છે, તે તો ભગવદીયોના સખ્ય પ્રાપ્ત થતાં બનતું નથી! તેથી તેવું સખ્ય, મુખ્ય ફળરૂપ ગુણસભાજનને અટકાવનારું હોવાથી મોક્ષરૂપ ન કહી શકાય. કારણ કે જેમાં પ્રભુનાં ગુણોનું સભાજન થઈ શકતું હોય તેવા સખ્યને જ મોક્ષ કહેવાય.

વલ્લભદાસઃ ભગવદીયોના સખ્યને મોક્ષ કહેવામાં કોઈ બાધ આવતો નથી. કારણ કે તેઓની સાથે વૃત્રનું સખ્ય થતાં, તે ભક્તો ઘણા છે તેથી, કોઈ એક વક્તા થાય ત્યારે બીજા શ્રવણ કરે તેમ વૃત્ર પણ કોઈ વખતે ગુણોનું સભાજન કરે ત્યારે બીજા શ્રોતા બની સાંભળે, તેથી જેમ ‘સત્ર’નામક યાગવિશેષમાં ઘણા યજમાનો હોવાથી કોઈ એક કાર્ય સિદ્ધ કરે બીજો બીજું કર્મ સિદ્ધ કરે તેમાં કોઈને સ્વતન્ત્રતા કે કોઈને અસ્વતન્ત્રતા પ્રાપ્ત થતી નથી તેમ અહીં ગુણસભાજનમાં પણ સમજવું.

મુક્તેરપરિચ્છેદાર્થં બહુચનમ્. જનત્વાદેવ સ્વાતન્ત્ર્યેણ ન દોષસમ્બન્ધઃ.
સંસારસ્ય ચક્રત્વાદેવ પરિભ્રમણવિષયોપાર્જનક્લેશાભાવઃ.

નનુ તેષુ દૈન્યમેવ યચિતં ન સ્વાતન્ત્ર્યં, તથા સતિ સ્વતન્ત્રેષુ સ્વાતન્ત્ર્યસ્ય
ઈશ્વરઙ્ગ દોષજનકત્વાદ્ ઇતિ આશંક્ય આહુઃ **જનત્વાદેવ** ઇતિ. તેપિ જનાઃ
તદિચ્છયા જનનાદિધર્મયુક્તાઃ પ્રભ્વધિનાઃ અસ્વતન્ત્રાઃ ઇતિ તેષુ ગુણસંભાજનાર્થ
સ્વાતન્ત્ર્યે ન દોષસમ્બન્ધઃ ઇતિ અર્થઃ.

નનુ ભગવદ્ભક્તોષુ સખ્યં મોક્ષઃ. તે ચ દુર્લભાઃ ઇતિ ક્વ તત્સમ્બન્ધ-
સમ્ભાવના? ઇતિ. અતઃ આહુઃ **સંસારસ્ય** ઇતિ. સંસારસ્ય અહન્તામમતાત્મકસ્ય
ચક્રરૂપતયા તત્ર સ્થિતો ન એકત્ર તિષ્ઠતિ પરં ભ્રમતિ, યતો અહન્તામમતે

કૃષ્ણદાસઃ શ્લોકમાં ‘ઉત્તમશ્લોકજનેષુ’ (ભગવદ્ભક્તોમાં) આવું
બહુવચન વાપર્યું તેનું તાત્પર્ય શું હશે?

વલ્લભદાસઃ એક તાત્પર્ય તો પહેલાં કહેવાયું છે કે ભગવદીયોની સંખ્યા
અધિક હોય તો વૃત્રને પણ ગુણસંભાજન કરવાનો સમય મળે. બીજું એ છે કે
ભગવદીયોના સખ્યને મોક્ષ કહ્યો છે તેથી કદી પણ વિચ્છેદ ન પડવો જોઈએ.
તેથી એક ભગવદીયનું તિરોધાન થાય તોપણ બીજાઓનું સખ્ય તો છે જ તેથી
સખ્યમાં વચ્ચે ત્રુટિ ન આવી તેવું સમજાવવા અહીં ‘ભગવદીયોમાં’ આવું
બહુવચન વાપર્યું છે.

કૃષ્ણદાસઃ વૃત્રને તો તેવા ભક્તોની સાથે દીનતા જ રાખવી જોઈએ
કારણ કે સર્વતન્ત્ર સ્વતન્ત્ર ઈશ્વર ઉપર સ્વતન્ત્રતા દેખાડવી તે જેવી દોષયુક્ત છે
તેવી જ તેના ભક્તો ઉપરની સ્વતન્ત્રતા પણ વૃત્રને દોષ કરનારી થશે!

વલ્લભદાસઃ તે પણ ભગવાનના જન છે. એટલે કે જન્મ લેવો,
તિરોધાન થવું વગેરે ધર્મો તેને પણ લાગેલા છે, અને તઓ પ્રભુને આધીન છે.
તેથી તેવા ભક્તો ઉપર ગુણસંભાજનાર્થ પ્રાપ્ત થતું સ્વાતન્ત્ર્ય વૃત્રને દૂષિત
કરનારું ન કહેવાય. કારણ કે વૃત્ર પણ તેઓની બરોબર ધર્મવાળો છે. એટલે કે
જનન, તિરોધાન, ભક્તત્વ વગેરે ધર્મવાળો છે.

કૃષ્ણદાસઃ ભગવદીયોના સખ્યને મોક્ષ કહ્યો પણ તેવા ભગવદીયો તો
દુર્લભ છે તેથી તેવાઓની સાથે સખ્યની સમ્ભાવના પણ કેમ કરી શકાય?

વલ્લભદાસઃ અહન્તા-મમતારૂપ આ સંસાર એક પ્રકારનું ચક્ર છે. તેથી
ચક્રમાં પડેલો જેમ એક ઠેકાણો ન સ્થિર થઈ શકે પણ ભમ્યા જ કરે તેમ

ક્લેશસાધનપદેન કૃપયા સાધનસમ્પત્તિશ્ચ સૂચિતા. યોગ્યાયોગ્ય-

પ્રતિક્ષણં નૂતને ભવતઃ અતઃ પરિભ્રમણં વિષયો यस્ય તદ્ભક્તસહ્યસ્ય તસ્ય ઉપાર્જનવિષયકઃ ક્લેશાભાવઃ ઇતિ અર્થઃ, ચક્રસ્થિતસ્ય અનાયાસેન તત્પ્રાપ્તેઃ.

નનુ તથાપિ ભગવદ્ભક્તસહ્યે કિં સાધનમ્? ન હિ તે સંસારપરિભ્રમણ-માત્રેણ મિલન્તિ, તત્સહ્યસ્ય ભવાપવર્ગસાધનત્વાત્ “ભવાપવર્ગો ભ્રમત” (ભાગ.પુરા.૧૦।૫૧। ૫૮) ઇતિ વાક્યાદ્ ઇતિ આશંક્ય આહુઃ ક્લેશસાધન ઇતિ. ક્લેશસાધનપદેન ‘પરિભ્રમણ’પદેન કૃપયા સતાં તત્સહ્યસાધનસમ્પત્તિઃ સિદ્ધિઃ સૂચિતા ઇતિ અર્થઃ. તે હિ કર્મભિઃ ભ્રમમાણમ્ અવલોક્ય સહજકરુણાઃ કૃપાલવો ભવન્તિ. સૈવ ચ સાધનમ્ ઇતિ તથા ઇતિ અર્થઃ. એતેન (સહજ-કૃપાલુત્વેન) ભક્તિમાર્ગસ્ય સાંશસ્યાપિ નિઃસાધનત્વં દ્યોતિતં, ન હિ તદીયો અંશઃ કોપિ સાધનૈઃ સિદ્ધ્યતિ.

નનુ એવં સતિ કથં પ્રાર્થના? ઇતિ આશંક્ય આહુઃ યોગ્યાયોગ્ય ઇતિ.

સંસારચક્રમાં પડેલો પણ જ્યાં-ત્યાં ભમ્યા જ કરશે કારણ કે અહંતા-મમતા તો ક્ષણ - ક્ષણમાં બદલાય છે. અને તે જ સંસાર છે, તેથી ભ્રમણ કરતાં-કરતાં જ તેવા ભગવદીયોનું સખ્ય પણ વિના કલેશ પ્રાપ્ત થવા સંભવે છે જ.

કૃષ્ણદાસઃ તો પણ ભગવદીયોનું સખ્ય વિના સાધને થઈ જાય તે કંઈ સમજમાં આવતું નથી. કારણ કે તેઓનું સખ્ય સંસારથી (“ભવાપવર્ગો ભ્રમતો યદા ભવેદ્ જનસ્ય તદર્થચ્યુત સત્સમાગમઃ” ભાગ.પુરા.૧૦।૫૧) અપવર્ગ-મોક્ષ કરાવનારું છે આવું વાક્ય શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કન્ધના એકાવનમા અધ્યાયમાં મળે છે તેથી આ વાત સ્પષ્ટ સમજાવો.

વલ્લભદાસઃ પુષ્ટિમાર્ગ-કૃપામાર્ગમાં સાધનની બહુ શોધ કરવાની જરૂર નથી. કારણ આ માર્ગમાં તો બધું શ્રીપ્રભુની કૃપાથી જ સિદ્ધ થાય છે તેમ અહીં પણ ભગવદીયોની કૃપાથી જ તેઓનું સખ્ય વૃત્તને સિદ્ધ થશે. તેઓ અત્યન્ત કૃપાલુ હોય છે તેથી પોતાનાં કર્મવડે સંસારમાં ભટકતા જીવો ઉપર તે કૃપાયુક્ત બની પોતાનું સખ્ય સિદ્ધ કરાવે છે. તેથી ભક્તિમાર્ગનો કોઈ પણ અંશ સાધનસાધ્ય-સાધનથી મળે તેવો નથી આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે.

કૃષ્ણદાસઃ વૃત્તે સમજે છે કે ભક્તિમાર્ગીય કોઈ પણ ફલ સાધનથી મળે તેવું નથી છતાં પ્રભુ પાસે સખ્યરૂપ મોક્ષની પ્રાર્થના શા માટે કરી હશે ?

દેહાનાં બહુધાજાતત્વાદિદાનીં તદભાવાર્થં પ્રાર્થના. ક્લેશે સ્વામિનામગ્રહણસ્ય
हेतुत्वेन अयुक्तत्वात् ‘कर्म’पदम्. आवश्यकत्वाय ‘स्व’पदम्.

સંસાર-ચક્રે ભ્રમણેન યોગ્યાયોગ્યદેહાઃ બહવો જાતાં ઇતિ ઇદાનીં ક્લેશેન સ્વધર્મમ્
(ભક્તિમાર્ગીયસ્ય ભગવતિ અપ્રાર્થનાલક્ષણમ્) અવિચાર્યાપિ તદભાવાર્થં
પ્રાર્થના, ન ફલાર્થમ્ ઇતિ અર્થઃ.

નનુ કથં ભક્તિમાર્ગીયસ્ય વૃત્તસ્ય સચ્ચોપયોગિ-ચક્રભ્રમણહેતુત્વેન કર્મ
યુજ્યતે? ઇતિ. અતઃ આહુઃ ક્લેશ ઇતિ. સ હિ ભક્તિમાર્ગીયએવિતિ ભ્રમણરૂપે
ક્લેશહેતુત્વેન સ્વામિનો નામગ્રહણમ્ અયુક્તમ્ ઇતિ હેતુત્વેન કર્મ ઉક્તાવાન્ ઇતિ
અર્થઃ. નનુ તાનિ કર્માણિ ત્યક્તવ્યાનિ ભ્રમણસાધનત્વાદ્ ઇતિ. અતઃ
આહુઃ આવશ્યકત્વાય ઇતિ. સ્વકૃતત્વેન અવશ્યમ્ભોક્તવ્યતયા કર્માણિ ન ત્યુક્તું
શક્યન્તે ઇતિ ભાવઃ. નનુ કિં બલં કર્મણાં સ્વસાધ્યત્વાદ્ ઇતિ અતઃ

વલ્લભદાસઃઅહીં વૃત્તે પ્રભુ પાસે ફલની પ્રાર્થના કરીજ નથી પણ
પોતાને અનેક યોગ્ય-અયોગ્ય દેહ ધારણ કરવા પડ્યા છે તેથી કંટાળીને તેવા દેહો
ન ધારણ કરવા પડે તેવી પ્રાર્થના પ્રભુ પાસે કરી છે, ફળ માટે નહીં.

કૃષ્ણદાસઃભક્તિમાર્ગીય વૃત્તે સંસારચક્રમાં ભટકવાના કારણરૂપે
પોતાના કર્મોને શા માટે કહ્યાં હશે? ભગવદીયને તો સુખ-દુઃખ બધું પ્રભુ
ઈચ્છાથી જ થાય છે તો પ્રભુનું નામ લેવું યુક્ત હતું?

વલ્લભદાસઃવૃત્ત ભક્તિમાર્ગીય છે તેથી પોતાના સંસારચક્રમાં
ભમવારૂપી દુઃખમાં પોતાના સ્વામિને કારણ કહેવું એ અયુક્ત કહેવાય તેથી
દુઃખના કારણ તરીકે કર્મોને જ બતાવ્યાં છે.

કૃષ્ણદાસઃત્યારે તેવાં સંસારમાં ભમાવનારાં કર્મોનો ત્યાગ કરવો
જોઈએ!

વલ્લભદાસઃપોતાનાં કરેલાં કર્મો પોતાને અવશ્ય ભોગવવાનાં હોય છે
તેથી તેનો ભોગ કર્યા સિવાય ત્યાગ થઈ શકતો નથી.

કૃષ્ણદાસઃકર્મો કરવાં તો પોતાના હાથની વાત છે, તો તેવાં દુઃખદાયક
કર્મો કરવાં જ શા માટે?

વલ્લભદાસઃકર્મો ઘણાં છે અને “એક ક્ષણ પણ કર્મ કર્યા સિવાય કોઈ
પણ રહી શકતું નથી” આવી શ્રીભગવાનનું અર્જુન પ્રતિ ગીતામાં વાક્ય છે તેથી

નિરવધિત્વાય બહુવચનમ્. ચક્રપરિભ્રમણે દણ્ડસ્યેવ મુખ્યોપયોગે તૃતીયા. અસ્યા મુક્તેઃ ગૌણત્વાય ન અત્ર ‘પ્રાર્થના’પદપ્રયોગઃ. તથા ચ આહુઃ નિરવધિત્વાય ઇતિ. બહુવચનેન કર્મણાં નિરવધિત્વમ્ ઉક્તં, “નહિ કશ્ચિદ્” (ભગ. ગીતા ૩.૧૫) ઇતિ વાક્યાત્.

નનુ સંસારચક્રભ્રમણેન સાધનન્તરાણામ્ અવિદ્યા-કામાદીનાં સત્વાત્ કથં કર્મમાત્રં તત્સાધનત્વેન ઉક્તમ્? ઇતિ અતઃ આહુઃ ચક્રપરિભ્રમણે ઇતિ. સર્વેષાં નિમિત્તકારણત્વેપિ કારણતા ભોગવિષયત્વેન મુખ્યોપયુક્તાનાં કર્મણામેવ. ઘટે દણ્ડસ્યેવ ઇતિ જ્ઞાપનાય તૃતીયા ઇતિ અર્થઃ.

નનુ અર્થતઃ પ્રાર્થના સિદ્ધાવપિ તદ્વાચિ-પદપ્રયોગાભાવ-તાત્પર્યમ્ આહુઃ અસ્યાઃ ઇતિ. અસ્યાઃ પુષ્ટિમર્યાદામુક્તેઃ દ્વિતીયાપેક્ષયા ગૌણત્વજ્ઞાપનાય અત્ર પ્રાર્થનાપદાનુક્તિઃ. નિર્ગલિતાર્થમ્ આહુઃ તથા ચ ઇતિ. એતાદૃશં પૂર્વોક્તધર્મવિશિષ્ટં ચક્રભ્રમણાદિક્લેશપ્રાપ્યં ભગવદ્ભક્તસચ્ચં પુષ્ટિમર્યાદાયાં

પણ તેનો ભોગ કરવો જ પડે છે.

કૃષ્ણદાસઃ સંસારચક્રમાં ભમાવનારાં સાધનો તો કર્મ સિવાયનાં પણ કાલ, કામ, અવિદ્યા વગેરે છે જ તો પછી વૃત્તે બીજાં કાલાદિ કારણોનાં નામ ન આપતાં કેવલ કર્મોનું જ કથન શા માટે કર્યું હશે?

વલ્લભદાસઃ કાલાદિ કારણો રહેતાં છતાં પણ મુખ્ય કારણતા તો કર્મમાં જ છે, કાલાદિની તો નિમિત્તકારણતા છે, જેમ ઘટના પ્રતિ દાણ્ડની છે તેમ.

કૃષ્ણદાસઃ પહેલાં કરેલી વ્યવસ્થા પ્રમાણે શ્લોકના પૂર્વાર્દ્ધમાં પુષ્ટિમર્યાદા મોક્ષની પ્રાર્થના વૃત્તે કરેલી છે, પણ પ્રાર્થનાવાચક-પ્રાર્થનાને કહેનારો (ભૂયાત્) ‘થાઓ’ વગેરે પદનો પ્રયોગ નથી કર્યો તેનું શું કારણ?

વલ્લભદાસઃ પહેલા અર્ધા શ્લોકમાં પ્રાર્થેલો પુષ્ટિમર્યાદામોક્ષ; બીજા અર્ધા શ્લોકમાં પ્રાર્થેલા પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષ કરતાં ગૌણ-ઉત્તરતો છે એવું જણાવવા પૂર્વાર્દ્ધમાં ‘થાઓ’ આવો પ્રાર્થનાવાચક પદનો પ્રયોગ નથી કર્યો.

કૃષ્ણદાસઃ એટલા પ્રશ્નોત્તરથી સમ્પૂર્ણ અર્ધાશ્લોકનું તાત્પર્ય શું નિકળ્યું તે કૃપા કરી કહો.

વલ્લભદાસઃ જેમાં સ્વતન્ત્રતાને હાનિ ન પહોંચતી હોય, જેમાં પ્રભુના ગુણોનું સભાજન કરવાનું મળતું હોય, જે સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરતાં-કરતાં

તાદૃશભગવદ્વક્તસખ્યં પુષ્ટિમયાદ્યાં મોક્ષઃ ઇતિ ઉક્તમ્.

દ્વિતીયમાહ ત્વન્માયયા ઇતિ. સમાસાદેવ ભિન્નતયા ન માયામોહનમ્.
મોક્ષઃ ઇતિ ઉક્તમ્.

પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષં વક્તું સજાતીયત્વબોધનાય આભાસમ્ આહુઃ **દ્વિતીયમ્ આહ** ઇતિ. દ્વિતીયં ભક્તિમાર્ગીયં મોક્ષમ્ આહ ઇતિ અર્થઃ. તસ્ય મર્યાદાઽપ્રાપ્યકેવલ-પુષ્ટિપ્રાપ્તિ-પ્રાપ્યાત્વાત્ તત્સજાતીયત્વસિદ્ધિઃ ઇતિ અર્થઃ. ત્વન્માયયા ઇતિ. સંસારચક્રે ભ્રમતો ભગવદિચ્છયા કુટુમ્બાસક્તસ્ય ન કિન્તુ ત્વન્માયયા તદાસક્તય મે ભૂયાદ્ ઇતિ સમ્બન્ધઃ. પૂર્વસ્માદ્ વૈલક્ષણ્યમ્ આહુઃ **સમાસાદેવ** ઇતિ. ‘ત્વન્માયયા’ ઇતિસમાસેન તસ્યાઃ સ્વરૂપસમ્બન્ધિત્વમ્ ઉચ્યતે.

ભગવદીયોની કૃપાથી જ મળી જતું હોય એવું જે ભગવદીયોનું સખ્ય તે પુષ્ટિમર્યાદામોક્ષ અને તે જ સમ્પૂર્ણ અર્ધ શ્લોકનો સંક્ષિપ્ત અર્થ થયો.

કૃષ્ણદાસ : આપે પુષ્ટિમર્યાદામોક્ષ કહ્યો હવે પુષ્ટિપુષ્ટિ મોક્ષ કહો.

વલ્લભદાસ : બન્ને પ્રકારના મોક્ષ સજાતીય છે :

દ્વિતીય પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષ કહેવાને આભાસ આચાર્યચરણ કહે છે કે : આ ઉત્તરાર્ધમાં બીજો પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષ કહેવામાં આવે છે. પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષ અને મર્યાદામોક્ષ ઉભય સજાતીય-એક જ જાતના છે. અર્થાત્ બન્ને ભક્તિમાર્ગીય છે. બન્ને પ્રકારના મોક્ષ પ્રભુના અનુગ્રહથી જ મળે છે. તેથી સજાતીય છે. મર્યાદામોક્ષ જ્યારે અનુગ્રહમિશ્ર મર્યાદાથી પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આ પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષ મર્યાદાથી ન મળી શકે કેવળ અનુગ્રહથી જ મળી શકે. તેથી સજાતીય છે.

હવે, સ્વરૂપ સમ્બન્ધી લીલારૂપ માયાની ઉત્તમતા સાંભળો.

“હે નાથ! સંસારચક્રમાં મને ભગવદિચ્છાથી કુટુમ્બાસક્તિ ન થાઓ પણ આપની લીલારૂપી માયા વડે મારી કુટુમ્બમાં આસક્તિ થાઓ” કારણ કે આપની લીલારૂપ માયા વડે જે કુટુમ્બમાં આસક્તિ થાય છે તે જ ખરેખર મોક્ષરૂપ-ફલ છે.

પૂર્વાધમાં કહેલા મર્યાદામોક્ષ કરતાં પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષની વિવક્ષણતા છે. આ વિવક્ષણતા “તવ માયયા” ન કહેતાં ‘ત્વન્માયયા’ એવું શ્લોકમાં સમાસ કરી કહેલું હોવાથી સ્પષ્ટ થાય છે.

કૃષ્ણદાસ : સમાસમાંથી શી રીતે સ્વારસ્ય નીકળ્યું ?

સા ચ સ્વરૂપસમ્બદ્ધૈવ તદર્થ મોહયતિ નતુ પૃથગભાવેન, લીલાર્થમેવ તસ્યાઃ પ્રાકટ્યાદ્. અતઽેવ તદુપક્રમે તસ્યા આજ્ઞાપનમ્ (“ગચ્છ દેવિ વ્રજં ભદ્રે” ઇતિ.). “વૈષ્ણવીં વ્યતનોદ્ માયમ્” (ભાગ.પુરા.૧૦|૮|૪૩) ઇત્યાદિષ્વપિ સૈવ ઉક્તા. સા ચ ભગવાન્ યત્ર પ્રકટીભૂય લીલાઃ કરોતિ તત્રૈવ ઉપયુજ્યતે, તદભાવે લીલાઽસમ્ભવાત્. એવં સતિ પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષસ્ય પ્રકટલીલાવિશિષ્ટ-પ્રભુસ્વરૂપાન્તર-રમણરૂપત્વાત્ તદુપયોગિત્વેન ગૃહાદિષુ આસક્ત્યપેક્ષણાત્ ત્વન્માયયા ઇતિ ઉક્તમ્. પૂર્વત્ર તુ પારોક્ષ્યેણ સાક્ષાલ્લીલાઽસમ્ભવાદ્ અનાસક્તેઃ

વલ્લભદાસઃ સાંભળો. ‘ત્વન્માયયા’ એવો સમાસ પ્રભુ અને માયાનો સ્વરૂપ સમ્બન્ધ દર્શાવે છે. જે સ્વરૂપસમ્બન્ધિની માયા તે લીલારૂપ કહેવાય અને તે સ્વરૂપસમ્બન્ધ કરાવવા જ મોહ કરે, અને તેથી જ મોક્ષ થાય, અર્થાત્ તે તારનારી છે. અને બીજી મોહિકા માયા છે કે જે પ્રભુના સ્વરૂપ સમ્બન્ધિની નથી તેને તો આપણે તરવાની છે. તેના મોહથી તો પાત જ થાય. આ બે માયાભેદ ભુલાવવા ન જોઈએ.

કૃષ્ણદાસઃ બે પ્રકારની માયામાં લીલારૂપમાયાને આપે મોક્ષ આપનારી કહી તેમાં દષ્ટાન્ત?

વલ્લભદાસઃ ભગવાનને જ્યારે લીલા કરવાની ઈચ્છા થઈ ત્યારે લીલારૂપ માયાને આજ્ઞા કરી “હે ભદ્ર! તું વ્રજમાં જા”. આ માયા પ્રભુલીલાર્થ વ્રજમાં પધારી તેથી તે લીલારૂપ માયાનું વર્ણન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે “વૈષ્ણવીં વ્યતનોદ્ માયામ્” “વૈષ્ણવી માયાને ફેલાવી” જ્યાં ભગવાન્ પ્રકટ થઈને લીલા કરવાની ઈચ્છા કરે ત્યાં લીલારૂપ માયાનો ઉપયોગ કરે છે. તેના વગર લીલા થઈ શકે નહીં, આ દષ્ટાન્ત.

કૃષ્ણદાસઃ શું સ્વારસ્ય આવ્યું ?

વલ્લભદાસઃ પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષમાં પ્રકટલીલાયુક્ત પ્રભુના સ્વરૂપના રમણનો અનુભવ થાય છે, અર્થાત્ પ્રકટલીલાયુક્ત પ્રભુના સ્વરૂપસહ રમણ એ પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષ છે. આ મોક્ષમાં ગૃહ બન્ધનરૂપ નથી પણ મોક્ષરૂપ છે, પ્રભુનું લીલારૂપ છે. આવા ઘરની અન્દર આસક્તિની આવશ્યકતા છે. આવા લીલારૂપ ગૃહમાં આસક્તિ તે ઉત્તમ સ્વરૂપસમ્બન્ધિ માયાથી સમ્ભવે, માટે વૃત્ર ‘ત્વન્માયયા’ શબ્દથી સ્વરૂપસમ્બન્ધિમાયાથી ગૃહમાં આસક્તિરૂપ પુષ્ટિ-

પૂર્વસ્માદ્ એતસ્ય વિશેષઃ ‘ત્વત્’પદેન ઉક્તઃ. આભિમુખ્યજ્વ. ત્વદિચ્છયા

ઉપયોગઃ. માયાતુ તત્રાપિ ભગવદિયા પરં ન સ્વરૂપસમ્બન્ધિની, (“મમ માયા દુરત્યયા” (ગીતા.૭|૧૪) ઇતિ ગીતાવાક્યે ‘મન્માયા’ ઇતિ પદં ન ઉક્તં, તત્ર માયયા મોહરૂપત્વાત્ તસ્યાઃ તરણમ્ ઉચિતમ્ ન તુ લીલારૂપમાયાયાસ્તરણમ્.) “મમ માયા”(ગીતા.૭|૧૪) ઇતિવ્યત્યાસેન કથનાત્, તરણોક્તેશ્ચ. અતઽએવ અત્ર ઉક્તં ન ભિન્નતયા પ્રભુપૃથગ્ભાવેન માયામોહનમ્ ઇતિ, કિન્તુ પ્રભુરેવ તયા મોહયતિ ઇતિ અર્થઃ.

નનુ કો વિશેષો મોહસ્ય એકજાતીયવિષયત્વાદ્ ઇતિ આશંક્ય આહુઃ પૂર્વસ્માદ્ ઇતિ. પૂર્વસ્માદ્ મોહાદ્ એતસ્ય પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષાય મોહસ્ય વિશેષઃ પુષ્ટિમોક્ષ માટે પ્રાર્થના કરે છે.

કૃષ્ણદાસઃ પૂર્વોક્ત મોક્ષમાં, ત્યારે, કેવી માયા હતી?

વલ્લભદાસઃ મર્યાદામોક્ષમાં માયા ભગવદીય ખરી પણ સ્વરૂપસમ્બન્ધિની નહીં. મર્યાદામોક્ષમાં સાક્ષાત્ લીલા નથી, પારોક્ષ્યથી લીલાનુભવ થાય. તેથી પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષની માફક મર્યાદામોક્ષમાં ગૃહાસક્તિની પણ જરૂર નથી, માટેજ ગીતાજીમાં “મમ માયા દુરત્યયા” ત્યાં ‘મન્માયા’ શબ્દ ન મુક્યો. કારણ કે તે લીલારૂપ માયા નથી પણ મોહિકા માયા છે. તેથી તે દુઃખથી તરી શકાય એવી છે અને તેને “માયામેતાં તરન્તિ તે” ઈત્યાદિ વાક્યથી શરણાદિકથી તરવાનો ઉપદેશ આપે છે. અર્થાત્ મોહિકા માયાથી મોહ અને તે માયા ને તરવાની આવશ્યકતા છે. લીલારૂપ માયાથી લીલાનુભવ અને તે માયા તારનારી છે. આ જ હેતુથી શ્રીઆચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે ભિન્નતાથી-પ્રભુ વિના માયા મોહ નથી કરતી પરન્તુ પ્રભુજ તેનાથી-લીલારૂપ માયાથી મોહ કરે છે. ગૃહાસક્તિ કરાવે છે.

(લીલારૂપ માયામોહ અને બન્ધનરૂપ માયાના મોહમાં તફાવત)

કૃષ્ણદાસઃ લીલારૂપ માયાના મોહમાં અને બન્ધનરૂપ માયાના મોહમાં કંઈ તફાવત ખરો?

વલ્લભદાસઃ હા, અમે ઉપર વારંવાર તફાવત દર્શાવેલો છે. તથાપિ અત્ર સ્ફુટ કરીએ છીએ.

પૂર્વ બન્ધનરૂપ મોહ કરતાં પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષાર્થે મોહ વિશેષ આદરણીય

પ્રાપ્તસ્ય આત્માત્મજાદિષુ સખ્યં પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષઃ. ત્વત્સેવૌપયિકત્વેન આદરણીયત્વં મોક્ષાઙ્ગત્વાદિરૂપઃ ‘ત્વત્’પદેન (ત્વપદેન માયાયા ઉત્કૃષ્ટત-સૂચકેન ઇતિ સ્પષ્ટો અર્થઃ.) પ્રકારતયા તત્સમ્બન્ધસૂચકેન ઉક્તઃ ઇતિ અર્થઃ. યદ્વા, નનુ એતસ્મિન્નપિ મોક્ષે માયામોહસ્ય તુલ્યત્વાત્ કો વિશેષઃ ? ઇતિ. અતઃ આહુઃ **પૂર્વસ્માદ્** ઇતિ. એતસ્ય પૂર્વસ્માત્ મોક્ષાદ્ વિશેષઃ ‘ત્વત્’પદેન ઉક્તઃ. એતત્સમ્બન્ધિમાયાયાઅપિ સદા સ્વરૂપસાહિત્યાદ્ ઇતિ ભાવઃ. કિઞ્ચ અત્ર મોક્ષે વિશેષઃ પ્રકારાન્તરેણાપિ ઉપપાદનીયઃ ઇતિ અહુઃ **આભિમુખ્યં ચ** ઇતિ. એતત્પ્રાર્થનાવસેરેપિ યત્ર વૃત્તસ્ય પ્રભુપ્રાક્લ્પ્યમ્, અન્યથા ‘ત્વત્’પદં ન પ્રયુજ્યાત્. તત્ર તદનુભવે તસ્ય કા વાર્તા ઇતિ ભાવઃ.

છે. આ મોહ મોક્ષનો અનભૂત છે, કારણ કે ‘ત્વન્માયયા’ પદ સમાસથી એ મોહ પ્રભુના સમ્બન્ધને કરાવનારો છે એવું આપણે પૂર્વે નિશ્ચય કરી ગયા.

કૃષ્ણદાસઃ આ મોક્ષમાં પણ માયામોહ અને મર્યાદામોક્ષમાં પણ માયામોહ, તો પછી મોક્ષમાં વિશેષતા શી છે તે સમજાવશો?

વલ્લભદાસઃ હા. સાંભળો મર્યાદામોક્ષ કરતાં આ મોક્ષમાં પ્રભુના સ્વરૂપસમ્બન્ધિ સર્વ લાભ મળે છે. એ માયા પણ સાક્ષાત્ પ્રભુ સમ્બન્ધની હોવાથી સ્વરૂપ સમ્બન્ધ કરાવનારી છે.

આ પ્રાર્થના વખતે પ્રભુનું આભિમુખ્ય છે, અર્થાત્ આ પ્રાર્થના વખતે પણ જ્યાં પ્રભુ વૃત્તાસુરની પ્રકટ-સન્મુખ બિરાજે છે ત્યાં પ્રભુના સ્વરૂપનો અનુભવ થાય એમાં તો કહેવું જ શું? માટે જ વૃત્તાસુર ‘ત્વત્’ પદથી વ્યવહાર કરે છે. ‘ત્વત્’ પદનો વ્યવહાર પ્રભુ સન્મુખ બિરાજતાં હોય તો જ સમ્ભવે, અન્યથા નહીં.

(લીલારૂપી માયાથી જ વૃત્તાસુર સખ્ય માગે છે)

કૃષ્ણદાસઃ તમો ‘ત્વન્માયયા’ ઉપર આટલો બધો ભાર શા માટે મુકો છો. તેમાં શો વિશેષ છે? મોક્ષ મેળવવા માટે? તો મોક્ષ તો કોઈ પણ રીતે મળી શકે છે. પુત્રાદિકમાં ભગવદીય બુદ્ધિથી આસક્તિ થાય અને તે આસક્તિથી સખ્ય થાય, તે સખ્ય, મોક્ષરૂપ છે.

વલ્લભદાસઃ હું જે પુત્રાદિકમાં આસક્તિ માગી રહ્યો છું તે ‘ત્વન્માયયા’ ભગવાનની માયાથી મારી આસક્તિ માગી રહ્યો છું, માટે જ તેના ઉપર ભાર મુકું છું. તમારા કહેવા મુજબ લીલારૂપ માયા વિના ગમેતે રીતે પુત્રાદિકમાં મારે

ચિત્તસ્ય તેષુ આસક્તિં ‘નાથ’પદેન પ્રાર્થયતે. તેષાં નાથત્વે તથા ભવતિ ઇતિ

નનુ ત્વન્માયયા ઇતિ કો વિશેષઃ? યથાકથજ્વિદપિ પુત્રાદેઃ
ભગવદીયવત્ત્વેન તદાસક્ત્યા તત્સખ્યસ્ય મોક્ષત્વાદ્ ઇતિ આશङ्ક્ય આહુઃ
ચક્ર઼ૅવ ઇતિ. ચક્ર઼ૅવ પરિશ્રમતઃ તત્સખ્યં ભવતુ, અનન્યત્વાક્ષતેઃ
પુષ્ટિમર્યાદામોક્ષરૂપત્વાચ્ચ, નતુ ભગવદિચ્છયા સ્વાવતારકારણીભૂતયા,
હિરણ્યકશિપુપ્રભૃતિષુ યથા દૈવગત્યા પ્રહલાદે પુત્રતયા આસક્તિઃ સખ્યજ્ઞ
પુત્રવાત્સલ્યરૂપમ્, અન્યથા ન શિક્ષાં દાપયેત્, તથા કુટુમ્બાસક્તસ્ય મે ન ભૂયાત્
કિન્તુ ત્વન્માયયા ઇતિ અર્થઃ. સોહિ પુરા ભક્ત઼ૅવ, શાપેન અસુરો જાત઼ૅવ
સામ્યેન પ્રાર્થનાં તજ્જાતીયાં મન્યતે પ્રભુઃ ઇતિ મિયા નિષેધપ્રાર્થનમ્ ઇતિ ભાવઃ.

આસક્તિ જોઈતી નથી, કારણકે તમે કહો છો તે સખ્ય સંસારચક્ર ભ્રમતા એવા
મને ભલે થાઓ, (એવું પૂર્વાર્ધમાં મર્યાદામોક્ષરૂપ વખતે કહેવાયું છે.) પણ તેમાં
મારી અનન્યતા ટુટી જશે. અને તેવું સખ્ય મર્યાદામોક્ષરૂપ હોવાથી મને અપેક્ષિત
નથી, તેથી મારે લીલારૂપ માયાથી જ પુત્રદિકમાં જે આસક્તિરૂપી મોક્ષ છે તે જ
જોઈએ છે.

અત્ર હું હિરણ્યકશિપુનું દષ્ટાન્ત આપું છું. જેમ ભગવાનને પોતાને
અવતાર ધારણ કરવાની ઈચ્છા થઈ તેથી હિરણ્યકશિપુ વગેરેની દૈવગતિથી પ્રહ્લાદ
વિગેરેમાં પુત્રરૂપે આસક્તિ થઈ. પુત્રવાત્સલ્યરૂપ સખ્ય પણ તેના ઉપર થયું, અને
તેથી હિરણ્યકશિપુએ પ્રહ્લાદને ભણાવ્યો. (પરન્તુ આ સખ્યથી કંઈ પણ ઉત્તમ
ફલ ન થયું) તેથી કહું છું કે મારે હિરણ્યકશિપુ જેવી કુટુમ્બમાં આસક્તિ ન થાય
પણ ભગવાનની લીલારૂપ માયાથી મારી આસક્તિ થાઓ.

હિરણ્યકશિપુ પણ પૂર્વ જન્મમાં ભક્ત જ હતો ભગવત્પાર્શદ હતો.
શાપથી જ અસુર બન્યો હતો. હું પણ પૂર્વ જન્મમાં ભક્ત હતો અને અત્યારે
અસુર છું તેથી મારી પ્રાર્થના હિરણ્યકશિપુ જેવી ભગવાન વખતે માની લે, એવી
બીકથી હું એવા સખ્યની ચોખી ના પાડું છું.

કૃષ્ણદાસઃ તમે તેવા સખ્યની ના પાડો છો, પણ ભગવદ્ભક્તમાં
આસક્તિ, એ તેમાં તેનું સખ્ય રહેલું છે તેમાં શો દોષ?

વલ્લભદાસઃ તે ભગવદ્ભક્તમાં આસક્તિરૂપી સખ્ય પણ ભગવાનની
લીલારૂપ માયાથી જ મને થાઓ. ભગવાનની માયા વિના કેવળ ભગવદીય પુત્ર
વિગેરેમાં આસક્તિ કરવાથી અનન્યતાનો ભંગ થાય છે. કારણ કે ભગવાનની

અર્થઃ. ચક્રાવ પરિભ્રમતઃ સઃસ્યં ન, ભગવદિચ્છયા, હિરણ્યકશિપુપ્રભૃતિષ્વિવ
કુટુમ્બાસક્તસ્ય સર્વથા અનન્યત્વભંગપ્રસંગાત્. કૃતાર્થત્વં તુ ‘નાથ’પદ—

નનુ તથાપિ ભગવદ્ભક્તાસક્તેઃ તત્સઃસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ કો દોષઃ ?
ઈતિ ચેત્ તત્ર આહુઃ સર્વથા ઇતિ. ભગવન્માયામ્ અન્તરા કેવલં ભગવદીય-
પુત્રાદ્યાસક્તાવપિ અનન્યત્વભજ્ઞઃ તદંશે (પુત્રાદ્યાસક્ત્યંશે સતિ) તત્સમ્બન્ધા-
સ્ફૂર્તેઃ (ભગવત્સમ્બન્ધાસ્ફૂર્તેઃ). ન હિ અનન્યાઃ કદાચિદપિ તદસમ્બન્ધં
કિઞ્ચિદપિ સ્મરન્તિ. દૃષ્ટં ચ હિરણ્યકશિપૌ પ્રહ્લાદાસક્ત્યા શિવભજનમ્ અતો
અન્યથા સર્વથૈવ અનન્યતાભજ્ઞાવ. તસ્માત્ ત્વન્માયયૈવ તથાસક્તસ્ય સઃસ્યં
ભૂયાદ્ ઇતિ ભાવઃ.

નનુ અયં પ્રકારસ્તુ લીલાસૃષ્ટિસ્થેષ્વેવ, વૃત્રસ્યતુ કથમ્
એવંકથનાધિકારઃ ? ઇતિ. અતઃ આહુઃ કૃતાર્થત્વન્તુ ઇતિ. સ હિ તદ્ભાવહૃદિ
લીલારૂપ માયા વિના જો આસક્તિ કરવામાં આવે તો ભગવત્સમ્બન્ધની સ્ફૂર્તિ ન
જ થાય. અનન્ય ભક્તો કદાપિ પણ ભગવાનના સમ્બન્ધ વિનાની વસ્તુનું
સ્મરણ પણ કરતા નથી. આવી રીતે હિરણ્યકશિપુમાં અનુભવ્યું.

આવી રીતે ભગવત્સમ્બન્ધ વિના જો પુત્રાદિકમાં આસક્તિ કરવામાં
આવે તો સર્વથા અનન્યતાનો ભંગ થાય. માટે ભગવાનની લીલારૂપ માયાથી જ
મારી પુત્રાદિકમાં આસક્તિ થાઓ અને સખ્ય થાઓ, લીલારૂપ માયા વિના નહીં.

(આવા ઉત્તમ ફલ માટે અધિકારવિચાર)

કૃષ્ણદાસઃ આવી ઉત્તમ ભાવાના તો ગોપીજનો જેવામાં સમ્ભવે. આ
વૃત્રાસુર શી રીતે આવું કહી શકે છે ?

વલ્લભદાસઃ વૃત્રાસુરમાં પણ તે વ્રજભક્તનો ભાવ હૃદયમાં પ્રકટેલો
હોવાથી વૃત્રાસુર પણ અત્યારે કૃતાર્થ-પૂર્ણ મનોરથ-પૂર્ણસર્વપુરુષાર્થ થઈ ગયો
છે.

રસાનુભવ તો વ્રજભક્તોના જેવા ભાવવાળાને જ થાય છે. જેને આવો
ભાવ ન હોય તેમને આવું ઉત્તમ ફલ પણ ન જ હોય એ સ્વાભાવિક છે.
વ્રજજનોના જેવા ભાવ વિનાનો જો આવી (ગૃહાસક્તિરૂપી મોક્ષની) ઈચ્છા કરે
તો તે નાલાયક થઈ તેનો પાત થાય છે. જો વ્રજજનોના જેવો ભાવ સ્ફુરે,
ભગવદીયત્વ સિદ્ધ થાય તો કૃતાર્થ થઈ જાય. વૃત્રમાં તેવો ભાવ છે માટે તે પ્રભુને
‘નાથ’ શબ્દથી સમ્બોધે છે. જો આવો ભાવ ન હોય તો ‘નાથ’ શબ્દ ન યોજે.

પ્રયોગાદેવ સૂચિતમ્. તદન્તે ચ પ્રાર્થના, “ભગવદીયત્વેનૈવ પરિસમાપ્ત-
સર્વાર્થા” (ભાગ.પુરા.૫।૬।૧૭) ઇતિસિદ્ધાન્તાત્.

અગત્યૈવ કૃતાર્થઃ પૂર્ણસર્વાર્થઃ. ન હિ એતદતિરિક્તમ્ અન્યસ્ય કિઞ્ચિત્ ફલં
ભવતિ. રસાનુભવસ્તુ તેષામેવ. અન્યઃ કામયમાનોપિ અયોગ્યઃ
પતેદ્(અયોગ્યમિચ્છન્મપુરુષઃ પતત્યેવ ન સંશયઃ.) અતઃ તદ્વાવસ્ફુરણેન
ભગવદીયત્વસિદ્ધ્યા કૃતાર્થાએવ. અન્યથા ‘નાથ’પદં ન પ્રયુજ્યાત્. ન હિ
કેચિદપિ અભગવદિયાઃ ભગવન્તં નાથત્વેન સમ્બોધયન્તિ, તદનધિકારાત્.
અનધિકારકૃતસ્ય દોષાવહત્વાચ્ચ. પ્રકૃતે તત્કથનાધિકારસિદ્ધૌ સિદ્ધં
તથાત્વમ્(લીલાસૃષ્ટિસ્થત્વમ્) ઇતિ ભાવઃ.

નનુ એવં સતિ ફલાન્તરાનભિલાષિણઃ પ્રાર્થના ન ઘટતે ઇતિ આશંક્ય
આહુઃ-તદન્તે ચ ઇતિ. ‘નાથ’પદપ્રયોગાન્તેપિ યા સખ્યપ્રાર્થના સા
ભક્તિસિદ્ધાન્તબોધનાય. તત્ર હિ ભગવદીયત્વમેવ પરમપુરુષાર્થઃ.
“ભગવદીયત્વેનૈવ પરિસમાપ્તસર્વાર્થાઃ” (ભાગ. પુરા.૫।૬।૧૭) ઇતિવાક્યાત્.
સ ચ તત્સખ્યેનૈવ ભવતિ ઇતિ જ્ઞાપનાય તથાપ્રાર્થનમ્ ઇતિ ભાવઃ.

કેટલાક ભગવદીયો અમે જોયા છે કે જે ભગવાનને ‘નાથ’ શબ્દ વાપરી
બોલાવતા નથી, તેમનો ‘નાથ’ શબ્દ વાપરવાનો અધિકાર નથી. અધિકાર વિના
જો વાપરે તો બિચારો દોષિત થાય. વૃત્તે ‘નાથ’શબ્દનો વ્યવહાર કર્યો, તેથી વૃત્તનો
ઉચ્ચાધિકાર સાબિત થાય છે.

(વૃત્તાસુર ફલ મેળવવા પ્રાર્થના કરી નથી)

કૃષ્ણદાસઃ વૃત્તે પ્રાર્થના કરી કે “મને સખ્ય થાઓ” આ પ્રાર્થના કંઈ
પણ અભિલાષા વિના ન સમ્ભવે.

વલ્લભદાસઃ ‘નાથ’પદનો પ્રયોગ કર્યા પછી પણ જે સખ્યની પ્રાર્થના
કરી છે તે ભક્તિસિદ્ધાન્તનું ભાન કરાવનારી છે. આ બીજા મોક્ષમાં ભગવદીય
થવું એજ પરમ પુરુષાર્થ રૂપ છે. “ભગવદીયત્વેનૈવ પરિસમાપ્તાસર્વાર્થાઃ”
(ભાગ.પુરા.૫) “ભગવદીયપણાથી જેના સર્વ પુરુષાર્થો સિદ્ધ થઈ ચુક્યા છે”
એ ઉત્તમ ભગવદીયનું લક્ષણ છે. આવી રીતે થવું તે તેના સખ્યથી જ સમ્ભવે.
એવું જણાવવાને આ પ્રાર્થના કરી છે.

(મોક્ષ મેળવવામાં પણ માયા સહાયક છે)

ધર્માર્થકામમોક્ષચતુર્વિધપુરુષાર્થસિદ્ધ્યર્થ માયા ક્રમાદ્ દેહાદ્યધ્યાસં કરોતિ. તત્ર દેહાદ્યાસે ધર્મસિદ્ધિઃ પ્રસિદ્ધા. પુત્રાપેક્ષયા અન્યાર્થસ્ય ઉત્કૃષ્ટસ્ય

નનુ ઇદમ્ અદ્ભુતમિવ આભાતિ યદ્ મોક્ષે માયાતાત્કાર્યસમ્બન્ધ-સાહિત્યમ્
ઇતિ આશંક્ય મોક્ષે અદ્ભુતત્વસાધનાય વૈલક્ષણ્યં નિરૂપયિતુમ્ આહુઃ ધર્માર્થેતિ.
અત્ર અયમ્ આશયઃ. મર્યાદામાર્ગીયમોક્ષે હિ તન્માત્રાનુભવો ન ધર્માર્થકામાનાં પ્રત્યુત
વિરુદ્ધત્વં ચ. પ્રકૃતે તત્સાહિત્યાવિરુદ્ધત્વાદિબોધનાય “આત્માત્મજદારગેહષુ
આસક્તચિત્તસ્ય” ઇતિ ઉક્તમ્. યતો માયા ક્રમાત્ દેહેન્દ્રિયાદિક્રમાદ્ દેહાદ્યધ્યાસં
ચતુર્વિધપુરુષાર્થસિદ્ધ્યર્થં કરોતિ. તત્ર એકેનૈવ દેહાદ્યાસેન ધર્માર્થકામમોક્ષાન્તાન્
સાધયતિ. એવમ્ ઇન્દ્રિયાદ્યધ્યાસેન ઇતિ ક્રમો જ્ઞેયઃ.

તત્ર દાહાદ્યાસં વિવૃણ્વન્તિ તત્ર ઇતિ. તત્ર એતેષુ અધ્યાસેષુ દેહાદ્યાસે
ધર્મસિદ્ધિઃ પ્રસિદ્ધા, તદધ્યાસવતામેવ તત્ર અધિકારાત્. અર્થસિદ્ધિરપિ

કૃષ્ણદાસઃ અરે! આ તો મને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે કે મોક્ષમાં પણ
માયા અને તેના કાર્યના સમ્બન્ધવાળા સાહિત્યનો ઉપયોગ થાય એ શું આશ્ચર્ય
ઉત્પન્ન કરે એવું નથી?

વલ્લભદાસઃ પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષની એ જ વિલક્ષણતા છે, એ જ તેની
અદ્ભુતતા છે કે જેમાં માયા અને માયાનાં સાહિત્યો સર્વથા અનુકૂલ રહે છે.
કૃષ્ણદાસઃ કેવી રીતે ?

વલ્લભદાસઃ સાંભળો. અત્ર આ આશય છે. મર્યાદામાર્ગીયમોક્ષમાં તો
કેવળ મોક્ષનો જ અનુભવ થાય છે, ધર્મ અર્થ કામ -આ પુરુષાર્થત્રયના નહીં.
બલ્કે એ પુરુષાર્થત્રય વિરુદ્ધ ભાસે છે. પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષમાં તો માયાનાં સાહિત્યો
સર્વ રીતે અનુકૂળ છે એવું સૂચવવા વૃત્ર આત્મા-પુત્ર-સ્ત્રી-ગૃહમાં આસક્તિ
માગે છે. કારણ કે માયા અનુક્રમે, એટલે દેહાદ્યાસાદિ ચાર અધ્યાસથી, ચાર
પ્રકારના પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરે છે. તેમાં પણ દેહાદ્યાસથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ
આવા ચારે પુરુષાર્થોને સાધે છે એવી રીતે ઇન્દ્રિયાધ્યાસથી, એવી જ રીતે
પ્રાણાધ્યાસથી, એવી જ રીતે અંતઃકરણાધ્યાસથી. તેમાં પ્રથમ દેહાધ્યાસનું
વાર્ણન કરે છે. આ અધ્યાસોમાં દેહાધ્યાસથી ધર્મસિદ્ધિ થાય છે. જો દેહાધ્યાસ ન
હોય તો ધર્મ પાળવામાં અધિકાર ન રહે. કારણ કે ધર્મ માત્ર દેહને ઉદ્દેશી
કહેવામાં આવે છે. અર્થસિદ્ધિ પણ દેહાધ્યાસથી જ થાય છે. પુત્ર૩પી ઉત્તમોત્તમ
અર્થ પણ દેહાધ્યાસ હોય તો જ ઉત્પન્ન થાય. કામસિદ્ધિ પણ દેહાધ્યાસથી જ

અભાવાદ્ અર્થસિદ્ધિઃ. સ્ત્રિયા કામસિદ્ધિ પ્રસિદ્ધા. “ભક્તાનાં ગૃહૈવ વિશિષ્યતે” (નિબ.શા.પ્ર.કા. ૫૧) ઇતિ ન્યાયાદ્ મોક્ષઃ.

દેહાધ્યાસેન, યતઃ પુત્રરૂપસ્ય ઉત્કૃષ્ટસ્વાર્થસ્ય તદધ્યાસેનૈવ સિદ્ધેઃ. કામસિદ્ધિરપિ સ્ત્રીસાપેક્ષા દેહાધ્યાસમૂલૈવ. ગૃહાસક્તિરપિ તન્મૂલૈવ.

ચતુર્વિધસ્યાપિ મોક્ષરૂપાત્વમ્ આહુઃ **ભક્તાનામ્** ઇતિ. ભગવન્માયયા લીલોપયોગિપદાર્થત્વેન તત્ર આસાક્ત્યા તન્નિરોધેન બ્રહ્મભાવાપેક્ષયા ગૃહમેવ ભક્તાનાં વિશિષ્ટં, યતો બ્રહ્મભાવે અખિલપુરુષાર્થાનનુભવઃ ઇન્દ્રિયાદિવૈફલ્યં ચ. અતો અલૌકિકદેહપ્રાપ્ત્યા પ્રભુપ્રાકટ્યેન અખિલપુરુષાર્થરૂપ-લીલાયાઃ તદ્ભક્તસાહિત્યેન આન્તરરમણાત્મકો અનુભવો મોક્ષઃ ઇતિ સિદ્ધમ્.

થાય છે. કામસિદ્ધિમાં સ્ત્રીની અપેક્ષા, તે પણ દેહાધ્યાસ વિના કેમ થાય! અને પુત્રાસુર લીલારૂપ માયાથી ગૃહાસક્તિરૂપી મોક્ષ માગે છે તે પણ દેહાધ્યાસ વિના કેમ સમ્ભવે? માટે દેહાધ્યાસથી જ ચારે પુરુષાર્થ સિદ્ધ થશે.

ભગવાનની લીલારૂપ માયાથી ભગવલ્લીલામાં ઉપયોગી સર્વ પદાર્થો છે એવી ભગવદ્ બુદ્ધિથી તે પદાર્થોમાં આસક્તિ થાય છે. તે આસક્તિથી ભગવાનમાં તે જીવોનો નિરોધ થાય છે. અને આ ભગવલ્લીલારૂપ ગૃહમાં ભક્ત ભગવલ્લીલાનો આન્તર અનુભવ કરે છે. (આ જ ભક્તની સર્વોત્કૃષ્ટ દશા છે) માટે મોક્ષમાં લય થઈ બ્રહ્મભાવ થાય એની અપેક્ષાએ આવા ભક્તોનાં ગૃહ ભગવલ્લીલાનુભવથી ઉત્કૃષ્ટ હોય, એમાં કહેવું જ શું!

કૃષ્ણદાસઃબ્રહ્મભાવ કરતાં ભગવદ્ભક્તોનાં ગૃહની અધિકતા સમજાવશો?

વલ્લભદાસઃબ્રહ્મભાવમાં તો મોક્ષ વિના અન્ય પુરુષાર્થનો અનુભવ નથી પરન્તુ ભક્તના ગૃહમાં ચારે પ્રકારના પુરુષાર્થનો અનુભવ છે. બ્રહ્મભાવમાં સર્વ ઈન્દ્રિયોનો લય થઈ જાય છે ત્યારે ભક્તના ગૃહમાં તો સર્વ ઈન્દ્રિયો ભગવાનની અલૌકિક સુન્દર લીલાનો અનુભવ કર્યા કરે છે. માટે બ્રહ્મભાવ કરતાં ભક્તનાં ગૃહો સર્વ રીતે શ્રેષ્ઠ છે. તેથી અલૌકિક દેહ પ્રાપ્ત થઈને નિજ અન્તરંગ ભક્તોની સાથે પ્રકટ થયેલા પ્રભુની અખિલ પુરુષાર્થરૂપ લીલાનો આન્તર રમણાત્મક અનુભવ કરવો તેનું નામ છે ‘પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષ’. અને તેને જ વૃત્ર માગી રહ્યો છે.

કૃષ્ણદાસઃતમે બ્રહ્મભાવ કરતાં પણ તેની ઉત્તમતા દર્શાવી પણ મને

ચિત્તસ્ય વાસુદેવાત્મકત્વાદ્ મોક્ષપ્રકરણત્વાત્ ‘ચિત્ત’પદપ્રયોગઃ.
ક્રીડાપ્રતિબન્ધકત્વાત્ પ્રકૃતે વિરોધાચ્ચ નિષેધપ્રાર્થના.

નનુ કથમ્ અસ્ય તદધિકત્વેપિ મોક્ષરૂપત્વં, ચિત્તાસક્તેઃ સંસાર-
રૂપત્વાદ્ इति आशङ्क्य आहुः चित्तस्य इति. चतुर्विधे अन्तःकरणे चित्तस्य
वासुदेवात्मकत्वात् तस्य च मोक़स्य इति ज्ञापनायापि ‘ચિત્ત’પદપ્રયોગઃ इति
आहुः **મોક્ષપ્રકરણત્વાદ્** इति.

ननु भगवन्मायाजनितासक्तिमात्रं प्रार्थ्येत, किं केवलासक्तिनिषेध-
प्रार्थनेन? इति अतः आहुः **क्रीडाप्रतिबन्धकत्वाद्** इति. केवलासक्ति-
निषेधाभावे “अप्रतिषिद्धम् अनुमतं भवति” इतिन्यायेन भगवन्मायायामपि
तत्सत्त्वे तन्मिश्रणेन पुत्रादिषु उभयप्रकारबुद्धौ केवलभगवन्मायाभावाद् न
भगवान् क्रीडति इति क्रीडायां प्रतिबन्धकत्वात् तन्निषेधप्रार्थनम् इति भावः.

ગૃહાસક્તિને મોક્ષરૂપ કહેવામાં જરા શંકા રહે છે કે ચિત્તની આસક્તિને સંસારરૂપ
કેમ ન કહેવી અને જે સંસારરૂપ કહેવાય તેને મોક્ષત્વ શી રીતે?

વલ્લભદાસઃ ચિત્ત, બુદ્ધિ, મન અને અલંકાર આ ચાર પ્રકારનું
અન્તઃકરણ છે. તેમાં ચિત્ત એ વાસુદેવાત્મક છે. વાસુદેવ મોક્ષદાતા છે. માટે જ
પુત્રાસુર ઊપરના ચાર પૈકી ‘ચિત્ત’ શબ્દ વાપરતાં કહે છે કે “હું લીલારૂપ માયાથી
આત્મા વિગેરેમાં આસક્તચિત્તવાળો થાઉં”. માટે મોક્ષરૂપત્વ છે (જે ચિત્ત
સંસારમાં આસક્ત હોય તેને સંસારજ ફલ) પણ અહીં તો ભગવદ્લીલારૂપ
માયાથી ભગવદ્લીલારૂપ ગૃહમાં ભગવદીયત્વે કરીને પુત્રાદિકમાં વાસુદેવાત્મક
ચિત્તની આસક્તિ તે સાક્ષાત્ મોક્ષરૂપ છે. તેમાં સંસારસક્તિ ક્યાં રહી? તેમજ આ
મોક્ષપ્રકરણ ચાલે છે તેથી કરીને આની અન્દર સંસારાસક્તિ સમ્ભવે નહીં.

કૃષ્ણદાસઃ વૃત્રે ભગવન્માયાથી ઉત્પન્ન થએલી આસક્તિ માત્ર માગી
તો ઠીક, પરન્તુ તેની સાથે “ભગવન્માયા વિનાની કેવળ આસક્તિ ન થાઓ”
એવું નિષેધવચન શા માટે માગ્યું? એકજ માગતાં બીજાનો નિષેધ આપોઆપ
થઈ જાય છે!

વલ્લભદાસઃ જો કે “ભગવાનની લીલારૂપ જ માયાથી મને પુત્રાદિકમાં
આસક્તિ થાઓ” એવું કહેવાથી જ ભગવાનની લીલારૂપ માયા વિનાની આસક્તિ
સમજાઈ જતી હતી તો પણ વૃત્રને એમ લાગ્યું કે “જેની સ્પષ્ટ ના ન કહી હોય તે
કબુલ કર્યું કહેવાય” એ ન્યાયથી વૃત્ર “ન ભૂયાત્” કહી નિષેધ કરે છે.

અતઃપ્રવ “સમાગતાન્ પૂજયતીવ્રજૌકસ” (ભાગ.પુરા.૧૦।૭।૬) ઇત્યત્ર ભગવદીયત્વેપિ જ્ઞાતિબુદ્ધ્યા તત્ર આસક્તૌ માતૃચરણાનાં તથાભાવવર્ણનં (બહિર્મુખભાવઃ ઇતિ અર્થઃ), લીલરસાનુભવ-પ્રતિબન્ધક-શકટભઙ્ગશ્ચ ઇતિ. કિન્ચ, મોક્ષવિરૂદ્ધત્વાદપિ કેવલાસક્તિનિષેધપ્રાર્થનમ્ ઇતિ આહુઃ પ્રકૃતે વિરોધાચ્ચ ઇતિ. પ્રકૃતે વિરોધો નામાવલ્યાં શકટભેદચરિત્રે લૌકિકભાવવર્ણનં

કૃષ્ણદાસ : “ન ભૂયાત્” કહી નિષેધ ન કર્યો હોત તો શું નુકસાન થાત ?

વલ્લભદાસ : ભગવાનની માયામાં મોહકત્વ અને લીલારૂપત્વ ઉભય રહેલાં છે. તેથી પુત્રાદિકમાં ઉભય પ્રકારની આસક્તિ થઈ જાય તો ભગવાન તે ભક્ત સાથે ક્રીડા ન કરે. ભગવાન કેવલ લીલારૂપ માયા વિના કદાપિ ક્રીડા ન જ કરે. આવી રીતે લીલારૂપ માયા વિનાની લૌકિક આસક્તિથી ક્રીડામાં અડચણ આવે તેથી વૃત્ત સ્પષ્ટ ના કહે છે.

(લૌકિક આસક્તિથી શ્રીયશોદાજીને પણ બહિર્મુખત્વ થયું)

એક વખતે શ્રીયશોદાજી શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને સ્નાનાદિક કરાવી, બ્રાહ્મણો પાસે સ્વત્યયન કરાવી. બ્રાહ્મણોને અન્ન વસ્ત્ર વિગેરે આપી, હવે આ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને નિન્દ્રા આવી જાણી પોઢાડ્યા. પુનઃ અનેક લૌકિક કાર્યમાં તે રોકાયાં. ઘેર આવેલાને સામા લેવા જવામાં યશોદાજી રોકાયાં. લૌકિકમાં આસક્તિ થાય એટલે ભગવત્સમ્બન્ધ ગૌણ થઈ જાય. ત્યારે ભગવદંશનો પણ ત્યાગ કરી લૌકિક આગતા-સ્વાગતા કરતાં માલા કુંકુમાદિકથી તામસ જેમાં અધિક છે એવાં વ્રજૌકસો-વ્રજવાસીઓનું સમ્માન કર્યું. આ સમ્માનમાં ભગવત્કાર્ય ગૌણ થયું અને લૌકિકકાર્ય મુખ્ય થયું. સ્તનાર્થી ભગવાનનું રુદન પણ ન જાણ્યું. તેથી શ્રીઆચાર્યચરણ, શ્રીયશોદાજીને તેટલા પુરતી બહિર્મુખતા થઈ, એમ આજ્ઞા કરે છે. બહિર્મુખતા ફલ તો તુરત જ મળ્યાં. લીલારસના અનુભવનો આનન્દ લુંટી રહ્યાં હતાં તેના પ્રતિબન્ધકરૂપ શકટ ભંગ કર્યો.

(લૌકિક આસક્તિથી બહિર્મુખતા થવામાં પ્રમાણ)

આવી રીતે લૌકિક કેવલાસક્તિ મોક્ષમાં વિરૂદ્ધ હોવાથી ભગવાનની લીલાપયોગિની માયા વિના કેવળ આસક્તિનો નિષેધ કર્યો. નામાવલીમાં “શકટભેદબાલચરિત્રાય નમઃ” એવું બાલચરિત્રનું ૩૦ મું નામ છે. તેની વિવૃત્તિ કરતાં શ્રીગોકુલોત્સવજી કહે છે : સાક્ષાત્ ભગવાનને ત્યજીને અન્ય આસક્તિ

તથા ચ કર્મસમ્બન્ધવ્યતિરેકેણ કેવલભગવન્માયયા રમણરૂપયા ભગવત્સેવા-શ્રવણાદિતત્પરતયા ગૃહાદિ ચતુર્વિધપુરુષાર્થસુખમનુભવન્ ભગવદીય ઇતિ દ્વિતીયા મુક્તિઃ ઇયમેવ મુખ્યા, આશીરિતિ સર્વાન્તે ચ ઇતિ. મોક્ષો હિ ભગવદીયત્વમ્. તત્ત્વ સર્વાંશે તદીયત્વાનુસન્ધાનરૂપમ્. તત્ર કેવલાસક્તેઃ અંશતઃ સત્યા અપિ બાધકત્વાદ્ નિષેધપ્રાર્થનમ્ ઇતિ અર્થઃ.

સિદ્ધમ્ અર્થમ્ આહુઃ તથા ચ ઇતિ. કર્મસમ્બન્ધવ્યતિરેકેણ સંસારેપિ પ્રભુસમ્બન્ધાત્ સર્વથા તત્સમ્બન્ધરાહિત્યેન કેવલં ભગવન્માયયા લૌકિકાસાક્તિ-સમ્બન્ધરહિતયા ગૃહાદિ લીલારૂપ-ચતુર્વિધપુરુષાર્થસુખમ્ અનુભવન્ ભાવપ્રકારેણ લોકવેદાતીતપ્રભુસ્વરૂપેણ સહ સર્વલીલાનુભવં કુર્વન્ ભગવદીયઃ સ્વતન્ત્રભક્તઃ ઇતિ દ્વિતીયા પુષ્ટિપુષ્ટિમાર્ગીયા મુક્તિઃ ઇતિ અર્થઃ.

તદુદાહરણં તુ સ્વામિન્યેવ અવગન્તવ્યઃ. એતસ્યૈવ સકલફલમૂર્દ્ધન્ય-ફલત્વજ્ઞાપનાય આહુઃ ઇયમેવ ઇતિ. ઇયમેવ ન અન્યા મુખ્યા અખિલફલેષુ,

જરૂર અનુચિત છે, માટે જ આપે શકટ ભંગ કર્યો. (“લોકે સ્વાસ્થ્યં તથા વેદે હરિરસ્તુ ન કરિષ્યતિ”). ભગવાન્ ભક્તોનું વેદમાં સ્વાસ્થ્ય ન થવા દે તો લોકમાં સ્વાસ્થ્ય શી રીતે થવા દે! શકટ ભંગ પછી લૌકિકાસક્તિ તરત દૂર થતાં શ્રીયશોદાજીની તુરત શ્રીમાં આસક્તિ થઈ. માટે સારાશમાં કહેવાનું કે મોક્ષ એટલે સમ્પૂર્ણ ભગવદીયત્વ. આવી રીતે સર્વપ્રસંગમાં-સર્વ વસ્તુમાં ભગવદ્બુદ્ધિ થવી જોઈએ. આવી ભગવદ્બુદ્ધિ કેવલાસક્તિ-ભગવદ્બુદ્ધિ સિવાયની આસક્તિ બાધક થાય માટે કેવલાસક્તિનો વૃત્તાસુરે નિષેધ કર્યો.

કૃષ્ણદાસઃ જરા પણ અન્યાશ્રય એ સર્વથા બાધક થાય જ. પણ પ્રભુ કૃપાળુ છે તેથી દૂર કરે છે.

વલ્લભદાસઃ હવે હું તમને આ સર્વ સન્દર્ભ ઉપરથી પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષનો અર્થ કહું છું.

આ સર્વ સન્દર્ભ ઉપરથી પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષનો અર્થ એ થયો કે સંસારમાં રહેતાં છતાં કર્મસમ્બન્ધ વિના, કેવળ પ્રભુના સમ્બન્ધથી જ, આપની સ્વરૂપ સમ્બન્ધિની માયા વડે, ગૃહમાં જ, લોકવેદાતીત શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રભુસ્વરૂપ સાથે સર્વ લીલાનો અનુભવ કરવામાં ભક્તને સ્વાતન્ત્ર્ય પ્રાપ્ત થવું તેને જ ‘પુષ્ટિપુષ્ટિ મોક્ષ’ કહેવાય. આનું ઉદાહરણ તો શ્રીગોપીજનો છે. આ જ મોક્ષ

ક્રિયાપ્રયોગઃ. હે નાથ! મર્યાદાજ્ઞાનમોક્ષો મે મા ભૂયાદ્ ઇતિ.

॥ઇતિ શ્રીમત્પ્રભુચરણકૃતા વૃત્રાસુરચતુઃશ્લોકીવિવૃતિઃ સમ્પૂર્ણા॥

આશીઃ ઇતિ જ્ઞાપનાય સર્વાન્તે પદ્યનિષ્ઠાર્થજાતનિરૂપણાન્તે ‘ભૂયાદ્’ ઇતિ આશીર્વાદાર્થકઃ ક્રિયાપદપ્રયોગઃ ઇતિ અર્થઃ.

ઇતિ શ્રીવલ્લભાચાર્યકૃપયા વિનિરૂપિતઃ ।

‘મમોત્તમે’તિપદ્યાર્થવ્યાખ્યાનાર્થો મયા મુદા ॥૧॥

મયોદિતમ્ ઇદં ભક્તા અવલોક્ય વિચારિતમ્ ।

ભવન્તુ સતતં શ્રીમદાચાર્યચરણાશ્રયાઃ ॥૨॥

એતત્ફલં તત્કૃપાતો ભવિષ્યતિ ન સશંયઃ ।

અતસ્તદુક્તમાર્ગેણ ભજનીયઃ પ્રભુઃ સદા ॥૩॥

સએવ શ્રીમદાચાર્યપક્ષપાતી મમ પ્રભુઃ ।

કરિષ્યતિ સ્વકીયાનામ્ એહિકં પારલૌકિકમ્ ॥૪॥

ઇતિ શ્રીમત્પ્રભુપદપદ્મદાસાનુદાસ-હરિદાસવિરચિતા

‘મમોત્તમે’તિપદ્યવ્યાકૃતિટિપ્પણી સમાપ્તા

સર્વ ફલમાં ઉત્કૃષ્ટ છે એવું જણાવવા સર્વના અન્તમાં, પદ્યમાં જ વર્ણવાનું હતું તે વર્ણાવ્યા બાદ, આશીર્વાદાત્મક ક્રિયાપદ ‘ભૂયાત્’ ‘થાઓ’ મુખ્યું છે.

(ઉપસંહાર)

આ પ્રમાણે શ્રીઆચાર્યચરણની કૃપાથી આ ‘મમોત્તમ’ પદ્યના વ્યાખ્યાનનો અર્થ મેં (શ્રીહરિરાયજીએ) હર્ષથી દર્શાવ્યો છે. ॥૧॥

મારા વિચારી વદેલા વિવેચનને વિચારીને ભક્તો નિરન્તર શ્રીમદાચાર્યચરણમાં આસક્તિવાળા થાઓ ॥૨॥

પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષરૂપી ઉત્તમ ફલ પણ તમને શ્રીઆચાર્યચરણની કૃપાથી થશે. માટે તમો સંસારાસક્તિ છોડી શ્રીઆચાર્યચરણોક્ત ભક્તિમાર્ગથી ભજો ॥૩॥

તે જ મારા પ્રભુ શ્રીઆચાર્યચરણ ભક્તનો પક્ષ લેનારા છે. તે પોતાનાં ભક્તોનું ઐહિક અને પારલૌકિક ઉભય સિદ્ધ કરશે.

આ પ્રકારે શ્રીપ્રભુચરણકમલપરાગાનુરાગી શ્રીહરિરાયચરણવિરચિત ‘મમોત્તમ’ પદ્ય વિવરણ ઉપરની ટિપ્પણીનો અનુવાદ સમ્પૂર્ણ થયો.

દશદિગન્તવિજયિ-શ્રીપુરુષોત્તમપાદ-પ્રણીતઃ

વૃત્રાસુરચતુઃશ્લોકીવિવૃત્તિપ્રકાશઃ

શ્રીમત્પ્રભુચરણકૃતા વૃત્રાસુરચતુઃશ્લોકીવિવૃત્તિઃ

एवं कामं निरूप्य मोक्षं निरूपयति ममोत्तमः इति,

મમોત્તમશ્લોકજનેષુ સર્વ્યં સંસારચક્રે ભ્રમતઃ સ્વકર્મમિઃ ।

ત્વન્માયયાત્માત્મજદારગેહેષ્વાસક્તચિત્તસ્ય ન નાથ ભૂયાત્ ॥૪ ॥

દશદિગન્તવિજયિ-શ્રીપુરુષોત્તમપાદ-પ્રણીતઃ

પુષ્ટિમાર્ગીયમુક્તિવિવૃત્તિ‘પ્રકાશઃ’

પ્રણમ્ય શ્રીમદાચાર્યચરણાન્ તત્કૃપાબલાત્ ।

તદીયાં પુષ્ટિમાર્ગીયમોક્ષોક્તિં વિવૃણોત્યયમ્ ॥૧ ॥

શ્લોકાર્થઃ (આ શ્લોકનાં પૂર્વાર્ધમાં પુષ્ટિમર્યાદામોક્ષ અને ઉત્તરાર્ધમાં પુષ્ટિમોક્ષનું નિરૂપણ છે.)

(પુષ્ટિમર્યાદામોક્ષનું નિરૂપણ)

હે નાથ! (કર્મ બંધનને છોડાવનારી) આપની માયાવડે દેહ, પુત્ર, સ્ત્રી અને ઘરમાં આસક્ત ચિત્તવાળા અને પોતાના કર્મો કરીને સંસારરૂપ ચક્રમાં ભ્રમતા મને આપના ઉત્તમ યશનું વર્ણન કરનાર ભક્તજનોમાં સખ્ય થાઓ અને આપની (અવિદ્યારૂપ મોહકશક્તિ) માયા વડે દેહ, પુત્ર, સ્ત્રી અને ઘર માં આસક્ત ચિત્તવાળા મને આપના ભક્તજનોમાં (સંસારાસક્તિથી) સખ્ય ન થાઓ.

(પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષનું નિરૂપણ)

સંસારમાં આસક્તિ કરનારી આપની માયાવડે દેહ, પુત્ર, સ્ત્રી અને ઘરમાં આસક્ત ચિત્તવાળો તથા પોતાના કર્મોવડે સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરનારા મને આપના ભક્તજનોમાં સખ્ય ન થાઓ અને રમણરૂપ (લીલોપયોગિની) આપની માયાવડે દેહ, પુત્ર, સ્ત્રી અને ઘરમાં (સેવોપયોગી જાણી) આસક્ત ચિત્તવાળા મને હે નાથ! આપના ઉત્તમ યશનું વર્ણન કરનાર ભક્તજનોમાં સખ્ય થાઓ. (૪)

પ્રણમ્ય શ્રીમદાચાર્યચરણાન્ તત્કૃપાબલાત્ ।

તદીયાં પુષ્ટિમાર્ગીયમોક્ષોક્તિં વિવૃણોત્યયમ્ ॥

અર્થઃ શ્રીમદાચાર્યજીનાં ચરણકમલમાં દંડવત્ કરીને, તેમની કૃપાના બળનો આશ્રય કરીને, તેમની પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષની ઉક્તિ (વચનામૃત) નું આ વિવરણ કરું છે.

પુષ્ટિમાર્ગે^૧ હરેદાસ્યં ધર્મોર્થો હરિરેવ હિ ।

કામો હરેર્દિદૃક્ષૈવ મોક્ષઃ કૃષ્ણસ્ય ચેદ્ ધ્રુવમ્ ॥૧ ॥

પુષ્ટિમાર્ગે^૨ મોક્ષો નિરૂપ્યતે.

અથ શ્રીમદાચાર્યચરણાઃ પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાયાં પુષ્ટેઃ માર્ગત્વસ્ય વિવૃતત્વેન તત્ર પુમર્થાનામ્ અવશ્યવક્તવ્યત્વાત્ પુષ્ટેઃ ષષ્ઠસ્કન્ધાર્થત્વેન તત્ર સપરિકરાયાઃ તસ્યા નિરૂપિતત્વાત્ તત્રત્યૈઃ વાક્યૈરેવ તાન્ વિવરિષવઃ પૂર્વવાક્યેષુ ધર્માર્થકામાનાં સ્પષ્ટત્વાત્ તુરીયસ્ય ચ અસ્પષ્ટત્વાત્ તન્નિરૂપણં પ્રતિજાનતે પુષ્ટિમાર્ગે મોક્ષો નિરૂપ્યતે ઇતિ. “પોષણં તદનુગ્રહઃ” (ભાગ.પુરા.૨।૧૦।૪) ઇતિલક્ષણવાક્યાત્ પુષ્ટિઃ અનુગ્રહઃ. સચ ધર્માન્તરમ્ ઇતિ ભક્તિહેતુનિર્ણયે સ્થિતમ્. સપ્ત ફલસાધનત્વાત્ માર્ગઃ. તત્ર મોક્ષો “મુક્તિર્હિત્વાન્યથારૂપં સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થિતિઃ” (ભાગ.પુરા.૨।૧૦।૬) ઇતિ-વાક્યોક્તલક્ષણકમ્ અન્યથારૂપત્યાગપૂર્વકં સ્વરૂપેણ અવસ્થાનમ્. નિરૂપ્યતે ઇતરવૈલક્ષણ્યેન જ્ઞાપ્યતે ઇતિ અર્થઃ.

નનુ “પ્રસન્નમ્ અજરં પાશમ્ આત્મનઃ કવયો વિદુઃ” (ભાગ.પુરા.૩।૨૫।૨૦)

પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદગ્રંથમાં પુષ્ટિમાર્ગનું નિરૂપણ કરેલ છે. તેમાં ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ અવશ્ય બતાવવા જોઈએ. તે હેતુથી ષષ્ઠસ્કંધ પુષ્ટિલીલારૂપ છે તેમાં સાધન તથા સ્વરૂપ સહિત પુરુષાર્થનું નિરૂપણ છે, માટે વૃત્તાસુરે ચાર શ્લોકથી ચાર પુરુષાર્થનું નિરૂપણ કરેલ છે. તે વાક્યોથી જ પુરુષાર્થનું સ્વરૂપ બતાવવાની ઈચ્છા રાખનાર શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી, (પ્રથમ ૩ શ્લોકમાં ધર્મ-અર્થ અને કામનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ છે અને મોક્ષનું નિરૂપણ સ્પષ્ટ નથી તેથી) મોક્ષનું નિરૂપણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. શ્રીભગવાનનો અનુગ્રહ એ પુષ્ટિનું લક્ષણ છે. તેથી પુષ્ટિ એટલે અનુગ્રહ સમજવો, તે જુદો ધર્મ છે એમ ભક્તિહેતુનિર્ણયમાં નિરૂપણ છે. તે ધર્મ ફળને સિદ્ધ કરનાર છે, તેથી પુષ્ટિમાર્ગ કહેવાય છે.

મોક્ષનું સ્વરૂપ શ્રીભાગવત દ્વિતીયસ્કંધમાં લખેલું છે તે આ પ્રકારે છે. “વિપરીત રૂપનો ત્યાગ કરીને પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત રહેવું તે મુક્તિ કહેવાય”. આ વાક્યમાં કહ્યા પ્રમાણે વિપરીત રૂપનાં ત્યાગપૂર્વક પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત રહેવું એ લક્ષણવાળા મોક્ષનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. (અર્થાત્ બીજાથી વિલક્ષણપણાંથી જણાવીએ છીએ)

ત્યાં કોઈ શંકા કરે કે “સંસારમાં દ્રઢ પ્રસંગ થાય તે આત્માનો (બંધન કરનાર) પાશ છે, એમ વિદ્વાન પુરુષો જાણે છે”. “આપ સ્નેહરૂપ પાશથી આ સર્વ જગતને બાંધો છો.” ઈત્યાદિ વાક્યોથી બંધનું સ્વરૂપ (દેહાદિકમાં આસક્તિ તે)

ત્ર સ્થિતૌ ‘બન્ધો’ નામ અહન્તામમતાસ્પદેષુ આસક્તિઃ તદન્યેષુ^૩
સઙ્ગશ્ચ, તસ્ય સહેતુકસ્ય અભાવો મોક્ષશ્ચ. પુષ્ટિસ્તુ તદ્વિપરીતા.

ઇતિ “સ્નેહપાશૈઃ નિબઘ્નાતિ ભવાન્ સર્વમ્ ઇદં જગદ્” ઇત્યાદિવાક્યૈઃ બન્ધસ્ય સ્પષ્ટત્વેન તદભાવરૂપમોક્ષસ્યાપિ તથાત્વાત્ તસ્ય ચ માર્ગમાત્રતુલ્યત્વાદ્ અપાર્થો અયં પ્રયાસઃ ઇતિ શંકાયામ્ આહુઃ તત્ર... ઇત્યાદિ. મોક્ષસ્ય ઇતરવૈલક્ષણ્યેન જ્ઞાપ્યતયા વૈલક્ષણ્યપ્રતિયોગિનો અવશ્યવક્તવ્યત્વે, સ્થિતૌ ઉપાદેયતયા પ્રતિયોગિભૂતાયાં, બન્ધઃ સંસારકારણભૂતઃ ઉક્તવિધઃ, તસ્ય સહેતુકસ્ય “તત્ર સત્ત્વં નિર્મલત્વાદ્” (ગીતા. ૧૪૧૬) ઇત્યાદિગીતાવાક્યાત્ તદ્દેતવો ગુણાઃ તત્સહિતસ્ય બન્ધસ્ય અભાવો ધ્વંસાદિઃ મોક્ષઃ. પુષ્ટિઃ પુષ્ટિસરણીઃ, તદ્વિપરીતા વિરૂદ્ધલક્ષણા. તથા ચ તત્ર સંસારાસ્પદેષુ પ્રસઙ્ગાસક્તી મોક્ષઃ તદભાવશ્ચ બન્ધઃ ઇતિ અર્થઃ. તત્ર મોક્ષસ્તુ અત્ર સ્ફુટિષ્યતિ, બન્ધસ્તુ તૃતીયસ્કન્ધનવમાધ્યાયે બ્રહ્મસ્તુતૌ “અહન્યાપૃતાર્તકરણા” ઇત્યસ્ય સુબોધિન્યાં

સ્પષ્ટ દેખાય છે. તેથી તેનો અભાવ, તે મોક્ષ એમ મોક્ષનું સ્વરૂપ પણ સ્પષ્ટ જણાય છે અને તે બંધ તથા મોક્ષ, તમામ માર્ગવાળાને તુલ્ય છે માટે આ સ્થાને મોક્ષનું જુદું સ્વરૂપ બતાવવાનો શ્રમ કરવો તે વ્યર્થ છે, એવી શંકા થાય, ત્યાં શ્રીઆચાર્યજી આજ્ઞા કરે છે કે મોક્ષનું સ્વરૂપ બીજા માર્ગવાળા માને છે, તે કરતા પુષ્ટિમાર્ગમાં જુદું છે. તે બતાવવા માટે મર્યાદામાર્ગમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અહંતા-મમતાનાં સ્થાનકરૂપ દેહાદિકમાં આસક્તિ અને (તે દેહની પાછળ રહેલા) તેથી અન્ય (સ્ત્રીપુત્રાદિક) માં પ્રસંગ, એ બંધનું સ્વરૂપ છે અને તે જ સંસારમાં કારણરૂપ છે. તેનો કારણ સહિત નાશ થવો, તે મોક્ષનું સ્વરૂપ જણાવેલું છે અને પુષ્ટિમાર્ગ તો તેથી વિપરીત છે. (એટલે દેહાદિકમાં આસક્તિ તથા તેથી અન્યનો સંગ તે મોક્ષ, અને તેનો અભાવ તે બંધ, એ પુષ્ટિમાર્ગનાં બંધ-મોક્ષનું સ્વરૂપ છે.) તેમાં મોક્ષ તો અહીં સ્ફુટ થશે, પણ બંધનું સ્વરૂપ આ વૃત્તાસુરની ચતુઃશ્લોકીમાં નથી. તે તૃતીય સ્કંધનાં નવમા અધ્યાયમાં બ્રહ્મસ્તુતિમાં લખેલ છે. “દિવસમાં વ્યાપારયુક્ત અને પીડિત છે ઈન્દ્રિયો જેની, તેવા રાત્રિમાં નિરંતર સૂતેલા (એટલે મહામોહે ગળેલા) અને ઘણા મનોરથવાળી બુદ્ધિથી ક્ષણમાત્રમાં ભગ્ન થઈ જાય છે નિદ્રા જેની, એવા તથા દેવે કરીને જ હણાયેલ છે અર્થની રચના જેની, એવા ઋષિગણ (જે મંત્રને જોનાર છે તે) પણ આપના પ્રસાદથી વિમુખ થયેલા આ સંસારમાં ફરે છે”. એટલે પૂર્વજન્મમાં બ્રહ્માત્મભાવનો વિચાર કરનાર ઋષિગણો છે, તેમનાં દેહનો અંત થાય ત્યારે તે નિવૃત્તિમાર્ગ પ્રમાણે ચાલનાર છે. તેથી તેમના ઉપર શ્રીભગવાન પ્રસન્ન થઈને સત્યલોકાદિકમાં કે અહીં, (એટલે

વ્યુત્પાદિતઃ. યે પૂર્વજન્મનિ બ્રહ્માત્મભાવચિન્તનપરાઃ તેભ્યઃ સ્વોક્તિનિવૃત્તિમાર્ગકરણાદ્ ભગવાન્ પ્રસન્નો ભૂત્વા સત્યાદિલોકેષુ ઇહ વા કિઞ્ચિત્ પ્રસાદં પ્રયચ્છતિ તદા ન ઇદમ્ અસ્માકમ્ અપેક્ષિતમિતિ તતો વિમુખાઃ બ્રહ્માત્મભાવચિન્તનેનૈવ “પ્રાપ્તદેહાવસા-નાશ્ચ” ઇતિશ્લોકોક્તરીત્યા ઇહૈવ સઞ્ચરન્તીતિ સ્વમુક્તત્વાભિમાનેન ભગવદ્દત્ત-પ્રસાદાગૃહાણાં ઋષીણામપિ એવં ભાવઃ ઇતિ.

જગતમાં) કાંઈક પ્રસાદ^૧ આપે છે, તે વખતે આ અમને ઈચ્છિત નથી એમ વિચારી ભગવત્પ્રસાદથી વિમુખ થાય છે. કેમકે બ્રહ્માભાવ કેમ થાય, એ તાત્પર્યનું તેમને જ્ઞાન નથી. તેથી આ બ્રહ્માંડમાં તેમને આનંદાંશ પ્રકટ નથી જ થતો. તેને માયારૂપ પડદો આડો આવે છે એટલે ભગવાન પ્રકટ થઈ અનુભવ આપતા નથી. તેથી સાયુજ્યમુક્તિ પણ થતી નથી. તેથી જ વેદવ્યાસજીએ દ્વિતીયસ્કંધમાં જ્ઞાનનું ફલ સદ્યોમુક્તિ નથી કહ્યું. અર્થિષ^૨ માર્ગથી જ્ઞાનીજનો બ્રહ્મલોકમાં જઈને ત્યાં રહે છે, એમ કહેવું છે. તેથી ભગવાને આપેલા પ્રસાદનો અંગીકાર ન કરવામાં મન નથી તથા યોગથી સંસાર જ રહે, તે માટે બ્રહ્માભાવનામાં પણ સંસારની નિવૃત્તિ થતી નથી^૩ તે દશમ સ્કંધનાં ક્ષેપક અધ્યાયમાં પણ બ્રહ્મસ્તુતિમાં નિરૂપિત છે. “કલ્યાણને આપનાર આપની ભક્તિને છોડીને હે સમર્થ! કેવલ શુષ્ક જ્ઞાનથી જ આપને પામવા માટે જે મહેનત કરે છે, તેને ફલમાં મહેનત જ રહે છે. બીજું કંઈ ફલ મળતું નથી. જેમ ચોખાનાં ફોતરા ખાંડનારને મહેનતથી થાક લાગે, તે સિવાય કંઈ પણ ફલ (એટલે ચોખા) મળે નહીં”. ઇત્યાદિ વાક્યોથી એમ જ નિશ્ચય થાય છે કે ભક્તિથી જે વિમુખ હોય અને દેહાદિકની આસક્તિ છોડીને બ્રહ્માત્મભાવનો વિચાર કરતા હોય, તેમને પણ સંસારનિવૃત્તિ નથી થતી. તેથી તે બંધનું સ્વરૂપ છે. એ જ પ્રમાણે બંધનું સ્વરૂપ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ તૃતીયસ્કંધ શ્રીસુબોધિનીજીને અનુસાર બતાવેલું છે.

(ત્યાં પુષ્ટિ અને મર્યાદા ની વ્યવસ્થાથી મોક્ષ બે પ્રકારના છે તે “મમોત્તમશ્લોક”થી નિરૂપણ કરે છે. પુષ્ટિમોક્ષ, મર્યાદાપુષ્ટિ અને પુષ્ટિપુષ્ટિ, એ

૧. ભક્તિ મળે તેવા સાધન ભગવાન સિદ્ધ કરે છે પણ, તેમાં તે પ્રીતિ ન કરે કેમકે બ્રહ્માત્મભાવનું ચિંતન કરતા હોય, તેથી અમે મુક્ત છીએ એ અભિમાનથી વ્યાપ્ત હોય.

૨. પરલોકના રસ્તા બે છે. એક ચંદ્રમાનાં લોકમાં થઈને જવું અને એક સૂર્યનાં લોકમાં થઈને જવું. તેમાં સૂર્યલોકનો માર્ગ તે અર્થિષુ માર્ગ.

૩. બ્રહ્મલોકમાં રહે ત્યાં પણ મનમાં સુખાદિકની વાસના રહે અને બ્રહ્માનો લય થાય ત્યારે તેનો લય થાય.

તત્ર વ્યવસ્થયા મોક્ષદ્વયમ્ આહ મમ ઉત્તમ ઇતિ. મોક્ષો હિ દ્વિવિધઃ, પુષ્ટિમર્યાદયા પુષ્ટિપુષ્ટ્યા ચ. (મર્યાદાયાં જ્ઞાનેનૈવ મુક્તિઃ, પુષ્ટૌ ચ જ્ઞાનેન ભક્ત્યા વા મુક્તિઃ) ભગવત્પારોક્ષ્યાપારોક્ષ્યાભ્યાં વ્યવસ્થા.

નનુ માર્ગેભ્યે સાધનસ્ય સમાનતયા વૈજાત્યાભાવાત્ ફલે કથં ભેદઃ ? ઇત્યતઃ આહુઃ તત્ર ઇત્યાદિ. તથાચ માર્ગે અવાન્તરભેદાદ્ મોક્ષભેદઃ ઇતિ અર્થઃ.

નનુ કિંનિબન્ધનો ભેદઃ ? કથં ચ મોક્ષભેદઃ ? ઇત્યતઃ આહુઃ મોક્ષે હિ ઇત્યાદિ. વેદોક્તાઃ કર્મજ્ઞાનભક્તયો મર્યાદા ઇતિ પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાયાં સ્થિતં, તેષુ અત્ર પ્રકરણ-વશાદ્ વિહિતજ્ઞાનભક્તી ગ્રાહ્યઃ, યોગોપાસનાદિગ્રહણે ત્રયો વા. તથાચ તયા, તાભ્યાં, તૈઃ વા મિશ્રિતો અનુગ્રહઃ પુષ્ટિમર્યાદા, તયા એકઃ. અનુગ્રહાન્તરેણ મિશ્રિતો અનુગ્રહઃ પુષ્ટિપુષ્ટિઃ તયા ઇતરઃ ઇતિ ભેદનિબન્ધકમ્ ઉક્તમ્.

સ્વરૂપભેદકમ્ આહુઃ ભગવદ્ ઇત્યાદિ. તથાચ આદ્યાયાઃ ભગવતઃ પરોક્ષાનુ-ભવઃ ઇતરયા ચ પ્રત્યક્ષાનુભવઃ ઇતિ તાભ્યાં કૃત્વા ભક્તરૂપાવસ્થિતિરૂપમોક્ષસ્યાપિ સ્વરૂપભેદઃ ઇતિ અર્થઃ.

(ભેદથી બે પ્રકારનો છે.)

એક માર્ગમાં સાધન સરખા છે, ત્યારે ફલમાં ભેદ કેમ? એવી શંકા થાય ત્યાં સમાધાન કરે છે કે માર્ગ એક છે, પણ તેનો અવાંતર (એટલે આંતરિક) ભેદ છે, તેથી મોક્ષના સ્વરૂપમાં પણ ભેદ છે. વેદોક્ત કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ, એ મર્યાદાનું સ્વરૂપ છે એમ પુષ્ટિપ્રવાહ-મર્યાદાભેદ ગ્રંથમાં નિરૂપિત છે. તેમાં આ જે મોક્ષનું પ્રકરણ છે, તેથી જ્ઞાન અને ભક્તિનું ગ્રહણ કરવું. કદાચિત્ યોગની ઉપાસના ગ્રહણ કરીએ તો ત્રણ થાય. એટલે ભક્તિથી, જ્ઞાન તથા ભક્તિ બેથી, કે જ્ઞાન, ભક્તિ અને યોગ, એ ત્રણ મિશ્રિત જે અનુગ્રહ, તે પુષ્ટિમર્યાદા કહેવાય છે. તેથી મોક્ષ થાય તે પુષ્ટિમર્યાદામોક્ષ સમજવો. બીજા અનુગ્રહથી મિશ્રિત જે અનુગ્રહ, તે પુષ્ટિપુષ્ટિ કહેવાય, તેનાં દ્વારા મોક્ષ થાય તે પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષ સમજવો. તેમાં પુષ્ટિમર્યાદામોક્ષમાં ભગવાનનો પરોક્ષ અનુભવ થાય અને પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષમાં શ્રીભગવાનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય એ પ્રમાણે મોક્ષનાં ભેદ છે.

તેમાં પુષ્ટિમર્યાદામોક્ષને ગૌણપણું છે, એમ બતાવવા માટે શ્લોકનાં પૂર્વાર્ધનાં પદનો અર્થ બતાવે છે. તેમાં પહેલા શ્લોકમાં ‘હે હરે!’, બીજા શ્લોકમાં ‘હે સમંજસ!’ અને ત્રીજા શ્લોકમાં ‘હે અરવિંદાક્ષ!’, એમ સંબોધન કહેલા છે. તેથી શ્રીભગવાનનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન વૃત્રાસુરને થયા છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. તેથી આ શ્લોકમાં પણ ‘હે ઉત્તમશ્લોક!’, એમ સંબોધનથી પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરે છે,

एवं श्लोकार्थं सङ्गृह्य पूर्वस्य गुणाभावं स्पष्टयितुं पुर्वाद्धस्थपदानि विवृण्वन्तः पूर्वश्लोकेषु हरे-समञ्जसारविन्दाक्ष-पदैः संबोधनेन भगवत्प्रत्यक्षतायाः स्पष्टत्वाद् अत्रापि सम्बुद्धिः सम्भाव्यते. तथा सति “हे उत्तमश्लोक! उक्तविधस्य मम जनेषु सख्यं न भूयाद्” इति जननादिधर्मवत्सख्याभावप्रार्थनं श्लोकार्थो भवति. स वा अपुनर्भवपर्यन्तम् अनाकाङ्क्षतो मनसा भगवन्तं दिदृक्षतश्च प्रतिबन्धकनिरासस्य प्रागेव जातत्वात् तादृशां सख्याभावे स्यादेव निरस्तइति न युज्यते अतः समासम् आदृत्य

એમ શંકા થાય, ત્યાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે “પ્રભુ પ્રત્યક્ષ છે, તો પણ તેમાં શાસ્ત્રનો અર્થ સિદ્ધ કરવા માટે ‘ઉત્તમશ્લોકજનેષુ’, એ એક પદ છે”. તે ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજી ખુલાસો કરે છે કે ‘ઉત્તમશ્લોક’ શ્રીભગવાનનું નામ છે. તેથી પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાવાળો વૃત્રાસુર, (‘આપના જનમાં’ સખ્ય ન થાઓ એમ કહેવું જોઈએ તેને બદલે) ‘ઉત્તમશ્લોકના જનમાં’ સખ્ય ન થાઓ એમ કેમ કહે છે? એવી શંકા થાય ખરી. પણ તેમ અર્થ કરવામાં ‘હે ઉત્તમશ્લોક! સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરનાર, એવો જે હું તેને જનમાં સખ્ય થાઓ.’ એવો અર્થ થાય ત્યારે તેનો જન્મમરણ લેનાર મનુષ્યના સખ્યનાં અભાવની પ્રાર્થના કરવાનો અભિપ્રાય તેવું સખ્ય પોતાને પ્રતિબંધ કરનારું થાય, એમ માનવું જોઈએ. કેમકે મોક્ષ પર્યંતની ઈચ્છા રાખનાર અને મનથી શ્રીભગવાનનાં દર્શન કરવાની ઈચ્છા રાખનારને પ્રતિબંધ તો પ્રથમથી જ નિવૃત્ત થયા એટલે તેવા (જન્મ-મરણ ધર્મવાળા) જનના સખ્યનાં અભાવની પ્રાર્થના કરવી એ સંભવતું નથી. માટે ‘ઉત્તમશ્લોકજનેષુ’ એ સમસ્ત પદ કરીને બીજો અર્થ કરવો એ જ યોગ્ય છે. એવા અભિપ્રાયથી શ્રીમહાપ્રભુજી શાસ્ત્રનો અર્થ સિદ્ધ કરવા માટે આજ્ઞા કરે છે કે વૃત્રાસુરને પ્રભુ પ્રત્યક્ષ નથી એમ જે કહેતા હોય તેમણે પણ સંબોધનને અનુસારે બુદ્ધિમાં પ્રભુનું સન્નિધાન છે, (આ ચતુઃશ્લોકીમાં કહ્યા પહેલા ‘જેમ સંકર્ષણ ભગવાને કહેલ છે, તેમ તેનાં ચરણારવિંદમાં મન ધારણ કરીને તમારા વજ્રનાં વેગથી ત્રુટી ગયેલ છે અસુરદેહનો પાશ જેનો, એવા સૂર્યમંડળનો ભેદ કરી મુનિયોની ગતિને પામીશ’ એમ ઈંદ્ર પ્રતિ કહેલ છે, તેથી પૂર્વ જન્મનું સર્વ સ્મરણ તેને છે એમ) અવશ્ય કહેવું જ જોઈએ. માટે તે એકાંત ભક્ત છે, એમ અવશ્ય સમજવું અને એવા ભક્તને પ્રાણત્યાગ કરવાનો સમય હોય, ત્યારે ભીષ્મમુક્તિમાં જેમ પ્રભુ કૃપા કરી દર્શન આપે, એમ પણ અવશ્ય માનવું જોઈએ. એટલે પ્રભુની પ્રત્યક્ષતામાં અસંભવિતપણું શું છે? કંઈજ નહીં. માટે પ્રભુ પ્રત્યક્ષ છે, એમ શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે.

પ્રત્યક્ષેપિ ભગવતિ શાસ્ત્રાર્થત્વાય ‘ઉત્તમશ્લોકજનેષુ’ ઇતિ સમાસ:..

અન્યેવ અર્થો વક્તુમ્ ઉચિતઃ ઇતિ આશયેન આહુઃ પ્રત્યક્ષેપિ ઇત્યાદિ. અપ્રત્યક્ષ-વાદિનાપિ સમ્બોધનાનુરાધેન બૌદ્ધસન્નિધાનસ્ય “અહં સમાધાય મનો યથાપ સંકર્ષણઃ તત્ત્વચરણારવિન્દ” (ભાગ.પુરા.૬।૧૧।૨૧) ઇતિવાક્યાત્ પૂર્વસર્વસ્મરણસ્ય ચ અવશ્ય-વાચ્યત્વાત્ તસ્ય એકાન્તભક્તત્વમ્ અવશ્યં વાચ્યમ્, તથા તાદૃશસ્ય અસુત્યાગાવસરે ભીષ્મમુક્તાવિવ ભગવદનુકમ્પા, તથા દર્શનદાનં ચ અવશ્યં મન્તવ્યમ્. તથા સતિ કા અનુપપત્તિઃ પ્રત્યક્ષે? તસ્માદ્ ઉક્તં પ્રત્યક્ષે ઇતિ. એવં યદ્યપિ ભગવાન્ પ્રત્યક્ષઃ ઇતિ મમ “ત્વદીયેષુ જનેષુ” ઇતિ વક્તવ્યમ્, તથાપિ યદ્ એવમ્ ઉક્તં તેન ઉત્તમૈઃ યથાર્થ-શાસ્ત્રાર્થવિદ્ભિઃ શ્લોક્યતે કીર્ત્યતે ઇતિ ઉત્તમશ્લોકઃ. ઉત્તમા પરાપરવિદ્યાગોચરા વા શ્લોકા કીર્તિઃ યસ્ય સ તથા. તસ્ય યે જનઃ “ન કર્મબન્ધનં જન્મ વૈષ્ણવાનાં ચ વિદ્યતે, વિષ્ણોરનુચરત્વં હિ મોક્ષમ્ આહુઃ મનીષિણઃ” ઇતિ પાદ્માત્ તાદૃશજન્મયુક્તાઃ તેષુ ઇતિ યઃ સમાસઃ સ શાસ્ત્રાર્થત્વાય, ભગવતઃ શાસ્ત્રાર્થરૂપત્વં જ્ઞાપયિતુમ્ ઇતિ અર્થઃ. અત્ર

હવે જ્યારે પ્રત્યક્ષ છે ત્યારે ‘આપના જનમાં’ એમ કહેવું જોઈએ, તેના સ્થાને ‘ઉત્તમશ્લોકના જનમાં’ એમ કહ્યું તે શાસ્ત્રાર્થપણાં માટે એમ શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે. તેની સ્પષ્ટતા કરતા શ્રીપુરુષોત્તમજી આજ્ઞા કરે છે કે ‘ઉત્તમશ્લોક’ એટલે ઉત્તમ (યથાર્થ શાસ્ત્રાર્થ જાણનાર) જેનું કીર્તન કરે છે અથવા ઉત્તમ (પરાપર વિદ્યાને પ્રાપ્ત કરનાર) છે કીર્તિ જેની, એવા ભગવાનના જન(ભક્ત) તે ઉત્તમશ્લોકજન સમજવા. પદ્મપુરાણમાં કહ્યું છે “કર્મથી બંધન થાય, એવું વૈષ્ણવોનું જન્મ નથી, કેમકે વિષ્ણુનાં દાસ થવું, તેને ડાહ્યા પુરુષો મોક્ષ કહે છે”. એ વાક્યમાં કહેલા જન, તે ઉત્તમશ્લોકજન, એવો અર્થ બતાવવા માટે તે એકપદ કહે છે. કેમકે ભક્તમાં બિરાજવાવાળા શ્રીભગવાન ભક્ત દ્વારા ફલ આપે છે. જેમ શુકદેવજી પરીક્ષિતને ભાગવતની કથા કહેતા હતા, તે નવમસ્કંધ સુધી કથા કહી ત્યાં શ્રીભગવાન્ શુકદેવજીમાં પધાર્યા અને દશમસ્કંધની કથા પ્રભુનાં આવેશથી શુકદેવજીએ કહી. તેવી જ રીતે સત્સંગ થાય ત્યાં ભગવાન ભક્તમાં આવિષ્ટ થઈ ભક્ત દ્વારા ફલ આપે છે, એવો અર્થ ‘ઉત્તમશ્લોકજનેષુ’ એ એકપદનો અર્થ કરીએ ત્યારે થાય. જો ‘હે ઉત્તમશ્લોક!’ એમ જુદું પદ કરીને ‘જનેષુ’ એ જુદું પદ કરીએ તો સાધારણ જન, એવો અર્થ થાય. તે માટે એક જ પદ સમજવું એજ ઉત્તમપક્ષ છે. તેમાં (એવી રીતે સત્સંગ થાય ત્યાં પ્રભુ ભક્તમાં આવિષ્ટ થઈને ફલ આપે છે, એમ સાક્ષાત્ અનુભવ તો થતો નથી, ત્યારે ભક્ત દ્વારા પ્રભુ ફલ આપે છે, એમ કેમ નિશ્ચય થાય એવી) શંકા થાય, ત્યાં મહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે “શ્રીભગવાનનાં ચરિત્ર

ભક્તસંવલિતેવ ભગવાન્ તદ્દ્વારા ફલં દદાતીતિ પૌરુષસભાજનઞ્ચ ફલમ્.

“ક્રિયાર્થોપપદસ્ય ચ કર્મણિ સ્થાનિન” ઇત્યનેન તુમુનઃ પ્રયોગે ચતુર્થી “ફલેભ્યો યાતિ” ઇતિવત્.

નનુ શાસ્ત્રાર્થત્વમ્ ઉત્તમશ્લોકપદીયસમાસેનૈવ પ્રાપ્યતે, નતુ પદત્રયસમાસેન. તથા ચ તાદૃશત્વેન સમ્બોધ્ય પ્રતિબન્ધકાભાવપ્રાર્થનં સત્સજ્ઞાદૌ પર્યવસ્યતિ ઇતિ કથં સમ્પૂર્ણસ્ય તથા અર્થઃ? ઇત્યતઃ આહુઃ ભક્ત... ઇત્યાદિ. તથા ચ “વૈયાસકિઃ સ ભગવાન્ અથ વિષ્ણુરાતમ્” ઇત્યત્રેવ તાદૃશસત્સજ્ઞે તેષુ આવિષ્ટો ભગવાન્ તદ્દ્વારા ફલતીતિ પદત્રયસમાસમહિમ્ના લભ્યતે, તદભાવેતુ કેવલેન સમ્બોધેનેન ઉદાસીનતયા સત્સજ્ઞાક્ષેપાત્ પ્રાર્થનમ્ અસજ્ઞતં સ્યાદ્. અતઃ પદત્રયસમાસેવ આદરણીયઃ ઇતિ અર્થઃ.

નનુ તાદૃશસત્સજ્ઞેપિ શાસ્ત્રાર્થરૂપસ્ય પરોક્ષેણ પ્રકાશાત્ તત્ર ચ અનુભવામિ ઇતિ પ્રત્યયાભવાત્ કથં ફલતિ? ઇત્યતઃ આહુઃ પૌરુષ... ઇત્યાદિ. “નૈકાત્મતાં મે સ્પૃહ્યન્તિ કેચિદ્ મત્પાદસેવાભિરતા મદીહાઃ. યે અન્યોઽન્યતો ભાગવતાઃ પ્રસજ્ય સભાજયન્તે મમ પૌરુષાણિ” (ભાગ.પુરા.૩|૨૫|૩૪) ઇત્યત્ર શ્રીકપિલદેવૈઃ યદ્ ભગવદીયાનાં પરસ્પરાસક્તિપૂર્વકં ભગવત્પૌરુષસમ્માનનરૂપં જીવતાં સાધનમ્ ઉક્તં તદપિ “પ્રાયેણ મુનયો રાજન્! નિવૃત્તા વિધિષેતઃ, નૈર્ગુણ્યસ્થા રમન્તે સ્મ ગુણાનુકથને હરેઃ” પરસ્પર વખાણવા એ સત્સંગનું ફલ છે”. તે ઉપર પુરુષોત્તમજી એવી સ્પષ્ટતા કરે છે કે, શ્રીભાગવત તૃતીયસ્કંધમાં શ્રીકપિલદેવજીએ કહેલું છે “મારી સેવામાં પ્રીતિવાળા, મારા માટે સર્વ ક્રિયા કરનાર કેટલાક ભક્તો ભેગા થઈને જે પરસ્પર મારા ચરિત્રોને વખાણે છે, તે મારામાં મળી જવારૂપ મોક્ષને ઈચ્છતા નથી”. આ વાક્યથી જે (ભગવદીયોને પરસ્પર આસક્તિપૂર્વક શ્રીભગવાનના ચરિત્ર વખાણવારૂપ) જીવવાનું સાધન કહ્યું તે પણ ગુણાતીત અને પોતાના સ્વરૂપમાં (દાસપણાથી) રહેલા ભક્તોને પ્રભુના ચરિત્રમાં પ્રીતિ થવાથી ફલ છે, તે દ્વિતીયસ્કંધમાં શુકદેવજી કહે છે. : “વિધિ-નિષેધથી નિવૃત્ત થયેલા ઘણાખરા મુનિઓ, હે પરીક્ષિત! પોતે નિર્ગુણમાં રહેલા છે; છતા હરિના ગુણ કહેવામાં આનંદ પામે છે. હું નિર્ગુણતામાં નિષ્ઠાવાળો છું, તો પણ ઉત્તમ યથાવાળા શ્રીભગવાનની લીલાએ ચિત્ત ગ્રહણ કરી લીધું છે. તેથી (એટલે ભગવચ્ચરિત્રના રસનો સ્વાદ લઈને) હે રાજ્ય તથા ઋષિપણાને સ્વાદને જાણનારા પરીક્ષિત! જેમ તને બત્રે રસનો અનુભવ થયો છે, તેમ મેં પણ નિર્ગુણપણાનો અને ભગવચ્ચરિત્રના રસનો અનુભવ કર્યો, તેમાં ભગવચ્ચરિત્રમાં રસ વધારે આવતા જે શ્રીભાગવત હું ભણ્યો છું, તે તને કહીશ અથવા તે રસ તારો છે, તે હું તારા સત્સંગથી

(ભાગ.પુરા.૨।૧।૭) “પરિનિષ્ઠિતોપિ નૈર્ગુણ્યે ઉત્તમશ્લોકલીલયા, ગૃહીતચેતા રાજર્ષે આરઘ્યાનં યદ્ અધીતવાન્” (ભાગ.પુરા.૨।૧।૯) “તદ્ અહં તે અભિધાસ્યામિ” (ભાગ.પુરા.૨।૧।૧૦) “નિવૃત્તતર્પૈરુપગીયમાનાદ્ ભવૌષધાદ્ શ્રોત્રમનોભિઃ” (ભાગ.પુરા.૧૦।૧।૪) इत्यादिषु गुणातीतानां स्वरूपावस्थितानां रतिविषयत्वेन च कथनात् फलम्. तथा च तद्दानेन फलति इति अर्थः. यद्वा चः समुच्चये. तथा च यथा काव्यश्रवणे वर्णनीयस्य परोक्षज्ञानेऽपि विगलितवेद्यान्तर आनन्दो लौकिकानां, तथ अत्र स्वानन्दवद् गुणांश्च सभाजयन् स तथा इति अर्थः.

નનુ એતાદૃશં ફલં શ્રવણેપિ ભવતિ, યથા પરીક્ષિતઃ, તસ્યાપિ “નાનુતૃપ્યે જુષન્ યુષ્મદ્વચો હરિકથામૃતમ્” (ભાગ.પુરા.૧૧।૩।૨) “યેન યેનાવતારેણ” (ભાગ.પુરા.૧૦।૭।૧) इत्यादीनां गुणसभाजनवाक्यानां दर्शनात्. तत्र च वक्तुरपेक्षया हीनभावस्य

યથાર્થ અનુભવમાં લઈશ, કેમકે તુ મહાપુરુષનો (એટલે સાક્ષાત્ પ્રભુનો) છો, તેથી જ તેમણે તારી રક્ષા કરી છે”. દશમસ્કંધમાં પરીક્ષિત રાજાએ કહ્યું છે : “નિવૃત્ત થયેલ તૃષ્ણાવાળાએ ગવાયેલ, સંસારનાં ઔષધરૂપ કાન તથા મનને આનંદ ઉપજાવનાર એવા ઉત્તમ યશવાળા ભગવાનના ગુણાનુવાદથી (કર્મજડ અથવા આત્મઘાતી સિવાય બીજો) કોણ પુરુષ વૈરાગ્યને પામે?” ઈત્યાદિ વાક્યોમાં કહ્યા પ્રમાણે અત્યંત પ્રીતિથી પ્રભુનાં ગુણનો અનુવાદ કરવો, એ ફલરૂપ છે. તેમજ કોઈ સારી કવિતામાં યુક્તિ હોય, તેને વાંચીને જેમ લૌકિક પુરુષોનું (આનંદથી) હૃદય ગલિત થાય છે, તેમ પોતાના અલૌકિક આનંદને આપવાવાળા ગુણોનું વખાણ કરનાર ભક્તોને અલૌકિક આનંદનો અનુભવ થાય છે.

ત્યાં શંકા થાય કે ઉપર લખ્યા પ્રમાણે આનંદનાં અનુભવરૂપ ફલ તો શ્રવણમાં પણ થાય છે, જેમ પરીક્ષિતને થયેલ છે. તેથી તેણે કહેલ છે : “હરિની કથારૂપ અમૃતવાળું તમારું વચન સેવનાર હું તૃપ્ત નથી થતો”. તેમજ બીજું વાક્ય છે : “ભક્તનું દુઃખ હરનાર અને ભક્તના મનોરથ સિદ્ધ કરનાર ઐશ્વર્યાદિ ષડ્ધર્મયુક્ત પ્રભુ કાન તથા મનને પ્રિય કરનાર ચરિત્રો કરે છે, તે અમને કહો. કારણકે યથાર્થ ભગવચ્ચરિત્રનું વર્ણન કરવામાં તમારું સામર્થ્ય છે”. ઉપરોક્ત વાક્યો ભગવદ્ગુણનાં જ વખાણ કરનારા છે. વળી તેમાં વક્તાથી પોતાનો હીનભાવ સ્ફુટ દેખાય છે, માટે ભક્તનો સંગ થાઓ એમજ માંગવું જોઈએ.

સખ્ય માંગવામાં વધારે ફલ શું છે? એવી શંકા ન થાય તે માટે ૧-રાજ્યમાં હતો ત્યારે રાજ્યનો અનુભવ થયો અને રાજ્ય છોડીને ગંગાજીના તટ ઉપર બેઠો એટલે ઋષિપણનો અનુભવ થયો.

ભક્તેષુ દાસ્યપર્યન્તસ્ય સાધનત્વાત્ સખ્યં પ્રાર્થયતે. સર્વથા સ્વતન્ત્રત્વાય સ્ફુટત્વાત્ સક્લમમાત્રમેવ તદર્થં પ્રાર્થ્ય, સખ્યે કો વિશેષઃ? इत्यत आहुः भक्तेषु...इत्यादि.

इमानि वाक्यानि सभाजनप्रयोजकानि नतु सभाजनरूपाणि. स्वरूपादि-ज्ञानपूर्वकतदनुवादस्य सभाजनतत्वात्. “कलिं सभाजयन्त्यायां गुणज्ञाः सारभागिनः” (भाग.पुरा.११।५।३६) इत्यादौ तथा दर्शनात्, परीक्षिद्वाक्यानां गुणादिज्ञानार्थतत्वात्. अतः तादृशभावस्य वक्तृप्रोत्सकत्वेन साधनत्वम्. तच्च दास्यपर्यन्तानां तुल्य, सख्यस्यतु तदीयस्वरूपमानसजनकत्वमिति विशेषात् तत्प्रार्थनम् इति अर्थः.

ननु अभयं विशोकत्वम् अपारतन्त्र्यं च मोक्षलक्षणं “अभयं वै जनक प्राप्नोसि” “स्मर्तव्यश्च इच्छताभयं” “तरति शोकम् आत्मवित्” “तदस्य संसृतिः बन्धः पारतन्त्र्यं च तत्कृतम्” इत्यादिवाक्यात्. प्रकृते तु “निवृत्ताविधिषेधतः” इत्यनेन “एष ह वा व तपति” इतिश्रुत्यर्थस्फुरणात् तेषां भयाभाव-शोकाभावायोः सत्त्वेऽपि सख्यस्य ससम्बन्धकत्वेन पारतन्त्र्याद् न मोक्षत्वम् इत्यतः आहुः सर्वथा इत्यादि. तथा

શ્રીમદ્દામ્બુજી આજ્ઞા કરે છે કે “ભક્તોમાં દાસ્ય પર્યંત ભક્તિ તો સાધનથી સિદ્ધ છે, તેથી સખ્ય માંગે છે”. તે ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજી ખુલાસો કરે છે કે ઉપર જે પરીક્ષિતનાં વચન કહ્યા તે ગુણોની પ્રશંસા કરવાનાં કારણરૂપ છે. કેમકે ભગવદ્ગુણનું સ્વરૂપ સમઝીને તે બીજાને સમઝાવવું એ ગુણનું વખાણ કહેવાય અને આ પરીક્ષિતનાં વાક્યો તો ગુણને જાણવા માટે છે. તેથી તેવા વાક્યો (વક્તાને ઉત્સાહ કરાવવાવાળા છે માટે) સાધનરૂપ છે. તે સાધન તો દાસ્ય સુધીનાં સરખું છે, અને સખ્યમાં તો તેના બરોબર પોતાનું મન થાય ત્યારે તેનું મન પોતાના બરાબર થાય, એટલું ફલ વધારે છે, તેથી તેમણે સખ્ય માંચું.

ત્યાં શંકા થાય કે “હે જનક! તું અભયને પામેલો છે”, “અભયને ઈચ્છનારે સર્વાત્મા ભગવાન હરિ અને ઈશ્વરરૂપ પ્રભુનું સ્મરણ કરવું જ યોગ્ય છે”. “આત્મસ્વરૂપ જાણનાર શોકને તરે છે” અને “જીવને સંસાર, બંધ અને પરતંત્રતા, અવિદ્યા પણ કરેલ છે” ઈત્યાદિ વાક્યોથી ભયરહિત થવું, શોકરહિત થવું અને પરતંત્રતા મટવી, એ મોક્ષનું લક્ષણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

તેમાં ભગવદ્ભક્તો વિધિનિષેધથી નિવૃત્ત થાય છે, ભક્તિ કરનાર નરકમાં પડતા નથી, એવા વાક્યોથી તેને ભય અને શોક તો રહે નહીં, પણ સખ્યમાં તેને અનુકૂલ વર્તવું જોઈએ, તેથી પરતંત્રતા તો રહે છે. માટે ભક્તના સખ્યને મોક્ષપણું ન કહેવાય, એવી શંકા ન થવા માટે શ્રીમદ્દામ્બુજી આજ્ઞા કે છે કે, ‘સર્વથા

સ્વનિષ્ઠભક્તવિષયકીર્તનમ્. ગુણસંભાજને સ્વસ્યાપિ સ્વાતન્ત્ર્યાર્થ,

ચ દયાપ્રશ્રયાદિવત્ સસમ્બન્ધકત્વેપિ સ્વધર્મત્વેન તેષુ વિદ્યમાનઃ સખ્યરૂપો ધર્મો મત્સમ્બન્ધોપિ અસ્તુ ઇતિ આશયેન અત્ર સ્વનિષ્ઠસ્ય ભક્તવિષયસ્ય સખ્યસ્ય કીર્તનં ઘૃતદ્રવત્વવદ્ નૈમિત્તિકત્વેપિ તસ્ય વિદ્યમાનતયા સર્વથા સ્વાતન્ત્ર્યં જ્ઞાપયિતું, તેન ન મોક્ષત્વહાનિઃ ઇતિ અર્થઃ.

નનુ સખ્યસ્ય સ્વતન્ત્રત્વેઽપિ સ્વસ્ય સખ્યેન શ્રોતૃત્વે વક્તૃપારતન્ત્ર્યાદ્ મુક્તત્વ-
હાનિઃ તેષાઞ્ચ જનત્વેન ઉપાન્ત્યાદિભાવવિકારદશાપતૌ પ્રતિયોગ્યભાવેન સખ્યસ્યાપિ
અભાવે દેશકાલપરિચ્છેદાત્ સખ્યસ્ય મુક્તિત્વહાનિઃ ઇત્યતઃ આહુઃ ગુણ...ઇત્યાદિ.
તથા ચ બહૂનાં યુગપદ્વક્તૃત્વાસમ્ભવાદ્ બહુત્વેન તેષાં શ્રોતૃત્વસ્ફોરણાત્ સ્વસ્ય વક્તૃત્વેન

સ્વતંત્રપણાં માટે પોતાનું સખ્ય ભક્તોમાં થાઓ એમ કહેલ છે' તે ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજી ખુલાસો કરે છે કે દયા વિનયાદિયુક્ત સાથે સંબંધપણું છે તો પણ તે ભક્તોમાં સ્વધર્મપણાંથી રહેલો સખ્યરૂપ ધર્મ મારા સંબંધમાં પણ થાઓ એવા અભિપ્રાયથી ધીમાં રહેલું દ્રવત્વ અગ્નિના સંયોગરૂપ નિમિત્તથી થાય છે તેવી રીતે સખ્ય વિદ્યમાન છે. તેથી સર્વથા સ્વતંત્રતા જણાવવા માટે અહીં પોતામાં રહેલું ભક્ત વિષયક સખ્ય માંગેલું છે, તેથી મોક્ષપણામાં હાની નથી.

આ રીતે સખ્યનું સ્વતંત્રપણું થયું, તો પણ પોતે શ્રોતા રહે તેમાં વક્તાને આધીન રહેવું જોઈએ, તેથી પરતંત્રતા થઈ એટલે મુક્તપણાની હાની થઈ અને તે ભક્તોને જન્માદિધર્મયુક્તપણાંથી સમીપ સ્થિતિ ન રહેવારૂપ વિકારદશા પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે (જેની સાથે સખ્ય માંગે છે તે) સામા પુરુષના અભાવમાં દેશ તથા કાલ (સખાને) જુદા પાડે છે. તેથી સખ્યમાં અંતરાય^૧ આવવાથી મુક્તિપણાંની હાની છે, એવી શંકા થાય ત્યાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે ગુણ વખાણવામાં પોતાને પણ સ્વતંત્રતા માટે અને મુક્તિ હંમેશા બની રહે તે માટે ('ઉત્તમશ્લોકજનેષુ' એ પદમાં) ઘણાં જનો સાથે સખ્ય માંગેલું છે. આના વિશેષ અર્થનો શ્રીપુરુષોત્તમજી ખુલાસો કરે છે કે ઘણાઓને એક સાથે વક્તાપણું સંભવ નથી, તેથી તે ભક્તોને શ્રોતાપણું અને પોતાને વક્તાપણું છે. એટલે પોતાને વક્તાપણું બતાવે છે, તેથી પોતાની સ્વતંત્રતા સિદ્ધ રહેવાથી ઘણા શ્રોતાઓમાંથી એકનું તિરોધાન થાય તોપણ બીજા હોય, તેઓની સાથે સખ્ય બન્યું રહે. તેથી પોતાને મુક્તપણાનાં તથા સખ્યને મુક્તિપણાંની હાની નથી. એવી રીતે પોતાને

૧. હંમેશા એક સરખી સ્થિતિ રહે તે મુક્તિ કહેવાય. માટે સખ્ય જતું રહે, તો તેને મુક્તિપણું ન રહ્યું કહેવાય.

મુક્તેરપરિચ્છેદાર્થં बहुचनम्. जनत्वादेव स्वातन्त्र्येण न दोषसम्बन्धः.

સ્વાતન્ત્ર્યસિદ્ધ્યા પ્રતિયોગિબાહુલ્યેન એકપ્રતિયોગિતિરોધાનેપિ વૈશેષિકપ્રતિપન્ન-
સમવાયવત્ સખ્યસ્યાપિ અપરિચ્છેદસિદ્ધ્યા ચ ન સ્વસ્ય મુક્તત્વહાનિઃ ન વા સખ્યસ્ય
મુક્તિત્વહાનિઃ ઇતિ અર્થઃ.

નનુ સ્વસ્ય વક્તૃત્વેન સ્વાતન્ત્ર્યે ભક્તાવજ્ઞાદોષઃ સમ્બધ્યેત ઇત્યતઃ આહુઃ
जनत्वाद् इत्यादि. तेषां शास्त्रार्थज्ञातृभक्तत्वेऽपि जननादिधर्मयोगेन
अस्वतन्त्रत्वबोधनात् तत्र स्वातन्त्र्येण दोषो न सम्बध्यते, यथा ज्ञानिषु सनन्दनस्य तथा
इति अर्थः.

નનુ મોક્ષે દુઃખાસમ્બેદસ્ય સુખાવચ્છેદકત્વાત્ પ્રકૃતમોક્ષસુખસ્ય
શ્રોતૃસાપેક્ષત્વાત્ તાદૃશશ્રોતૃપ્રાપ્તેઃ વિચયનસાપેક્ષત્વાત્ પૌરુષસ્ય જ્ઞાનવિષયત્વે
સભાજનસિદ્ધેઃ જ્ઞાનસ્ય ચ શ્રવણેન જાયમાનસ્ય વક્ત્રધીનત્વાદ્ વક્તૃપ્રાપ્તેરપિ
વિચયનસાપેક્ષત્વાચ્ચ પ્રયાસાપત્યા દુઃખસમ્બેદેન તાદૃશસ્ય કથં મોક્ષત્વમ્? ઇત્યતઃ

વક્તાપણાંથી સ્વતંત્રતા સિદ્ધ થવાથી ભક્તોની અવજ્ઞારૂપ દોષ પ્રાપ્ત થાય, એવી
શંકા થાય ત્યાં આજ્ઞા કરે છે કે “ભક્તોને જનપણું છે, તેથી જ દોષનો સંબંધ
નથી”. તે ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજી ખુલાસો કરે છે કે તે ભક્તોને શ્રીભગવાનના
ઉત્તમ યશનું જાણવાપણું છે, તો પણ આપણે જન્મ-મરણાદિ ધર્મયોગથી
સ્વતંત્ર નથી, એવું જ્ઞાન છે. તેથી તેઓમાં સ્વતંત્રતાથી દોષનો સંબંધ નથી. જેમ
સનકાદિક જ્ઞાનિઓ સર્વ રીતથી સમાન છે, તો પણ તેમાં સનંદન (જ્ઞાન, તપ,
વ્રતાદિકથી સનકાદિક સમાન છે, તો પણ વેદસ્તુતિનાં નિરૂપણમાં સનંદન વક્તા
થાય છે અને બીજા શ્રોતા થાય છે.) વક્તા થયા અને બીજા શ્રોતા થયા તેથી તેમાં
બીજાની અવજ્ઞારૂપ દોષનો સંબંધ નથી. તેમ પોતે વક્તા થાય અને ભક્તો શ્રોતા
થાય, તેમાં અવજ્ઞારૂપ દોષનો સંબંધ નથી.

ત્યાં શંકા થાય કે જેમાં કાંઈપણ દુઃખ ન આવે તે મોક્ષ કહેવાય અને
અહીં તો સખ્યને મુક્તિપણું સિદ્ધ કર્યું તેમાં પોતે વક્તા થવાની ઈચ્છા રાખે છે.
તેથી તેના મોક્ષસુખને શ્રોતાની અપેક્ષા રહે છે. તેથી તેવા શ્રોતા શોધવાથી મળે
તેમાં શ્રમ થાય, અને ભગવદ્ગુણનું જ્ઞાન થાય, તેમનાં ચરિત્રોનું જ્ઞાન થાય, ત્યારે
તેનાં વખાણ થાય અને તેવું જ્ઞાન શ્રવણથી સિદ્ધ થાય, તેથી તેને વક્તાને
આધીનપણું છે. માટે તેવા વક્તાને મેળવવામાં શ્રમ થાય, તેથી તેમાં દુઃખ પ્રાપ્ત
થાય છે. માટે તે સખ્યને મોક્ષપણું કેમ કહેવાય? એવી શંકાના સમાધાનમાં
શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે “સંસારને ચક્રપણું છે માટે જ ફરીને તેને

સંસારસ્ય ચક્રત્વાદેવ પરિભ્રમણવિષયોપાર્જનક્લેશાભાવ:.

ક્લેશસાધનપદેન કૃપયા સાધનસમ્પત્તિશ્ચ સૂચિતા. યોગ્યાયોગ્ય-

આહુ: સંસારસ્ય इत्यादि. ચક્રે ભ્રામ્યન્ હિ તં - તં દેશં શીઘ્રમ્ ઉપયાતિ સદૃશવિસદૃશૌ સંયુનક્તિ વીયુનક્તિ ચેતિ ન તત્ર તત્સમ્પાદનપ્રયાસ: . તથા ચ પરિભ્રમણઞ્ચ વિષયોપાર્જનઞ્ચ તાભ્યાં ય: ક્લેશ: તદભાવો અત્ર સંસારસ્ય ચક્રત્વકથનેન સૂચિતઇતિ દુ:ખસમ્બેદાભાવાદ્ ન તત્સખ્યસ્ય મોક્ષત્વહાનિ: ઇતિ અર્થ: .

નનુ તથાપિ ‘સંસાર’પદેન ક્લેશસાધનતાપિ સ્ફુટતીતિ કથં દુ:ખસમ્બેદ: ? ઇત્યત: તત્તાત્પર્યમ્ આહુ: ક્લેશસાધન... इत्यादि. તથા ચ તેન પદેન ભગવન્તં પ્રતિ તથા સા સૂચિતેતિ તદર્થં તત્પદપ્રયોગો ન ક્લેશબોધનાયેતિ ન દુ:ખસમ્બેદ: ઇતિ અર્થ: .

નનુ ઇદં સૂચનં પ્રાર્થનાફલકમ્. તથા સતિ કથં ક્લેશાભાવ: ? ઇત્યત: આહુ: યોગ્યેત્યાદિ. તથા ચ ઇત:પરં ભગવદ્દયયા અન્તિમદેહભાવનાદ્ ઇત: પ્રાગેવ ક્લેશો, નતુ ઇતદુત્તરમપીતિ ન દુ:ખસમ્બેદ: ઇતિ અર્થ: .

મેળવવાનો શ્રમ નથી” તે ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજી ખુલાસો લખે છે કે ચક્રમાં ફરનાર જે-જે સ્થળમાં જવું હોય તે-તે સ્થળમાં જલદી પહોંચી જાય છે અને પ્રિય-અપ્રિયનો સંયોગ-વિયોગ પણ હંમેશા થાય છે. તેથી વક્તાને શ્રોતા મેળવવામાં કે શ્રોતાને વક્તા મેળવવામાં શ્રમ નથી થતો અને તેથી કોઈ જાતનું દુ:ખ પણ નથી. માટે સખ્યને મોક્ષપણામાં હાની નથી.

ત્યાં ‘સંસારરૂપ ચક્રમાં કર્મથી ભ્રમણ કરનાર’ એમ લખેલું છે. તેથી ક્લેશ સાધનપણું પણ દેખાય છે, માટે તેમાં દુ:ખ નથી એમ કેમ કહેવાય? એવી શંકા કરીને શ્રીમહાપ્રભુજી તેનું તાત્પર્ય કહે છે કે “કર્મથી ફરવારૂપ ક્લેશસાધનથી કૃપા કરીને સાધનની સિદ્ધિ સૂચવે છે” તેનો ખુલાસો શ્રીપુરુષોત્તમજી લખે છે કે સંસારચક્રમાં કર્મથી હું ફરું છું એ ક્લેશ છે, એમ પ્રભુને સૂચવવા માટે ક્લેશરૂપ સાધન પદ લખ્યું છે, ક્લેશ બતાવવા માટે નહીં; માટે તેમાં દુ:ખ નથી.

એવી રીતે સૂચવવું એ પ્રાર્થના કરીજ કહેવાય ત્યારે ક્લેશનો અભાવ કેમ સંભવે? ત્યાં આજ્ઞા કરે છે કે ‘યોગ્ય અને અયોગ્ય દેહ ઘણા પ્રકારનાં થયેલ છે. તે હવે ન થાય, તે હેતુથી પ્રાર્થના છે.’ એટલે આ વૃત્તાસુરને દેહ નિવૃત્ત થયા પછી પ્રભુકૃપાથી અંતિમ (છેલ્લો) દેહ થાય તેથી તે દેહ પ્રાપ્ત થયા પહેલા જ ક્લેશ છે પણ તે દેહ મળ્યા પછી ક્લેશ નથી, માટે તેમાં દુ:ખ આવતું નથી. સર્વકાર્ય ભગવદ્દૃષ્ટાથી જ થાય છે. તેથી કાર્યમાત્રમાં ભગવદ્ દૃષ્ટા જ કારણરૂપ હોવાથી ક્લેશમાં પણ તેવા ભક્તને ભગવદ્દિય્છાના કારણપણાંની સ્ફૂર્તિ રહેવી એ

દેહાનાં બહુધાજાતત્વાદ્ ઇદાનીં તદભાવાર્થં પ્રાર્થના. ક્લેશે સ્વામિનામગ્રહણસ્ય હેતુત્વેન અયુક્તત્વાત્ ‘કર્મ’પદમ્. આવશ્યકત્વાય ‘સ્વ’પદમ્. નિરવધિત્વાય

નનુ કાર્યમાત્રં પ્રતિ ભગવદિચ્છાયાઃ કારણત્વેન ક્લેશેઽપિ તસ્યાએવ તથાત્વાદ્
ઈદૃશભક્તસ્ય તત્સ્ફુર્તેરેવ ઉચિતત્વાત્ કથં તદનુક્તિઃ? इत्यतः आहुः क्लेशे इत्यादि
बहुवचनम् इत्यन्तम्.

આવશ્યકત્વાય ઇતિ. તત્ફલભોગાવશ્યકત્વાય. તથાચ તદ્ ન ઉચિતં, કિન્તુ
‘કર્મ’પદમેવ ઉચિતમ્. તથા ઈદૃશક્લેશે પ્રાર્થનાપિ ઉચિતા ઇતિ અર્થઃ.

નનુ “जनो वै लोक एतस्मिन् अविद्याकामकर्मभिः, उच्चावचासु गतिषु न वेद
स्वां गतिं भ्रमन्” (भाग.पुरा.१.०।२।१३) इत्यत्र त्रयाणां भ्रमणकारणत्वसिद्धेः कथं
कर्ममात्रस्यैव कारणत्वेन कथनम् इत्यतः आहुः चक्र...इत्यादि. कर्माभावे ताभ्यां

જ યોગ્ય છે. તે છતા તે કારણ કેમ નથી તે બતાવ્યું (અને કર્મથી ભ્રમવાનું કેમ
કહ્યું) એવી શંકા થાય ત્યાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે “ક્લેશમાં સ્વામીના
નામને કારણ બતાવવું એ યોગ્ય નથી. તેથી કર્મોથી ભ્રમવાનું કહ્યું છે. પોતાના
કર્મોનું ફલ પોતાને અવશ્ય ભોગવવું જોઈએ, એ આવશ્યકતા જણાવવા માટે
પોતાના કર્મો, એમ કહ્યું છે અને તેની અવધિ નથી, એમ બતાવવા માટે ઘણા
કર્મો કહ્યા છે” એટલે પોતાના કર્મનું ફલ પોતાને ભોગવવાની આવશ્યકતા છે.
તેથી પોતાના કર્મોથી ભ્રમવાનું કહેવું એ જ યોગ્ય છે, પણ ભગવદિચ્છાથી
ભ્રમવાનું કહેવું એ યોગ્ય નથી. અને તેવા ક્લેશમાં પ્રાર્થના કરવી એ પણ યોગ્ય છે.

ત્યાં શંકા થાય છે કે શ્રીભાગવત દશમસ્કંધમાં શ્રીકૃષ્ણે ગોપને અક્ષર-
ધામનાં દર્શન કરાવ્યા પહેલા વિચાર કરેલ છે કે “મનુષ્ય આ લોકમાં અવિદ્યા,
કામ અને કર્મોથી ઊંચી-નીચી ગતિયોમાં ભ્રમણ કરતો પોતાની ગતિને જાણતો
નથી” એ શ્લોકમાં અવિદ્યા, કામ અને કર્મ -આ ત્રણને ભ્રમણના કારણરૂપ કહ્યા
છે. તે છતા અહીં કર્મ માત્રને જ કારણરૂપ કેમ કહ્યું? ત્યાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા
કરે છે કે “ચાકડો ફેરવવામાં દંડનો જેમ મુખ્ય ઉપયોગ છે, તેમ અહીં કર્મનો મુખ્ય
ઉપયોગ છે. એમ બતાવવા માટે મુખ્ય ઉપયોગનાં અર્થમાં કર્મપદની તૃતીયા
વિભક્તિ છે.” એટલે કર્મ વિના અવિદ્યા અને કામથી તેવું ભ્રમણ થઈ શકે નહીં,
એ અનુભવસિદ્ધ છે. તેથી ભ્રમણમાં મુખ્ય ઉપયોગ કર્મોનો જ છે, માટે અહીં
તેનું કારણપણું કહ્યું છે. આવી રીતે અર્થ કરવામાં સખ્યની પ્રાર્થના કરે છે, એમ
કહ્યું તે સંભવતું નથી કેમકે પ્રાર્થનાને બતાવનાર (ભૂયાત્) ક્રિયાપદ પૂર્વાર્ધમાં
દેખાતું નથી. માટે આવી રીતે અર્થ કરવો એ સંદેહયુક્ત કહેવાય, એમ કોઈ કહે,

બહુવચનમ્. ચક્રપરિભ્રમણે દણ્ડસ્યેવ મુખ્યોપયોગે તૃતીયા. અસ્યા મુક્તેઃ ગૌણત્વાય ન અત્ર ‘પ્રાર્થના’પદપ્રયોગઃ. તથા ચ તાદૃશભગવદ્ભક્તસંખ્યં

તથાભ્રમણાભાવસ્ય અનુભવસાક્ષિકત્વાદ્ ભ્રમણે મુખ્યોપયોગઃ કર્મણામેવ અતઃ તેષામેવ તથાત્વં બોધિતમ્ ઇતિ અર્થઃ.

નનુ ભવતુ એવં તથાપિ સંખ્યં પ્રાર્થયતઃ ઇતિ યદ્ યદ્ ઉક્તં તદ્ અસંજ્ઞતમ્. પ્રાર્થનાવાચક-પદસ્ય અત્ર અનુપલમ્બાદ્ અતો વ્યાખ્યાનં સર્વમેવ સન્દિગ્ધમ્ ઇત્યતઃ આહુઃ અસ્યા ઇત્યાદિ. તથા ચ તદપ્રયોગમાત્રેણ ઉક્તે અર્થે ન સન્દેહ્યમ્ ઇતિ અર્થઃ. સિદ્ધમ્ આહુઃ તથા ચ ઇત્યાદિ. પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાયાં “તસ્માદ્ જીવાઃ પુષ્ટિમાર્ગે ભિન્નાએવ ન સંશયઃ” ઇતિ જીવભેદં પૂર્વોક્તહેતુભિઃ નિગમયિત્વા “ભગવદ્ગુણસેવાર્થં તત્પુષ્ટિઃ”, તેષાં સ્વરૂપાદિભિઃ ભગવત્તુલ્યત્વં, સેવાસિદ્ધ્યર્થમ્ ઈષત્તારતમ્યં ચ ઉક્ત્વા તેષાં શુદ્ધ-મિશ્રભેદેન દ્વૈવિધ્યં પ્રતિજ્ઞાય, મર્યાદામિશ્રણાં ગુણજ્ઞત્વં લક્ષણમ્ ક્તમ્. તત્ત્વ ભગવદ્ગુણજ્ઞત્વં મર્યાદામિશ્રપુષ્ટજીવત્વમ્ ઇતિ ફલતિ. તથા “વૈદિકત્વં લૌકિકત્વં કાપટ્યાત્ તેષુ નાન્યથા, વૈષ્ણવત્વં હિ સહજં તતોડન્યત્ર વિપર્યયઃ” ઇતિ અન્યથારૂપજ્ઞાપનપૂર્વકં સામાન્યલક્ષણં ત્રયાણાં તત્ર ઉક્તમ્. તદ્ મૂલે “નૈકાત્મતાં ત્યાં શ્રીમદ્ભગવાદ્ આજ્ઞા કરે છે કે “આ મુક્તિને ગૌણપણું છે, તે માટે અહીં પ્રાર્થનાનો પ્રયોગ નથી” એટલે પ્રાર્થનારૂપ ક્રિયાપદ નથી, તેથી સંદેહ કરવા જોવું નથી.

એવા ભક્તનું સખ્ય તે પુષ્ટિમર્યાદામાં મોક્ષ છે એમ કહ્યું. તે પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા-ભેદગ્રંથમાં (પુષ્ટિમાર્ગમાં જીવ ભિન્ન છે તેમાં સંશય નથી, એમ પ્રથમ કહેલા કારણોથી) જીવનો ભેદ સિદ્ધ કરીને ભગવદ્ગુણની સેવા માટે જ પુષ્ટિસૃષ્ટિ છે, તેને સ્વરૂપાદિકથી ભગવદ્ગુણત્વતા છે અને સેવા સિદ્ધ થવા કાંઈક તારતમ્ય છે, એમ કહીને તે પુષ્ટિસૃષ્ટિનાં શુદ્ધ અને મિશ્ર એવા ભેદ બતાવીને મર્યાદામિશ્ર પુષ્ટિસૃષ્ટિનું લક્ષણ ગુણજ્ઞપણું કહ્યું છે. તે ભગવદ્ગુણસેવા માટે સૃષ્ટિ છે અને સ્વરૂપાદિકથી ભગવત્તુલ્ય છે તથા સેવા માટે કાંઈક તારતમ્યવાળી અને ભગવદ્ગુણને જાણનાર છે, એ મર્યાદામિશ્ર પુષ્ટિસૃષ્ટિનું લક્ષણ છે. તેમજ વૈદિકપણું અને લૌકિકપણું એ કાપટ્યથી (એટલે લોકસંગ્રહાર્થ) છે, બીજું કાંઈ કારણ નથી અને વૈષ્ણવપણું તો સહજ છે, તે સિવાય બીજે સહજપણું નથી; એ રીતે તેનું સામાન્યલક્ષણ પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદ ગ્રંથમાં કહેલ છે. શ્રીભાગવત વગેરેમાં સર્વ સ્થાને કહેલ છે કે “મારા ભક્તો મારી સાથે એકતાને નથી ઇચ્છતા”. “નિર્ગુણમાં નિષ્ઠાવાળો પણ ભગવદ્ગુણવાસે ચિત્ત ગ્રહણ કર્યું (શ્રીશુકદેવજી) તો

પુષ્ટિમયાર્દાયાં મોક્ષઃ ઇતિ ઉક્તમ્.

મે”(ભાગ.પુરા.૩।૨૫।૩૪) “પ્રાયેણ મુનયઃ”(ભાગ.પુરા.૨।૧।૭) “પરિનિષ્ઠિતોપિ” (ભાગ.પુરા.૨।૧।૯) ઇતિ એતેષુ “તત્રાભવદ્ ભગવાન્ વ્યાસપુત્રઃ” (ભાગ.પુરા.૧।૧૯।૨૫) “તં વ્યષ્ટવર્ષ” (તત્રૈવ ૧।૧૯।૨૬) “દ્વૈપાયનાત્ શુકો જજ્ઞે ભગવાનેવ શંકરઃ, અંશાંશેનાવતીર્યોઽર્ચ્યા સમ્પ્રાપ પરમં પદમ્” “તં સ્કન્દ ઇત્યાચક્ષતે” સુહૃત્તમદિદક્ષિતભક્તે “ગોવિન્દભુજગુપ્તાયાં દ્વારાવત્યાં કુરુદ્વહ. અવાત્સીન્નારદોભીક્ષ્ણં કૃષ્ણોપાસનલાલસ” (તત્રૈવ ૧।૨૦।૧) ઇત્યાદિભિઃ શુક-સનત્કુમાર-નારદેષુ સ્ફુટમ્, તથા “કાયેન તુ ફલં પુષ્ટૌ” ઇતિ પુષ્ટિફલસ્ય સ્વરૂપસાધ્યત્વં તત્ર ઉક્તમ્. તદ્ અત્ર “વૈયાસકિઃ સ ભગવાન્” ઇત્યનેન ઉક્તમ્. તેન લૌકિકત્વ-વૈદિકત્વરૂપા ઇતિ અર્થઃ. અત્રાપિ પૂર્વકક્ષા પરીક્ષિતિ, ઉત્તરકક્ષા સનત્કુમારાદિષુ જ્ઞેયા. છાન્દોગ્યે સનત્કુમારનારદસંવાદે સર્વાત્મભાવવિવરકતયા તસ્મિન્ તથાત્વસ્ય શક્યવચનત્વાત્ શ્રુતિગીતાર્થનિર્ણયસ્ય ભજનાર્થતાયાઃ સુબોધિન્યાં નિર્ણીતત્વાચ્ચ ઇતિ. અયં મોક્ષઃ પ્રાયઃ તુરીયાશ્રમાણાં હંસપરમહંસાનામેવ ઇતિ ભાતિ. ઉદાહરણસ્ય તેષ્વેવ ઉપલમ્ભાદ્ ઇતિ દિક્.

શ્રીભાગવત ભણ્યા”. “વિધિ-નિષેધરહિત મુનિઓ હરિના ગુણાનુકથનમાં રમણ કરે છે”, “શુકદેવજી બ્રહ્મરૂપ છે”, “વ્યાસજીથી શિવજી શુકદેવરૂપ ઉત્પન્ન થયા”. “અત્યંતપ્રિય પ્રભુનાં દર્શનમાં ભંગ થવાથી સનકાદિકને ક્રોધ થયો”, “શ્રીભગવાનનાં શ્રીહસ્તથી રક્ષા થયેલ દ્વારકામાં શ્રીકૃષ્ણની સેવાની લાલસાવાળા નારદજી નિત્ય વસે છે” ઇત્યાદિ વાક્યોથી શુકદેવ, સનકાદિક, નારદાદિકમાં તે લક્ષણ સ્ફુટ છે. તેમ પુષ્ટિપ્રવાલમર્યાદાભેદગ્રંથમાં “શરીરથી પુષ્ટિમાં ફલ છે” એમ પુષ્ટિફલને સ્વરૂપથી સાધ્યપણું કહેલું છે. તે શ્રીભાગવત દશમસ્કંધમાં શ્રીભગવાન સહિત શુકદેવજીએ નિરોધલીલાનું વર્ણન કરવાનો આરંભ કર્યો, એમ લખ્યું છે ત્યાં સ્વરૂપસંબંધ સ્પષ્ટ છે. તેથી તે શુક-સનકાદિકમાં લૌકિકત્વ તથા વૈદિકત્વ નથી એમ દેખાય છે. આ (મર્યાદામિશ્ર પુષ્ટિસૃષ્ટિ)માં પણ પ્રથમની કક્ષા પરીક્ષિતમાં છે અને બીજી કક્ષા સનકાદિકમાં છે, એમ સમજવું. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં સનત્કુમાર-નારદજીના સંવાદમાં સર્વાત્મભાવનું વિવરણ કરેલું છે, તેથી નારદ-સનકાદિક તેવા ભક્ત છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. આ (મર્યાદામિશ્રપુષ્ટિ) મોક્ષ ઘણું કરીને સંન્યાસ આશ્રમવાળાને જ છે, એમ ભાસે છે, કેમકે તેવાજ ઉદાહરણો પ્રાપ્ત થાય છે.

એ પ્રમાણે પુષ્ટિમર્યાદામોક્ષનું નિરૂપણ કરીને હવે પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષનું નિરૂપણ કરે છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે “વિદ્વાનો (આ સંસારમાં) સંગને આત્માનો

દ્વિતીયમાહ ત્વન્માયયા ઇતિ. સમાસાદેવ ભિન્નતયા ન માયામોહનમ્.

અતઃપરં પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષં વિવરિતુમ્ આહુઃ દ્વિતીયમ્ ઇત્યાદિ. નનુ “પ્રસન્નમ્ અજરં પાશમ્ આત્મનઃ કવચો વિદુઃ, સપ્ત સાધુષુ કૃતો મોક્ષદ્વારમ્ અપાવૃતમ્” “ત એતે સાધવઃ સાધ્વી” (ભાગ.પુરા.૩।૨૫।૨૮) “સત્સન્નેન હિ દૈતેયા” (ભાગ.પુરા.૧૧।૧૨।૩) ઇત્યાદિવાક્યૈઃ સત્સન્નસ્ય મોક્ષદ્વારત્વાત્ પૂર્વોક્તવાક્યેષુ ગુણગાનસ્ય ફલત્વ-સાધનાચ્ચ પુષ્ટિમર્યાદામોક્ષરૂપત્વં તત્સચ્ચસ્ય ંચિતમ્. તચ્ચ પુર્વાર્દ્ધે ‘ભૂયાદ્’ ઇતિ અદૂરાન્વયાઙ્ગીકારેણ સિદ્ધમ્.

અતઃપરમ્ ઉત્તાર્થે દેહાદ્યાસક્તિબોધકં સ્વવિશેષણમ્ અવશિષ્યતે, નિષેધો ‘નાથ’પદચ્ચ. તથા સતિ દેહાદ્યાસક્તિનિષેધઃ પ્રાર્થનીયત્વેન ફલિષ્યતિ ઇતિ આસક્તિરૂપો મોક્ષઃ કથમ્ અત્ર કથં વા દેહાદ્યાસક્તેઃ મોક્ષત્વમ્? ઇતિ આકાઙ્ક્ષાયાં ભગવદપરોક્ષજ્ઞાનેન પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષસ્ય પૂર્વં વ્યવસ્થાપિતત્વાદ્ અત્ર તાદૃશત્વેન તસ્યા મોક્ષત્વં વક્તું દેહાદ્યાસક્તિજનકમોહને વિશેષમ્ આહુઃ સમાસાદ્ ઇત્યાદિ. માયાશક્તિર્હિ મોહને અધિકૃતા. તત્ર યદિ “માયા ચાવિદ્યા ચ સ્વયમેવ ભવતિ” ઇતિ શ્રુત્યા માયાવિદ્યયોઃ અભેદઃ આદ્રિયતે તદાપિ “સસર્જાગ્રેન્ધતામિસ્રમ્ અથ તામિસ્રમ્

દ્રઢપાથ જાણો છે. તે જ સંગ સત્પુરુષોનો કરેલો હોય, તો ખુલ્લું મોક્ષનું દ્વાર છે”. “સત્સંગથી દૈત્ય યાતુધાનાદિક પણ ઉત્તમગતિને પ્રાપ્ત થયા છે” ઇત્યાદિ વાક્યોથી સત્સંગ મોક્ષનું દ્વાર છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી આગળ કહેલા વાક્યોમાં ગુણગાનને ફલપણાનાં સાધનથી તેવા ભક્તોનાં સખ્યને પુષ્ટિમર્યાદામોક્ષપણું ઘટે છે. તે મૂળ શ્લોકનાં પૂર્વાર્ધમાં ‘ભૂયાત્’ એ ક્રિયાપદનો અન્વય કરીને સિદ્ધ થાય છે અને તે પછી ઉત્તરાર્ધમાં દેહાદિકમાં આસક્તિયુક્ત એવો જે હું, તેને હે નાથ! સખ્ય થાઓ, એટલો અર્થ બાકી રહે છે. તેમાં તેણે દેહાદિકની આસક્તિનો નિષેધ માંગેલો છે, એમ સિદ્ધ થશે. માટે દેહાદિકમાં આસક્તિ એ મોક્ષ કેમ? એમ જાણવાની ઈચ્છા થાય, ત્યાં ખુલાસો કરે છે કે શ્રીભગવાનના પ્રત્યક્ષજ્ઞાને કરીને પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષની પ્રથમ વ્યવસ્થા કરેલી છે. તેથી અહીં તેવી આસક્તિને મોક્ષપણું કહેવા માટે દેહાદિકમાં આસક્તિ કરનારી માયાથી મોહ થવામાં શ્રીમહાપ્રભુજી વિશેષ આજ્ઞા કરે છે કે “મૂળ શ્લોકમાં ‘ત્વન્માયયા’ એ સમાસાંત પદ કહેલ છે. તેથી તે માયા આપથી જુદી નથી, એટલે તે માયાથી મોહ ન થાય” આની શ્રીપુરુષોત્તમજી સ્પષ્ટતા કરે છે કે માયાશક્તિને મોહ કરવાના કાર્ય માટે રાખેલી છે. તેમાં માયા અને અવિદ્યા પોતે જ થાય છે, એમ વેદમાં લખેલું છે. તેથી માયા અને અવિદ્યામાં ભેદ નથી, અભેદ છે, એમ માનીએ તો પણ તૃતીયસ્કંધનાં ૧૨મા

આદિકૃત્, મહામોહઞ્ચ મોહઞ્ચ તમશ્ચાજ્ઞાનવૃત્તયઃ” (ભાગ.પુરા.૩।૧૨।૨) ઇતિ “તામિસ્રમ્ અન્ધતામિસ્રં તમો મોહો મહાતમ” (ભાગ.પુરા.૩।૨૦।૧૮) ઇતિ દ્વાદશ-વિંશાધ્યાયવાક્યયોઃ પર્વક્રમભેદેન અવિદ્યાભેદસ્ય તૃતીયસ્કન્ધસુબોધિન્યાં વિંશાધ્યાયે ભગવત્કર્તૃકત્વકથનપૂર્વકં વ્યુત્પાદનાત્ પૂર્વપેક્ષયા ઉત્તમત્વસ્ય ચ તતોપિ દેહાહંકારો ભગવત્સેવૌપયિકત્વાદ્ ઉત્કૃષ્ટઃ ઇતિ પઞ્ચમપર્વવ્યાખ્યાનેન સૂચનાદ્ ભગવદ્વૈમુખ્યેન મહાભોગેચ્છારૂપસ્ય તત્ પ્રથમપર્વણ ઇન્દ્રે વર્તમાનસ્ય મુખમહા-દ્યુતરુહરણ-લીલોપયોગિતાયા, ભોગેચ્છારૂપસ્ય દ્વિતીયસ્ય યગ્રસેનાદૌ અજ્ઞાનસ્ય તૃતીયસ્ય “સદ્યો નષ્ટસ્મૃતિઃ” (ભાગ.પુરા.૧૦।૮।૪૪) ઇત્યાદૌ મોહસ્ય ચતુર્થસ્ય કાલિય-દમનાદૌ, મહામોહસ્ય પઞ્ચમસ્ય સેવૌપયિકતાયાઃ સર્વત્ર સ્ફુટત્વાચ્ચ તદુત્તમતાયાઃ સ્ફુટત્વેન

અધ્યાયમાં અંધતામિસ્ર, તામિસ્ર, મહામોહ, મોહ અને તમ - એ પાંચ પર્વ અવિદ્યાનાં ગણાવેલા છે અને વીસમા અધ્યાયમાં તામિસ્ર, અંધતામિસ્ર, તમ, મોહ અને મહાતમ - એમ પાંચ પર્વ ગણાવેલા છે. તે બે વાક્યમાં અવિદ્યાના પર્વ આગળ-પાછળ લખેલા છે. તેથી શ્રીસુબોધિનીજીમાં અવિદ્યાનો ભેદ દર્શાવી વીસમા અધ્યાયમાં બતાવેલ અવિદ્યા પ્રભુએ કરેલી છે, એમ પ્રતિપાદન છે. તેથી બારમા અધ્યાયમાં બતાવેલ અવિદ્યાની અપેક્ષાએ વીસમા અધ્યાયમાં બતાવેલ અવિદ્યા ઉત્તમ છે, એમ (ભગવત્સેવામાં ઉપયોગપણાથી દેહનો અહંકાર ઉત્કૃષ્ટ છે, એવી રીતે પાંચમા પર્વના વ્યાખ્યાનથી) જણાવેલું છે.

તદન્તર્ગત પ્રભુની વિમુખતાથી મહાભોગની ઈચ્છારૂપ તામિસ્રપર્વ ઈંદ્રમાં હતું. તે ઈંદ્રના યજ્ઞનો ભંગ કરી શ્રીગોવર્ધન ધારણ કર્યો, તેમાં અને પારિજાતનું હરણ કર્યું તે લીલામાં ઉપયોગી^૧ થયું, ભોગની ઈચ્છારૂપ અંધતામિસ્રપર્વ યગ્રસેનાદિકમાં હતું તે રાજલીલામાં ઉપયોગી થયું, અજ્ઞાનરૂપ તમઃપર્વ (વિશ્વરૂપદર્શનની સ્મૃતિ પસારી તરત શ્રીયશોદાજીને મટી ગઈ ઈત્યાદિક) બાલલીલામાં ઉપયોગી થયું, મોહરૂપ ચતુર્થપર્વ કાલીયદમનાદિક^૨ લીલામાં ઉપયોગી થયું, અને મહામોહરૂપ પંચમપર્વ પશુ-પક્ષી વૃક્ષાદિકમાં રહેલ છે, તે સર્વત્ર સેવામાં ઉપયોગી^૩ થયેલ છે. તેથી તે અવિદ્યાનાં પર્વની ઉત્તમતા સ્ફુટ દેખાય છે. માટે મોહ કરવામાં પણ ભેદ રહેલો છે, એમ સમજવું.

૧. ઈંદ્રમાં અવિદ્યાનું પ્રથમ પર્વ હતું ત્યારે ઈંદ્રના યજ્ઞનો ભંગ તથા પારિજાતના હરણની લીલા થઈ. ૨. વિષથી સર્વ મૂર્છિત થયા ત્યારે કાલિયદમન કર્યું તે લીલામાં મોહ કારણરૂપ છે. ૩. પશુ, પક્ષી, વૃક્ષાદિક, વૃંદાવનલીલામાં ઉપયોગી છે, તે સ્પષ્ટ છે.

પ્રકારભેદો મોહને. યદિ ચ “વિદ્યાવિદ્યે મમ તનૂ વિદ્વ્યુદ્ધવ શરીરાણાં, મોક્ષબન્ધકરી આદ્યે માયયા મે વિનિર્મિતે” (ભાગ.પુરા.૧૧।૧૧।૩) ઇતિવાક્યે કાર્યકારણ-ભાવોક્ત્યા ભેદઃ આદ્રિયતે તદાપિ અવિદ્યાકૃતં મોહનં સંસારાય, માયાકૃતન્તુ ભગવત્લીલાર્થ, તદપિ “વૈષ્ણવીં વ્યતનોદ્ માયાં પ્રજાસ્નેહમયીં પ્રભુઃ” (ભાગ.પુરા.૧૦।૮।૪૩) ઇત્યાદૌ સ્ફુટમ્. પ્રકૃતે ચ તદભિપ્રેતમતસ્તવ માયા ત્વન્માયેતિ સાક્ષાત્સમ્બન્ધબોધકાત્ ત્વદવિનાભૂતા માયા ત્વન્માયેતિ વા તથા ભુતાત્સમાસાદેવ ભિન્નતયા ભગવત્સમ્બન્ધ-રાહિત્યેન કેવલં સંસારાર્થતયેતિ યાવત્. તથા ન માયામોહનમ્ ઇતિ અર્થઃ.

નનુ શક્તેઃ શક્તિમદવિનાભાવસ્ય સાક્ષાત્સમ્બન્ધસ્ય ચ સર્વજનીનત્વાત્ સર્વતન્ત્રસિદ્ધત્વાચ્ચ સર્વદૈવ તથાત્વેન પ્રાગપિ વૈષ્ણવઙિતિ પૂર્વજન્મીનસ્યાપિ દેહ-પુત્રાદ્યાસક્તિરૂપમોહસ્ય તથાત્વેન તસ્ય ચ બન્ધકતાયા મૂલે પુત્રશોકશાપાદિકથયા

એકાદશસ્કંધમાં ભગવાન આજ્ઞા કરે છે કે : “હે ઉદ્ધવ! સૂક્ષ્મ એવી વિદ્યા અને અવિદ્યા મારા (અંશરૂપ) જીવોને મોક્ષ અને બંધ કરનારી મારી માયાએ પ્રથમ રચેલ છે, એમ જાણ. અથવા હે ઉદ્ધવ! વિદ્યા અને અવિદ્યા, એ બે મારી સૂક્ષ્મશક્તિ છે. તે જીવોને મોક્ષ અને બંધ કરનારી છે અને મારી માયાએ પ્રથમ રચેલ છે એમ જાણ”. ઉપરોક્ત વાક્યમાં અવિદ્યા અને માયાને કાર્યકારણભાવ કહેલ છે. તેથી માયા અને અવિદ્યાનો ભેદ માનીએ તો પણ અવિદ્યાએ કરેલો મોહ સંસારમાં ઉપયોગી છે અને માયાએ કરેલો મોહ ભગવદ્લીલામાં ઉપયોગી છે. છતાં પણ દશમસ્કંધમાં કહ્યું છે “પ્રભુએ પુત્ર ઉપર સ્નેહ જેનાથી થાય, એવી વૈષ્ણવી માયાનો વિસ્તાર કર્યો” ઈત્યાદિકમાં માયાથી થયેલો મોહ ભગવદ્લીલામાં ઉપયોગી છે, એમ સ્ફુટ દેખાય છે. તેવી માયાથી દેહાદિકમાં આસક્તિ અહીં ઈચ્છિત છે, તેથી આપથી ભિન્ન ન રહેનારી એવી માયા, એમ બતાવવા માટે સમાસાંત પદ છે. જો સમાસાંત પદ ન હોય, (એટલે મૂલમાં ‘ત્વન્માયયા’ એમ લખેલ છે, તેને બદલે ‘તવ માયયા’ એમ હોય) તો માયાને ભગવત્સંબંધ રહ્યો નથી, તેથી કેવલ સંસારાસક્તિ જ કરે એટલે તે માયાથી મોહ થાય, પણ અહીં તો ભગવત્સંબંધવાળી માયા ઈચ્છિત છે. તેથી તે માયાથી ન થાય, એમ અર્થ છે.

ત્યાં શંકા થાય કે શક્તિ, શક્તિમાનથી જુદી રહેતી નથી, તેથી માયાને અને પ્રભુને સાક્ષાત્ સંબંધ સર્વજન પ્રસિદ્ધ છે તથા સર્વતંત્રથી સિદ્ધ છે, તેથી સર્વદા માયાને ભગવત્સંબંધ રહ્યો છે. માટે વૃત્રાસુર પૂર્વજન્મમાં પણ વૈષ્ણવ હોવાથી તે જન્મનો પણ પુત્રાદિકમાં આસક્તિરૂપ મોહ બંધ કરવાવાળો છે. એમ શ્રીભાગવતમાં પુત્રનો શોક અને દેવીનો શાપ, એ બે કથાથી સ્ફુટ છે, માટે અહીં

पूर्वस्माद् एतस्य विशेषः ‘त्वत्’पदेन उक्तः. आभिमुख्यञ्च. त्वदिच्छया प्राप्तस्य आत्मात्मजादिषु सख्यं पुष्टिपुष्टिमोक्षः. त्वत्सेवौपयिकत्वेन

स्फुटत्वेन प्रकृते ततः को विशेषो येन मोक्षत्वम्? इत्यतः आहुः पूर्व...इत्यादि. अविनाभावस्य अनुक्तसिद्धत्वेन तद्बोधकपदोक्ति-प्रयोजनाभावेपि या तदुक्तिः सा इदानीं प्रार्थ्यमानस्य मोहस्य तच्चिकीर्षितलीलार्थत्वं बोधयति एष पूर्वस्माद् जन्मनो विशेषः इति अर्थः.

ननु भवतु लीलार्थत्वं तथापि मायामोहो भगवदज्ञानस्य “ये संवसन्तो न विदुर्हीनं मीना इवोडुपम्” इत्यादिषु सिद्धत्वात् परोक्षज्ञानमपि चेद् दूरे कुतः तर्हि प्रत्यक्षसम्भावनेति पूर्वोक्त-व्यवस्था तु भज्येतैव इत्यतः आहुः आभिमुख्यं च इति. तद्धि भगवतो न आभिमुख्ये, प्रकृते प्रत्यक्षं भगवन्तं प्रति ‘युष्मत्’पदोक्त्य आभिमुख्यं

તેથી વિશેષ શું છે કે જેને કારણે મોક્ષપણું સિદ્ધ કરો છો? એવી શંકા થાય ત્યાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે “અહીં ‘ત્વન્માયયા’ એમ કહ્યું છે તેમાં ‘ત્વત્’ પદ છે. તેથી પૂર્વજન્મ કરતા વિશેષ કહેલ છે” તેનો ખુલાસો શ્રીપુરુષોત્તમજી લખે છે કે શક્તિ શક્તિમાનથી જુદી રહેતી નથી, એ વગર કદ્યે સિદ્ધ છે. તેથી તેનો સંબંધ બતાવનાર ‘ત્વત્’ પદનું પ્રયોજન નથી. તો પણ જે ‘ત્વત્’ પદ કહ્યું છે તે હમણા પ્રાર્થના કરાતો, એવો જે (પુત્રાદિકમાં આસક્તિરૂપ) મોહ તેની લીલાર્થકપણાનો બોધ કરે છે, એજ પૂર્વજન્મ કરતા વિશેષ છે એમ અર્થ જણાવે છે.

ત્યાં શંકા થાય કે તે મોહને લીલાર્થપણું થાય તો પણ તૃતીયસ્કંધમાં ઉદ્ભવજીએ કહ્યું છે “ખેદ કરીને ઉદ્ભવજી કહે છે કે આ લોક દુષ્ટભાગ્યવાળો છે અને યાદવ પણ હંમેશા દુષ્ટભાગ્યવાળા જ કે જેઓ સાથે વસવાવાળા, તેમણે(ચંદ્રમાને મત્સ્ય^૧ ન જાણે તેમ) હરિને જાણ્યા નહીં”. ઇત્યાદિક સ્થળોમાં પ્રભુનું જ્ઞાન ન થાય, એ માયાકૃત મોહ એમ સિદ્ધ છે. તેથી પરોક્ષજ્ઞાન પણ જ્યાં દૂર રહે છે, ત્યાં પ્રત્યક્ષની સંભાવના ક્યાંથી થાય? માટે માયાકૃત મોહને મોક્ષપણું રહેતું નથી, એવી શંકા થાય ત્યાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે “ત્વત્ પદથી સન્મુખતા પણ સિદ્ધ છે. એટલે આપની ઈચ્છાએ કરીને પ્રાપ્ત એવો જે હું તેને દેહ પુત્રાદિકમાં સખ્ય પ્રાપ્ત થાય એ પુષ્ટિમોક્ષ છે. અથવા આપની ઈચ્છાએ કરીને દેહ-પુત્રાદિકમાં પ્રાપ્ત થયેલાનું સખ્ય એ પુષ્ટિમોક્ષ છે”.

“આપની સેવામાં ઉપયોગીપણાંથી ચિત્તની દેહ-પુત્રાદિકમાં ૧. નદીમાં ચંદ્રનો પ્રતિબિંબ પડે, તેને મત્સ્ય એમ સમજે છે કે આ પણ એક જલનો જીવ છે. તેવી રીતે તમામ લોક તથા યાદવે પણ ભગવાનને જાણ્યા, તેથી સન્મુખતા ન રહી.

ચિત્તસ્ય તેષુ આસક્તિં ‘નાથ’પદેન પ્રાર્થયતે. તેષાં નાથત્વે તથા ભવતિ इति
અર્થઃ. ચક્ર એવ પરિભ્રમતઃ સખ્યં ન, ભગવદિચ્છયા,

સૂચ્યતે. તેન યથા “વૈષ્ણવીં વ્યતનોદ્” (ભાગ.પુરા.૧૦।૮।૪૩) ઇત્યાદૌ મોહનં
તથાભિપ્રેતં, તત્ત્વ પ્રત્યક્ષઇતિ ન વ્યવસ્થાભઙ્ગલેશોપિ इति અર્થઃ.

ઉક્તં વિશેષં નિગમયિતું પૂર્વં જાતયોઃ સખ્યાસક્તયોઃ સ્વરૂપં પરિચ્છિન્દન્તઃ
પ્રથમં સખ્યં પરિચ્છિન્દન્તિ ચક્રએવ ઇત્યાદિ. પૂર્વં નારદાઙ્ગિરસોઃ મર્યાદાપુષ્ટભક્તયોઃ યત્
સખ્યં તત્ સ્વકર્મભિઃ સંસારચક્રે ભ્રમતએવ. અતએવ “જ્ઞાત્વાન્યાભિનિવેશં તે પુત્રમેવ
દદાવહમ્” (ભાગ.પુરા.૬।૧૫।૨૦) ઇત્યન્તાનિ અઙ્ગિરોવાક્યાનિ, અગ્રે અમ્બિકાશાપો
વૃત્રદેહાપ્તિશ્ચ ન ભગવદિચ્છયા પરીક્ષિતએવ ન કર્મબન્ધત્યાજિકયા તથા इति,
પૌર્વત્રિકસખ્યસ્વરૂપં પરિચ્છિન્નમ્. તેન એતાદૃશભગવદ્ભક્તસખ્યં પુષ્ટિમર્યાદાયાં મોક્ષઃ
ઇત્યત્રાપિ કર્મબન્ધત્યાજિકયા ભગવદિચ્છયા इति વિશેષણીયમ્ इति બોધિતમ્. અતઃ
પરમ આસક્તિં પરિચ્છિન્દન્તિ હિરણ્ય... ઇત્યાદિ. અત્ર ‘સખ્ય’પદરહિતાં પૂર્વફલિકામ્
અનુષજ્ય ‘આસક્તિ’પદં ચ અધ્યાહૃત્ય યોજનીયમ્. તથા ચ તત્પ્રભૃતિષ્વિવ સ્વસ્યાપિ

આસક્તિની ‘નાથ’ પદથી પ્રાર્થના કરી તે તેઓનાં નાથ થાઓ ત્યારે એવી
આસક્તિ થાઓ, એવો અર્થ સૂચવે છે” તે ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજી ખુલાસો કરે છે કે
તૃતીયસ્કંધમાં માયાકૃત મોહ કહેલ છે તે પ્રભુની સન્મુખતા નહીં હોવાથી કહેલ છે.
અહીં તો પ્રત્યક્ષ પ્રભુનાં દર્શન કરીને આપની માયા કહી છે તેથી સન્મુખતા સૂચવે
છે. તેથી જેમ શ્રીયશોદાજીને પુત્રમાં ઘણા સ્નેહવાળી માયાથી મોહ કહેલ છે,
તેવો મોહ પ્રત્યક્ષમાં ઈચ્છિત છે. તેથી મોક્ષનો લેશપણ ભંગ થતો નથી. એ
પ્રમાણે કહેલ સખ્ય તથા આસક્તિને વિશેષ દ્રઢ કરવા માટે પૂર્વજન્મમાં થયેલ
સખ્ય તથા આસક્તિનું સ્વરૂપ જુદું પડે છે, તેમાં પ્રથમ સખ્યને જુદું પાડે છે.
“ચક્રમાં જ ભ્રમણ કરતા સખ્ય ન થાઓ, કિંતુ ભગવદિચ્છાથી થાઓ” તે ઉપર
શ્રીપુરુષોત્તમજી ખુલાસો કરે છે કે પૂર્વજન્મમાં મર્યાદાપુષ્ટિભક્ત નારદ અને
અંગિરાનું જે સખ્ય થયું તે પોતાના કર્માવેડે સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરતા જ થયું છે.
તેથી જ અંગિરાએ કહેલ છે કે “હું તને જ્ઞાન દેવા માટે પ્રથમ આવ્યો હતો. પણ
પુત્રમાં આસક્તિ જાણીને પુત્ર જ આપી ગયો” ઇત્યાદિક અંગિરાનાં વચન,
અંબિકાનો શાપ અને વૃત્રદેહની પ્રાપ્તિ, એ બધું થયું. તેથી જેમ કર્મબંધનને
છોડાવનાર ભગવદિચ્છાથી પરીક્ષિતને શુદ્ધેવજીનું સખ્ય થયું તેમ ચિત્રકેતુને
નારદ અને અંગિરાનું સખ્ય નથી થયું. તેથી હવે ઈચ્છિત જે સખ્ય છે તે કરતા
પૂર્વજન્મનું સખ્ય જુદું છે એમ બતાવ્યું. હવે આસક્તિના પ્રકારમાં ભેદ બતાવે છે.

હિરણ્યકશિપુપ્રભૃતિષ્વિવ કુટુમ્બાસક્તસ્ય સર્વથા અનન્યત્વભંગપ્રસંગાત્.
કૃતાર્થત્વં તુ ‘નાથ’પદ-પ્રયોગાદેવ સૂચિતમ્. તદન્તે ચ પ્રાર્થના,

ઇતઃ પૂર્વં વૃત્રદેહે ચિત્રકેતુદેહે ચ શાપપ્રયોજનકશિવોપહાસાદિના તથાત્વાદ્ આસક્તિરપિ
ઇતઃ પ્રાક્તના ચક્રે પરિભ્રમતઽેવ. નતુ કર્મત્યાજકપૂર્વોક્તમોહસંપાદકભવદિચ્છયા ઇતિ
અર્થઃ. તેન એવં પ્રાક્તનોભયસ્વરૂપનિષ્કર્ષેણ પ્રાર્થ્યમાનયોઃ વિશેષો નિગન્તવ્યઃ ઇતિ
ભાવઃ.

નનુ અસ્તુ એવં તથાપિ અગ્રે પ્રાર્થિતં સેત્સ્યતિ ઇત્યત્ર કિં ગમકમ્? અતઃ આહુઃ
કૃતાર્થ...ઇત્યાદિ. પૂર્વસન્દર્ભે ભક્તત્વસ્ય સ્ફુટત્વાદ્ અત્ર ચ ‘નાથ’પદ-પ્રયોગેણ
દૈન્યાર્વિભાવબોધનાદ્ “ભક્તાનાં દૈન્યમેવૈકં હરિતોષણસાધનમ્” ઇતિ સર્વત્ર દર્શનિન
ભગવત્તોષાદ્ ઇતિ તત્પ્રયોગાદેવ તત્સિદ્ધિઃ સૂચિતા ઇતિ અર્થઃ.

નનુ અત્ર આસક્તિરૂપૈવ કૃતાર્થતા ઇત્યત્ર કિં ગમકમ્? અતઃ આહુઃ તદન્તે

“હિરણ્યકશિપું આદિમાં જેમ-તેમ કુટુંબમાં આસક્તને સર્વથા
અનન્યપાણાના ભંગનો પ્રસંગ થાય (તેથી તેવી આસક્તિ ઈચ્છિત નથી)” તે
ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજી ખુલાસો લખે છે કે હિરણ્યકશિપુ આદિમાં જેમ-તેમ
પોતાને પણ આપેલા વૃત્રદેહમાં અને ચિત્રકેતુ દેહમાં શાપને કરનાર એવી
શિવજીની મજ્જરી આદિથી તેવી જ આસક્તિ હતી, તેથી જ આવી પરિસ્થિતિ છે.
તેની પહેલા આસક્તિ પણ ચક્રમાં ભ્રમણ કરતા જ હતી. કર્મને છોડાવનાર પ્રથમ
કહ્યા પ્રમાણે મોહ કરનાર ભગવદ્દિચ્છાથી ન હતી. માટે પૂર્વજન્મમાં થયેલ સખ્ય
અને આસક્તિ કરતા હાલ માંગેલ સખ્ય અને આસક્તિમાં વિશેષ છે એમ
સમજવું. એવા અભિપ્રાયથી માંગેલ સખ્ય તથા આસક્તિ સિદ્ધ થશે એમ શા
ઉપરથી સમજવું, એમ શંકા થાય ત્યાં આજ્ઞા કરે છે કે “કૃતાર્થપણું તો ‘નાથ’ પદ
કહે છે તેથી જણાય છે” શ્રીપુરુષોત્તમજી તેનો ખુલાસો લખે છે કે, આગળ
લખેલ હકીકતથી વૃત્રાસુરને ભક્તપણું છે, એમ તો સ્ફુટ છે. માટે અહીં ‘નાથ’
એમ કહેલ છે. તેથી દૈન્યનો આવિર્ભાવ થયો છે, એમ જણાય છે. કેમકે,
“ભક્તોને એક દૈન્ય જ પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાનું સાધન છે”. એમ સર્વ સ્થાને લખેલ
છે. તેથી પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા માટે જ ‘હે નાથ!’ એવું કહીને દીનતા જણાવે છે.

દેહ-પુત્રાદિકમાં આસક્તિ એ જ કૃતાર્થપણું એમ કેમ સમજવું? એવી
શંકા થાય ત્યાં આજ્ઞા કરે છે કે, ‘ભગવદીયપણાંથી જ (ભક્તોને) સર્વ પુરુષાર્થ
ચારે તરફથી સિદ્ધ થાય છે, એવો (ભક્તિમાર્ગનો) સિદ્ધાંત છે. માટે “હે નાથ!’
એમ કહીને પછી, ‘ભૂયાત્’ એટલે થાઓ, એમ પ્રાર્થના કરી છે” તે ઉપર

“ભગવદીયત્વેનૈવ પરિસમાપ્ત-સર્વાર્થા” (ભાગ.પુરા.૫।૬।૧૭) ઇતિ—

ઇત્યાદિ. इदं वाक्यं पञ्चमस्कन्धीयषष्ठे ऋषभचरितसमाप्तौ अस्ति. तत्र च पूर्वगद्ये चरित्रश्रवण-श्रावणयोः फलं भक्तिः इति “भगवति तस्मिन् वासुदेवे एकान्ततो भक्तिः अनयोरपि समनुवर्तते” (भाग.पुरा.५।६।) इत्यनेन उक्ता. तद् अग्रिमे “यस्यामेव कवयः आत्मानम् अविरतं विविधवृजिन-संसारतापोपतप्यमानम् अनुसवनं स्नापयन्तः तथैव परया निर्वृत्या ह्यपवर्गम् आत्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयम् आसादितं नो एव आद्रियन्ते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वाः” (भाग.पुरा. ५।६।१७) इति वर्तते. तत्र संसारावस्थावस्थितानां कवित्वेन भगवद्गुणगातृणां भक्तिजन्यसुखेन भगवद्दत्तपरमोक्षानादरपूर्वकं भगवदीयत्वधर्मणः सर्वतः सम्यक्प्राप्तसर्वपुरुषार्थत्वम् उक्तम्. तावता “सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्व-मप्युत, दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः” (भाग.पुरा.३।२९।१३) “सएव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृत” (भाग.पुरा.३।२९।१४) इति च स्मारितम्. तेन तादृशपरमभक्तियुजां संसारस्य मुक्त्याधिक्यं तत्र स्फुटति, तद् अत्रापि स्वविशेषण-‘नाथ’पदप्रयोगाभ्यां स्फुटतीति तदन्ते तादृशसिद्धान्तं हृदि कृत्वा प्रार्थनैव तादृशासक्तिरूपकृतार्थत्वगमिका इति अर्थः. सिद्धान्ताद् इति ल्यब्लोपे पञ्चमी.

શ્રીપુરુષોત્તમજી લખે છે કે પંચમસ્કંધમાં ઋષભદેવજીના ચરિત્રની સમાપ્તિમાં કહ્યું છે કે ભગવચ્ચરિત્રનું શ્રવણ કરવું તથા શ્રવણ કરાવવું, તેનું ફલ ભક્તિ છે. એમ કહીને પછી “જે ભક્તિમાં ભગવદ્ગુણનું ગાન કરનાર, ઘણાં દુઃખયુક્ત સંસારનાં તાપથી તપાયમાન આત્માને શાંત કરનાર ભક્તો, તેથી જ ઉત્તમ નિવૃત્તિથી પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયેલ ઉત્તમ પુરુષાર્થરૂપ મોક્ષનો પણ આદર નથી કરતા. કેમકે ભગવદીયપણાંથી જ સર્વ પુરુષાર્થ ચારે તરફથી સિદ્ધ થાય છે” એમ કહ્યું છે. ત્યાં સંસારાવસ્થામાં રહેલા અને કવિપણાંથી ભગવદ્ગુણગાન કરનાર ભક્તોને ભક્તિથી થયેલ સુખથી પ્રભુએ આપેલા મોક્ષના અનાદરપૂર્વક ભગવદીયપણાંરૂપ ધર્મને ચારે તરફથી સારી રીતે પ્રાપ્ત થનારને જ સર્વ પુરુષાર્થપણું કહેલું છે. તેથી “મારા ભક્તો મારા સેવન વિના (ચાર પ્રકારનો મોક્ષ હું આપું છું તેને પણ) ગ્રહણ કરતા નથી” ઇત્યાદિક વાક્યો ઉદ્ધૃત કર્યા છે. માટે એવી ઉત્તમ ભક્તિવાળાના સંસારને મુક્તિથી અધિકતા છે, તેવું અહીં કહેવા માંગે છે. તે અહીં પણ પોતાની દેહાદિકમાં ‘આસક્તિ’ અને ‘નાથ’ એમ કહેવાથી સ્ફુટ જણાય છે. એ રીતે અભિપ્રાય હૃદયમાં રાખીને પ્રાર્થના કરે છે. એ જ દેહ-પુત્રાદિકમાં આસક્તિને કૃતાર્થપણું સિદ્ધ કરે છે.

સિદ્ધાન્તાત્.

ધર્માર્થકામમોક્ષચતુર્વિધપુરુષાર્થસિદ્ધ્યર્થ માયા ક્રમાદ્ દેહાદ્યધ્યાસં

નનુ ભવતુ એવં તથાપિ ત્રિવર્ગસ્ય ગૃહાશ્રમે સંસિદ્ધેઃ મોક્ષસ્ય ઇતરેષુ સંસિદ્ધેઃ પ્રકૃતે ચ ‘દારાત્મજ’પદાભ્યાં ગૃહાશ્રમબોધનાત્ તસ્મિન્ ઇતરેતરવિરુદ્ધ-ચતુર્વર્ગાનુભવ-સિદ્ધિઃ ન બુદ્ધિમ્ અધિરોહતિ ઇતિ આકાઙ્ક્ષાયાં તદનુભવપ્રકારમ્ આહુઃ ધર્મ... ઇત્યાદિ. માયા ઇતિ પૂર્વોક્તા. કરોતિ ઇતિ પુષ્ટિપુષ્ટિભક્તાનાં કરોતિ.

તત્ર ઇતિ. તેષુ અધ્યાસેષુ. પ્રસિદ્ધા ઇતિ. બ્રાહ્મણત્વાદ્યભિમાનાભાવે વાસન્તિકાધાનાદિકરણાયોગાત્ તદુપદેશ-શાસ્ત્રાદર-તત્કરણાભ્યાં પ્રસિદ્ધા. પુત્ર... ઇત્યાદિ. પુત્રે પ્રાણાધિકપ્રિયત્વભાનાત્ તત્ર મમતારૂપઃ તત્સાકલ્યવૈકલ્યે સ્વસાકલ્ય-વૈકલ્યભાનાદ્ નાશે દેહપ્રાણવિયોગાચ્ચ તદાદ્યર્થે અહન્તારૂપો વા પ્રાણધ્યાસઃ તસ્મિન્ સતિ તદુપાર્જનપ્રયત્નાત્ પ્રાણાધ્યાસે અર્થસિદ્ધિઃ. ‘પ્રસિદ્ધા’ ઇતિ અધ્યાહારેણ યોજ્યમ્. તેષ્વેવ મમતારૂપો અધ્યાસો વા મૂલે ‘પુત્ર’પદમ્ અર્થમાત્રોપલક્ષકમ્ ઇતિ આશયેન એવમ્ ઉક્તમ્. સ્ત્રિયા ઇત્યાદિ. અત્ર ઇન્દ્રિયાધ્યાસઃ સ્ત્રિયામેવ, મમતાદિ વા. તેન કામસિદ્ધિઃ

ત્યાં શંકા થાય કે એવી રીતે કૃતાર્થતા થાય તો પણ ગૃહસ્થાશ્રમમાં ધર્મ, અર્થ અને કામની સિદ્ધિ અને બીજા આશ્રમો (બ્રહ્મચર્ય, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ) છે, તેમાં મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે. તેથી અહીં સ્ત્રી અને પુત્રપદથી ગૃહસ્થાશ્રમ જણાવે છે. તેમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ - એ ચાર પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થવામાં એકબીજા એકબીજાથી વિરુદ્ધ છે. માટે આ વાત બુદ્ધિમાં બેસતી નથી, એમ આકાંક્ષા થાય ત્યાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે

“ભક્તોને ધર્માદિ ચાર પુરુષાર્થની સિદ્ધિ માટે માયા ક્રમથી દેહાદિકમાં અધ્યાસ કરે છે. તેમાં દેહાધ્યાસમાં ધર્મની સિદ્ધિ પ્રસિદ્ધ છે. પુત્ર કરતા બીજું કંઈ પણ ઉત્તમ અર્થ નથી, તેથી પુત્રાસક્તિમાં અર્થની સિદ્ધિ છે. સ્ત્રી દ્વારા કામની સિદ્ધિ પ્રસિદ્ધ છે અને ભક્તોને ગૃહ (ઘર) જ શ્રેષ્ઠ છે, એવા વાક્યોથી મોક્ષની સિદ્ધિ છે”.

તે ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજી ખુલાસો કરે છે કે દેહમાં અધ્યાસ ન હોય, તો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ વર્ણના જુદા-જુદા ધર્મકેમ સિદ્ધ થાય? માટે દેહમાં આસક્તિ છે, તે જ વર્ણાશ્રમનાં ધર્મને સિદ્ધ કરે છે. પુત્રમાં પ્રાણ અને ધનથી વધારે પ્રિયપણાનું ભાન છે. પુત્રને સુખ-દુઃખ થાય ત્યારે પોતાને સુખ-દુઃખનું ભાન થાય. પુત્રનો નાશ થાય ત્યારે દેહ-પ્રાણનો વિયોગ પણ થઈ જાય

કરોતિ. તત્ર દેહાધ્યાસે ધર્મસિદ્ધઃ પ્રસિદ્ધા. પુત્રાપેક્ષયા અન્યાર્થસ્ય ઉત્કૃષ્ટસ્ય અભાવાદ્ અર્થસિદ્ધિઃ. સ્ત્રિયા કામસિદ્ધિ પ્રસિદ્ધા. “ભક્તાનાં ગૃહાવ વિશિષ્યતે” (નિબ.શા.પ્ર.કા. ૫૧) ઇતિ ન્યાયાદ્ મોક્ષઃ.

તથા ઇતિ અર્થઃ.

ભક્તાનામ્ ઇત્યાદિ. “બ્રહ્માનન્દે પ્રવિષ્ટાનામ્ આત્મનૈવ સુખપ્રમા, સજ્જતસ્ય વિલીનત્વાદ્ ભક્તાનાં તુ વિશેષતઃ, સર્વેન્દ્રિયૈસ્તથા ચાન્તઃકરણૈરાત્મનાપિ હિ, બ્રહ્મભાવાતુ ભક્તાનાં ગૃહાવ વિશિષ્યતે” (નિબ.શા.૫૩,૫૪) ઇતિ નિબન્ધકારિકાભ્યાં, “પશ્યન્તિ તે મે રુચિરાવતંસ-પ્રસન્નવક્ત્રારુણલોચનાનિ, રૂપાણિ દિવ્યાનિ વરપ્રદાનિ સાકં વાચં સ્પૃહણીયાં વદન્તિ” (ભાગ.પુરા.૩।૨૫।૩૪-૩૬) “તૈર્દર્શનીયાવયવૈરુદાર-વિલાસહાસેક્ષિત-વામસૂક્તૈઃ, હતાત્મનો હૃતપ્રાણાંશ્ચ ભક્તિઃ અનિચ્છતો મે ગતિમ્ અર્ણવી પ્રયુજ્જતે” (ભાગ.પુરા.) ઇતિ શ્રીકપિલદેવવાક્યદ્વયાર્થઃ સદ્ગૃહીતઃ, છે; માટે પુત્રમાં અધ્યાસ છે, તે અર્થને સિદ્ધ કરે છે. તેવીજ રીતે પ્રાણમાં અધ્યાસ છે તે પણ અર્થને સિદ્ધ કરે છે. સ્ત્રીમાં અધ્યાસ છે, કેમકે સર્વ ઈન્દ્રિયનો અધ્યાસ સ્ત્રીમાં જ છે. તેથી કામની સિદ્ધિ છે અને “ભક્તોને ગૃહમાં રહેવું, એ જ વધારે ફલકારક છે”.

તે વિષયનું નિરૂપણ નિબંધમાં શ્રીમહાપ્રભુજી કરે છે. “બ્રહ્માનંદમાં પેસેલાઓને (જ્ઞાનીઓ) તો ઈન્દ્રિયાદિક સમૂહનો લય થઈ જાય છે. તેથી પોતાના આત્માથી જ સુખનો અનુભવ છે. ભક્તોને તો સર્વ ઈન્દ્રિયો, અંતઃકરણ અને આત્માથી પણ (તે તમામને) બ્રહ્મભાવ થાય છે માટે વધારે સુખનો અનુભવ છે. તેથી ભક્તોને બ્રહ્મ કરતા ઘરમાં રહેવું, એ જ વધારે ફલરૂપ છે”. તેમજ તૃતીયસ્કંધમાં શ્રીકપિલદેવજીએ કહ્યું છે કે “તે મારા ભક્તો, સુંદર કર્ણ ઉપર પુષ્પ શોભે છે, એવા હાસ્યસહિત કટાક્ષ તથા રક્તનેત્રવાળા મારા રૂપનાં દર્શન કરે છે. તે રૂપ દિવ્ય અને વરદાન આપનાર છે, તેનાં દર્શન કરે છે. તેમ તે રૂપ સાથે પોતાને ગમે તેવી વાતો કરે છે”. (એટલે મિત્રની સાથે મનગમતી વાતો કરે, તે રીતથી વાતો કરે છે.) “તે દર્શન કરવા યોગ્ય છે, અવયવ જેનાં, એવા અને ઉદાર છે વિલાસ, હાસ્ય, કટાક્ષ અને મનોહર છે સારા વચનામૃત જેના, એવા રૂપથી હરાઈ ગયેલ છે અંતઃકરણ અને ઈન્દ્રિયો જેની, એવા ભક્તો હરાઈ ગયેલ અંતઃકરણ તથા ઈન્દ્રિયોની ઈચ્છા નહીં રાખનારને પણ આગળ કહેલી મારી ભક્તિ, સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરાવે છે”. (એટલે ભક્તિ ચારે પ્રકારના પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરનાર રૂપ સિદ્ધ કરે છે. તેમાં દર્શન કરવા યોગ્ય શ્રીઅંગ કામને સિદ્ધ કરે છે, ઉદાર વિલાસ અર્થને સિદ્ધ

ચિત્તસ્ય વાસુદેવાત્મકત્વાદ્ મોક્ષપ્રકરણત્વાત્ ‘ચિત્ત’પદપ્રયોગઃ.
તદુક્તન્યાયાદ્ મોક્ષાનિચ્છાપૂર્વક-ભગવદેકતાનતારૂપાદ્ મોક્ષઃ તચ્ચિકીર્ષિત-
લીલોપયુક્ત-ગૃહાસક્તિપૂર્વક-ભગવદાનન્દાનુભવરૂપો મોક્ષઃ. ગોપિકાદિતુલ્યાનાં
પ્રસિદ્ધઃ इति योजना. तथा च दृष्टत्वात् परस्पराविरोधो ब्रजभक्तादीनामिव इति अयं
प्रकारः इति अर्थः

પ્રકૃતે તાદૃશો અનુભવપ્રકારો વિવક્ષિતો અન્તઃકરણાધ્યાસસાધ્યશ્ચ इत्यत्र
किं गमकम्? अत आहुः चित्तस्य इत्यादि. “यत् तत् सत्त्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः
पदम्, यदाहुः वासुदेवाख्यं चित्तं तद् महात्मकम्” (भाग.पुरा.३।२६।२१) इति
कपिलवाक्येन सर्वेषु अन्तःकरणेषु चित्तस्य वासुदेवात्मकत्वात् सृष्टिस्थितिप्रलय-
કરે છે, હાસ્યપૂર્વક કટાક્ષ ધર્મને સિદ્ધ કરે છે, અને મનોહર વચનામૃત મોક્ષને
સિદ્ધ કરે છે.) ઈત્યાદિ વાક્યોથી સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તોને મોક્ષની ઈચ્છાના
ત્યાગપૂર્વક પ્રભુમાં એકતાનતાવાળી અને ભગવદ્દીલામાં ઉપયોગ આવે તેવા
ગૃહમાં આસક્તિ હોય, તેમાં ભગવદાનંદનો અનુભવ થાય, એવો મોક્ષ ઈચ્છિત
છે. તે વ્રજભક્તો વગેરેને સિદ્ધ થયો છે, તે પ્રસિદ્ધ છે. તેથી તેવા ગૃહમાં આસક્તિ
ભક્તની મોક્ષ કામનાને સિદ્ધ કરે છે. માટે વ્રજભક્તાદિકને જેમ ગૃહસ્થાશ્રમમાં
ચારે પુરુષાર્થો સિદ્ધ થવામાં પરસ્પર વિરોધ નથી આવતો, તેમ અહીં પણ તેવીજ
રીતે ચારે પુરુષાર્થનો અનુભવ ગૃહસ્થાશ્રમમાં થાય, એમ કહેવાનો વૃત્તાસુરનો
અભિપ્રાય છે.

તેવો અનુભવ અંતઃકરણના અધ્યાસથી સિદ્ધ થાય છે. તેમાં પ્રમાણ
આપે છે કે ‘ચિત્તને વાસુદેવપણું છે અને આ મોક્ષનું પ્રકરણ છે, તેથી આ શ્લોકમાં
ચિત્તપદ કહેલ છે.’ તે ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજી ખુલાસો કરે છે કે તૃતીયસ્કંધમાં
કપિલદેવજીએ કહ્યું છે કે “જે સર્વને ઉપાસ્યપણાંથી પ્રસિદ્ધ છે, તે વસુદેવનાં
આવિર્ભાવનું સ્થાનક છે. કેમકે શુદ્ધ સત્ત્વરૂપ વસુદેવનો આવિર્ભાવ ચિત્તમાં થાય
છે. તે વસુદેવ ચિત્તના અધિદેવ છે. તેથી ચિત્ત વાસુદેવાત્મક કહેવાય છે”. તેનો
સત્ત્વગુણ છે, એટલે તે સત્ત્વનું પણ સત્ત્વ છે. તેની સચ્ચિદાનંદાત્મકતા બતાવવા
માટે ત્રણ વિશેષણ (એટલે સ્વચ્છ, શાંત અને ભગવતઃ પદ, એ ત્રણ વિશેષણ)
આપેલા છે. તેમાં સ્વચ્છ એટલે નિર્મલ; એ સદ્રૂપતા બતાવે છે, શાંત એટલે
જ્ઞાનરૂપ; એ ચિદ્રૂપતા બતાવે છે, અને શ્રીભગવાન શ્રીપુરુષોત્તમનું સ્થાનક, એ
આનંદરૂપતા બતાવે છે. તે ચિત્ત સર્વ પ્રાણિમાં ચેતનારૂપે રહેલ છે. તેનું બીજું
નામ વાસુદેવ છે અને તે મહત્ત્તત્ત્વરૂપ છે. એ વાક્યથી સર્વ અંતઃકરણમાં ચિત્તને
વાસુદેવાત્મકપણું છે. માટે સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, પ્રલય અને મોક્ષ કરનાર પ્રધુમ્નાદિક

મોક્ષકર્તૃષુ પ્રદ્યુમ્નાદિષુ ચતુર્ષુ વાસુદેવસ્ય મોક્ષદાતૃત્વાદ્ અત્ર મોક્ષપ્રકરણાદ્ અત્ર ‘ચિત્ત’પદપ્રયોગઃ. તથા ચ સएव उक्तप्रकारानुभवस्य तस्य अन्तःकरणाध्याससाध्य-
तायाश्च विवक्षितत्वगमकः इति अर्थः. अनेन तादृशासक्तेः मोक्षत्वे युक्तिरपि
स्मारिता. तथा हि यत्र इदं चित्तस्य वासुदेवात्मकत्वबोधकं वाक्यं तत्रैव मनसो
अनिरुद्धबोधकम् अहंकारस्य संकर्षणत्वबोधकं च वाक्यम् अस्ति, तेन
तत्तदन्तःकरणाधिदैविकत्वं तेषां व्यूहानां तत्र सिद्धम्. भक्तान्तःकरणरूपाश्च तएव.
किञ्च, यो यो अध्यासः स सर्वोपि अहंकाराध्यासमूलकः, अहंकारश्च
संकर्षणात्मकः, तत्र अस्य अहम् इति अध्यासः तद् अहंग्रहोपासनातुल्यकक्षो भवति.
अहंग्रहोपासना च सर्वतापनीयसिद्धा. तथा च सा यथा मोक्षफलकत्वाद् मोक्षरूपा तथा
अयम् अध्यासोपि मोक्षफलकत्वाद् मोक्षरूपः इति तन्मूला देहाद्यासाक्तिरपि तथा इति.

ननु सर्वम् इदं तदा उपपद्येत यद् अन्तरा ‘न’प्रयोगो न स्यात्, दृश्यते च सइति
न अयम् अर्थः साधीयान्. किन्तु “स्वकर्मभिः संसारचक्रे भ्रमतो मम
उत्तमश्लोकजनसख्यं भूयात्” तस्य प्रार्थनीयत्वे हेतुः “त्वन्मायया अत्मात्मजदारोगेषु

ચાર વ્યૂહમાં વાસુદેવ મોક્ષદાતા છે અને અહીં મોક્ષનું પ્રકરણ છે, તેથી ચિત્ત પદ
કહેલ છે. તે જ આ કહેલો અનુભવ અંતઃકરણના અધ્યાસથી સિદ્ધ થાય છે, તેમાં
પ્રમાણ છે. આથી એવી આસક્તિને મોક્ષપણામાં યુક્તિ પણ સંભારેલી છે. તે
એવી રીતે કે જ્યાં આ ચિત્તને વાસુદેવાત્મકપણું બતાવનાર વાક્ય છે, ત્યાં જ
મનને અનિરુદ્ધપણું બતાવનાર અને અલંકારને સંકર્ષણપણું બતાવનાર વાક્ય છે.
તેથી તે તે અંતઃકરણનું આધિદેવિકપણું તે વ્યૂહ જ છે. તેમજ જે-જે અધ્યાસ
છે, તેનું-તેનું મૂલ અલંકાર છે અને તે અલંકાર સંકર્ષણાત્મક છે. તેમાં આનો હું એ
અધ્યાસ, અલંગ્રહની ઉપાસના બરોબર થાય છે. અલંગ્રહની ઉપાસના
સર્વતાપનીમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે જેમ મોક્ષનું ફલ આપનારી છે, તેથી મોક્ષરૂપ છે,
તેમ જ આ દેહાદિકમાં અધ્યાસ પણ મોક્ષનું ફલ આપનાર છે, તેથી મોક્ષરૂપ છે.
માટે તે અધ્યાસથી થયેલ દેહાદિકમાં આસક્તિ પણ તેવી જ રીતે મોક્ષરૂપ છે.

ત્યાં શંકા થાય કે ઉપર જેવો અર્થ કર્યો, તે વચમાં ‘ન’ અક્ષર છે, તે ન
હોય ત્યારે તેવો અર્થ સંભવે છે. પણ અહીં તો (‘ન નાથ ભૂયાત્’ એવું લખેલું છે
તેમાં) ન અક્ષર લખેલ છે. તેથી એવી રીતનો અર્થ યથાર્થ નથી, કિંતુ “પોતાના
કર્મોથી સંસારચક્રના જનમાં સખ્ય થાઓ અને તમારી માયાવડે દેહ, પુત્ર, અને
ઘર તેમાં આસક્તચિત્તને ન થાઓ” એમ અર્થ કરવો એ યથાર્થ છે. કેમકે
સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરનારને જ્યારે મોક્ષ થવાનો હોય ત્યારે ભગવદ્ભક્તનો સંગ

ક્રીડાપ્રતિબંધકત્વાત્ પ્રકૃતે વિરોધાચ્ચ નિષેધપ્રાર્થના.

આસક્તચિત્તસ્ય ન” ઇતિ “ભવાપવર્ગો ભ્રમતો યદા” (ભાગ.પુરા.૧૦।૫૧।૫૪) ઇતિ વાક્યાદ્ દેહેદ્યાસક્તૌ તદ્ ન ભવતીતિ તદભાવપૂર્વકતત્સખ્યમાત્રપ્રાર્થના इत्ययं युक्तः इत्यतः आहुः **ક્રીડા...**इत्यादि. उक्तसख्यस्य इति शेषः. अयम् अर्थः, त्वया हि एतस्य असाधुत्वेन अनुपपत्तिमात्रम् अविवक्षितत्वगमकतया उच्यते, सा तु नास्ति. तथा हि अत्र संदर्भे “अहं समाधाय” इत्यादिवाक्यैः वृत्रस्य स्वपूर्वजन्मीन-सर्ववृत्तान्तस्मरणं निश्चीयते. “**त्रैवर्गिकायास**” (भाग.पुरा.६।११।२३) इतिवाक्यात् स्वमिन् प्रसोदो अनुमित इति च. एवं सति पूर्वजन्मीनान्याभिनिवेशाङ्गिरःसङ्ग-पुत्रदान-तच्छोक-नारदोपदेश-भगवत्प्रसाद-विद्याधराधिपत्य-शिवोपहासाऽम्बिकाशापाअपि तस्य स्मृतिगोचरा इति पूर्वप्रसादस्य परमफलासाधकत्वं स्मृत्वा साम्प्रतं प्रसादे किम् भगवता विधेयम्? इति तदाशये सन्दिहानः इदानीं च मरणकालइति इदानींगोचरो मोचयिष्यत्येव इति निश्चिन्वानः अनुगृहीतत्वात् पौष्टिकमेव दास्यति इति निश्चित्य

થાય એવા ઘણાં વાક્યો છે. તેથી દેહાદિકમાં આસક્તિ હોય ન થાય તે માટે દેહાદિકમાં આસક્તિના અભાવપૂર્વક ભગવદ્ભક્તનાં સખ્યની જ પ્રાર્થના છે. તેથી તેવો અર્થ કરવો એ યુક્ત છે, એવી શંકા ન થવા માટે શ્રીમદાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે “સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરનારને ભગવદ્ભક્તનું સખ્ય ક્રીડામાં પ્રતિબંધ કરનારું છે, તેથી અને આ સ્થાને વિરોધ છે, તેથી નિષેધની પ્રાર્થના છે”. તે ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજી ખુલાસો લખે છે કે ઉપર જે શંકા કરી, તે અર્થની અયુક્તતા અહીં નથી કેમકે અહીં પ્રથમ, જેમ સંકર્ષણો કહેલ છે, તેમ હું તેમના ચરણારવિંદમાં મન રાખીને તારા વજના વેગથી ગ્રામ્યપાશ જેના તુટિ ગયેલા છે, એવો ભગવચ્ચરણારવિંદની સેવાથી જ મોહને તરી જઈશ; ઈત્યાદિક વાક્યો કહેલ છે. તેથી વૃત્રાસુરને પૂર્વજન્મના સર્વ વૃત્તાંતનું સ્મરણ છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. તેમજ ‘અમારા પતિ (પ્રભુ) ધર્મ, અર્થ અને કામ, તેના શ્રમનો વિદ્યાત કરનાર છે’, એવા વાક્યથી પોતામાં ભગવત્પ્રસાદનું અનુમાન કરેલ છે, એ પણ નિશ્ચય થાય છે. તેથી પૂર્વજન્મમાં થયેલ પુત્રનો અભિનિવેશ, અંગિરાનો સંગ, અંગિરાએ પુત્ર આપ્યો, તે પુત્રનો શોક થયો, નારદે ઉપદેશ આપ્યો, સંકર્ષણ પ્રસન્ન થયા, વિદ્યાધરનો અધિપતિ થયો, શિવજીની મજ્જરી કરી, અંબિકાએ શાપ આપ્યો, એ બધી હકીકત તેના સ્મરણમાં છે. તેથી પૂર્વજન્મમાં થયેલ પ્રસાદ પરમફલને સાધનાર ન હતો, એમ સ્મરણ કરીને હમણાના પ્રસાદમાં પ્રભુએ શું કરવું ધારેલ હશે, એમ વૃત્રાસુરને પ્રભુના અભિપ્રાયમાં પ્રથમ સંદેહ થતા, વિચાર

તથા ચ કર્મસમ્બન્ધવ્યતિરેકેણ કેવલભગવન્માયયા રમણરૂપયા

પૂર્વજન્મીનનારદાક્ષિણ્યસ્ય ભ્રમત્સખ્યત્વજ્વ નિશ્ચિત્ય યદિ પુષ્ટિમર્યાદયા દિત્સતિ તદા પૂર્વવદ્ મા અભૂદ્ ઇતિ સખ્યે “સવિશેષણે હિ” ઇતિ પ્રકારનિષેધસ્ય પૂર્વાર્ધેન પ્રાર્થના, સખ્યં ભૂયાત્ પરં તથા ન ભૂયાદ્ ઇતિ. યદિ પુષ્ટિપુષ્ટયા દિત્સતિ તદા તથા આસક્તચિત્તસ્ય પૂર્વાર્ધપ્રાર્થિતં સખ્યં ન ભૂયાદ્ ઇતિવિશેષ્ય નિષેધસ્ય ઉત્તરાર્ધેન પ્રાર્થના ઇતિ પ્રકરણવશેન અત્ર વાક્યદ્વયાઙ્ગીકારસ્ય ઉપપન્નત્વાત્ તત્ર ન ઉપપત્તિરિતિ ન સો અર્થઃ કિન્તુ અયમેવ સાધીયાન્ ઇતિ.

સિદ્ધમ્ આહુઃ તથા ચ ઇત્યાદિ. “વૈષ્ણવત્વં હિ સહજમ્” ઇતિ પુષ્ટિપ્રવાહ-મર્યાદાયાં પૌષ્ટિકાનાં સામાન્યલક્ષણાત્ તાદૃશઃ, “ન કર્મબન્ધનં જન્મ” ઇતિપાઘ્યાત્ તદ્વ્યતિરેકેણ કેવલા “અવિદ્યાકામકર્મભિઃ” ઇતિવાક્યોક્તભ્રમણસાધકકામ-કર્માસંસૃષ્ટા યા ક્રીડાસાધિકા ભગવન્માયા, તયા ગૃહે ગૃહાશ્રમણેવ “પશ્યન્તિ તે મે”

કરે છે કે આ (યુદ્ધમાં) મરણનો સમય છે, તેથી હાલ દર્શન દેવા પધારેલ છે, તે અનુગ્રહ કરીને પધારેલ છે. માટે પૂર્વજન્મના જેવી આસક્તિથી છોડાવશે જ અને પુષ્ટિનું જ દાન કરશે, એમ નિશ્ચય કરીને, પૂર્વજન્મમાં નારદ અને અંગિરાનું સખ્ય થયું, તે ભ્રમણ કરતા સખ્ય થયું એમ નિશ્ચય કરીને, જો પ્રભુ પુષ્ટિમર્યાદાથી આપવાની ઈચ્છા કરતા હોય તો, પૂર્વજન્મની રીતે થાઓ. તે માટે ભ્રમણ કરતો સખ્ય થવામાં શ્રીભગવાનની મોહકશક્તિરૂપ માયાથી આસક્ત ચિત્તને થાય, એવી પ્રાર્થના કરી. જો પુષ્ટિપુષ્ટિનું ફલ આપવાની ઈચ્છા કરતા હોય તો શ્રીભગવાનની (ક્રીડામાં ઉપયોગવાળી) માયાથી દેહાદિકમાં આસક્તચિત્તને શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં માંગેલું (સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરતા ભગવદ્જનનું) સખ્ય થાઓ, એમ પ્રાર્થના કરી તેથી વધારે નિષેધની ઉત્તરાર્ધ કરીને પ્રાર્થના કરી. એ રીતે પ્રકરણના અનુસાર અહીં બે પ્રકારની પ્રાર્થનાના બે વાક્યને માનવા એ જ યુક્ત છે. માટે મૂલ શ્લોકમાં નિષેધ બતાવનાર જે ‘ન’ છે, તેની અનુપપત્તિ નથી. તેથી આવી રીતે અર્થ કરવો એ જ યોગ્ય છે.

તેથી જે અભિપ્રાય સિદ્ધ થયો તે શ્રીમદ્દાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે: “કર્મના સંબંધ વિના કેવલ રમણરૂપ ભગવન્માયાએ કરીને ભગવત્સેવા શ્રવણાદિકમાં તત્પરપણાંથી ઘરમાં જ ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થના સુખનો અનુભવ કરતા ભગવદ્દીપને ભગવાનના ભજનનો અનુભવ, એ બીજી મુક્તિ (પુષ્ટિપુષ્ટિ મુક્તિ) છે”. તે ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજી ખુલાસો લખે છે કે પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદગ્રંથમાં વૈષ્ણવપણું, એ પુષ્ટિજીવનો સહજ ધર્મ કહ્યો છે. તેથી તેવો ધર્મ સિદ્ધ કરનાર

ભગવત્સેવા-શ્રવણાદિતત્પરતયા ગૃહૈવ ચતુર્વિધપુરુષાર્થસુખમનુભવન્

इत्यत्रोक्तरीत्या तदनुभवन्, “पुष्ट्या विमिश्राः सर्वज्ञाः” (३ पु.प्र.म.) इति तेषां विशेषलक्षणात् सर्वं भगवदाशयपर्यन्तं जानन् भगवदीयः “यावन्न मयि ते नाथ” इतिविज्ञप्तिश्लोकोक्तरीत्या भगवता स्वीयत्वेन निश्चितः इति द्वितीया पुष्टिपुष्टिकृता मुक्तिः. तथा च गृहएव तथानुभवत्वेन मर्यादापुष्टमुक्तव्यावृत्तत्वे सति “निर्गुणो मदपाश्रयः” (भाग.पुरा.११।२५।२६) इति एकादशे गुणातीतकर्तृलक्षणाद् भगवदीयत्वेन त्रिविधलौकिककर्तृव्यावृत्तत्वं पुष्टिमिश्रपुष्टजीवत्वं तेषां स्वरूपं तेन रूपेण यावज्जीवं स्थितिः सा इति अर्थः. अत्रापि पूर्वकक्षा यादवादौ, उत्तमा श्रीमदुद्धवादौ ज्ञेया, “नोद्धवो अण्वपि मन्यूनो यद्गुणैर्निर्दिताः” (भाग.पुरा.

गृहस्थाश्रम लोय જેમાં, પચપુરાણમાં કહ્યા પ્રમાણે કર્મબંધન વગર વિષ્ણુનું અનુચરપણું સિદ્ધ થતું હોય, અને ભ્રમણ કરાવનાર અવિદ્યા, કામ અને કર્મનો સંબંધ ન હોય, તેવી ક્ષીડા સાધનાર ભગવન્માયાએ કરીને ચતુર્વિધ પુરુષાર્થના સુખનો અનુભવ થતો હોય, તેમજ “પુષ્ટિમિશ્ર પુષ્ટિજીવનું લક્ષણ તે સર્વજ્ઞ હોય”, એમ કહેલ છે. એટલે “ભગવાનનો અભિપ્રાય જાણતો હોય તથા આપની કૃપા જ્યાં સુધી મારા ઉપર નથી, ત્યાં સુધી કાલાદિક બાધ કરે છે” એમ વિજ્ઞપ્તિમાં કહેલ છે. તે પ્રમાણે પ્રભુએ પોતાનો છે, એમ જેનો નિશ્ચય કરેલો છે, એવો ભગવદીય ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને ભગવત્સેવા સ્મરણ કરે તેને પુષ્ટિપુષ્ટિ મુક્તિ સિદ્ધ થઈ એમ સમજવું. એટલે ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ તેવા અનુભવપણાંથી મર્યાદાપુષ્ટિમુક્તિથી જુદો, એકાદશસ્કંધમાં “ભગવદાશ્રય કરનાર નિર્ગુણ કર્તા” લખેલ છે. તે પ્રમાણે ત્રણ ગુણના કર્તાથી જુદો રહી ભગવત્સેવાદિક કરતો હોય, તે પુષ્ટિમિશ્રપુષ્ટિજીવનું સ્વરૂપ સમજવું. તેવી રીતે જીવતા સુધી રહેવું, એ પુષ્ટિમિશ્ર પુષ્ટિમુક્તિનું સ્વરૂપ સમજવું. આમાં પણ પહેલી કક્ષા યાદવાદિકમાં અને ઉત્તમ કક્ષા ઉદ્ધવાદિકમાં જાણવી. કેમકે “ઉદ્ધવ મારાથી આણુમાત્ર પણ ન્યૂન નથી, જેના ગુણોને કારણે સમર્થ એવો હું ઉદાસીન નથી થયો” એમ પ્રભુએ વિચારી તેને ઉત્તમ ઉપદેશ કર્યાનું અને “સૃષ્ટિની વૃદ્ધિ કરવાના હેતુથી આપે વધારેલ મોહરૂપ મહાન્ અંધકાર મારો નિવૃત્ત થયેલો છે” એમ ઉદ્ધવજીએ બતાવેલ ભગવન્માયાથી દેહાદિકમાં આસક્તિનું, તથા પ્રભુએ આજ્ઞા કરી કે “તું બદ્રિકાશ્રમમાં જા, તો પણ હું તેમનાં અભિપ્રાયને જાણતો હતો, તેથી પાછળ પાછળ ચાલ્યો ગયો” એમ ઉદ્ધવજીએ કહ્યું છે. તેમાં ભગવદ્ અભિપ્રાય તેમણે જાણ્યા હોવાનું સ્ફુટ થાય છે. તેથી પુષ્ટિમિશ્ર પુષ્ટિભક્તની ઉત્તમકક્ષા ઉદ્ધવજીમાં

૩૧૪।૩૧) ઇતિ કર્મબન્ધવ્યતિરેકસ્ય “વૃક્ષાણ્ચ મે મોહમહાન્ધકાર” ઇત્યત્ર “પ્રસારિતઃ સૃષ્ટિવિવૃદ્ધયે ત્વયા” ઇતિ ભગવન્માયયા દેહાઘાસક્તેઃ, “અથાપિ તદભિપ્રેતં જ્ઞાનન્” ઇતિ તાદૃશત્વસ્ય સ્ફુટત્વાદ્ ઇતિ.

અર્થેન પુષ્ટિમાર્ગે દ્વિવિધં મોક્ષં નિશ્ચિત્ય “શુદ્ધા પ્રમ્ણાતિદુર્લભા” ઇત્યત્ર વિચારિતાનાં શુદ્ધપુષ્ટાનાં ફલસ્ય સ્વરૂપસ્ય ચ ઇતોપિ અધિકત્વં હૃદિ કૃત્વા પ્રકૃતાનામ્ એતદન્તતાં જ્ઞાપયિતુમ્ આહુઃ ઇયમ્ ઇત્યાદિ, ઇયમેવ, ન ઇતો અધિકા ઇતિ અર્થઃ.

નનુ અત્ર અયમેવ આશયઃ ઇત્યત્ર કિં માનમ્? ઇતિ ચેદ્ ઉચ્યતે. અત્ર “ભક્તાનાં ગૃહાણ વિશિષ્યતે” ઇતિન્યાયોપક્ષેપાત્ તદ્વ્યાખ્યાને સાધનં ભક્તિઃ ફલં મોક્ષઃ તથાપિ ફલદશાતઃ સાધનદશૈવ ઉત્તમા ઇતિકથનેન “અનિચ્છતો ગતિમ્ અર્ણવી પ્રયુજ્ઞતે” (ભાગ.પુરા.૩।૨૬।૩૫) ઇતિ મુક્તિદિત્સાસૂચનાત્. શુદ્ધપુષ્ટાનાન્તુ મુક્તિચ્છાયામપિ તદનુક્તેઃ ઇતિ જ્ઞાનીહિ. ન ચ ‘ભક્તાનામ્’ ઇત્યસ્ય સ્વતન્ત્રભક્તાનાં ગોપિકાદિતુલ્યાનામ્ ઇતિ વ્યાખ્યાનાદ્ ન એવમ્ ઇતિ શંક્યં, તસ્ય સાધનદશા-

દેખાય છે. એ પ્રમાણે પુષ્ટિમાર્ગમાં બે પ્રકારના મોક્ષનો નિશ્ચય કરીને, પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદગ્રંથમાં “શુદ્ધ પ્રેમે કરીને અતિ દુર્લભ છે” એમ નિરૂપણ કરેલ છે. તે શુદ્ધ પુષ્ટિજીવનું સ્વરૂપ અને ફલ, આ બે પ્રકારના મોક્ષથી પણ અધિક છે, એવો અભિપ્રાય હૃદયમાં રાખીને આધુનિક જીવને ઉપર બતાવેલા બે પ્રકારના મોક્ષ સુધી સિદ્ધ થાય છે, એમ જણાવવા માટે શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે “આ પુષ્ટિમિશ્ર પુષ્ટિમુક્તિ જ મુખ્ય છે, તે માટે ‘ભૂયાત્’ એ આશીર્વાદનું ક્રિયાપદ છેલ્લે બતાવ્યું છે. માટે ‘હે નાથ!’ મર્યાદામોક્ષ મને પ્રાપ્ત ન થાય, એમ વૃત્રાસુરે પ્રાર્થના કરી છે”. તેનો ખુલાસો શ્રીપુરુષોત્તમજી કરે છે કે અહીં પુષ્ટિમિશ્ર પુષ્ટિમોક્ષમાં ભક્તોને ગૃહસ્થાશ્રમ જ વધારે ફલદાયક છે. તેથી તેના વ્યાખ્યાનમાં સાધનરૂપ ભક્તિ છે અને ફલ મોક્ષ છે. તો પણ ફલદશા કરતા સાધનદશા જ ઉત્તમ છે, એમ કહેવાથી ઈચ્છા નહિ રાખનારને મોક્ષ આપે છે, એવી રીતે મુક્તિ દેવાની ઈચ્છાનું સૂચન છે અને શુદ્ધપુષ્ટિને તો મુક્તિની ઈચ્છામાં પણ તે કહેલ નથી. તેથી પુષ્ટિમિશ્ર પુષ્ટિ કરતા શુદ્ધપુષ્ટિ ઉત્તમ છે એમ સમજવું. “ભક્તોને ગૃહસ્થાશ્રમ જ વધારે ફલદાયક છે” એ વાક્યના વ્યાખ્યાનમાં ‘સ્વતંત્રભક્ત ગોપિકાદિ તુલ્ય’ એમ કહ્યું છે. તેથી આવી રીતનો અભિપ્રાય યુક્ત નથી એમ નહિ કહેવું કેમકે તે વ્યાખ્યાન સાધનદશાની જ ઉત્તમતાને બતાવે છે. જો તેમ ન હોય તો ફલદશા કહેવામાં વિરોધ આવે, કેમકે વ્રજભક્તોમાં વેણુગીત વખતે પોતાનો

ભગવદીય ઇતિ દ્વિતીયા મુક્તિઃ ઇયમેવ મુખ્યા, આશીરિતિ સર્વાન્તે

માત્રોત્કર્ષજ્ઞાપનપરત્વાત્. અન્યથા ફલદશાકથનવિરોધાપાતાત્. વ્રજસ્થેષુ વેણુગીતે “સ્વાશ્રયપ્રાપ્તિ ચ પ્રત્યાપત્તિઃ” (બર્હાપીડમ્ ઇત્યસ્ય સુ.ભા.૧૦૧૨૧૫) ઇતિ પ્રત્યાપત્તેરેવ અઙ્ગીકારાત્.

નનુ અસ્તુ એવં, તથાપિ પરમભક્તિસ્વરૂપે સાધને તારતમ્યાભાવાત્ ફલભેદઃ કિંપ્રયુક્તો યઃ સ્વરૂપં ભિન્નતિ? ઇતિ ચેદ્, ઉચ્યતે. ઉત્તરતન્ત્ર-તાર્તીયિક-તૃતીયપાદીયા “અક્ષરધિયાં ત્વિરોધઃ” ઇતિસુત્રોક્તૌપસદન્યાયેન* ભગવદિચ્છાભેદાદેવ એતિ અવેહિ. તતઃ તેષ્વપિ તારતમ્યં ભ્રમરગીતોક્તસન્દેશસ્વરૂપાદ્ જ્ઞાતવ્યમ્.

एकादशीय-द्वादशाध्यायस्थाद् “न रोधयति मां योग” इत्यारभ्य “यास्यसे ह्यकुतोभयम्”(भाग.पुरा.११।१२।१५) इत्यन्तात् सर्वत्मभावपूर्वकशरणोपदेश-सन्दर्भाच्च. तेन “पार्थो हि पुष्टिमर्यादायाम् अङ्गीकृतो नतु पुष्टिपुष्टौ” इति “न्यासादेशेषु” इत्यत्र प्रभुचरणोक्तेः. सात्त्विकप्रकारणोक्तानां तत्सजातीयभाववतां च

આશ્રય પ્રાપ્ત કરવો, તે પ્રત્યાપત્તિનો જ અંગીકાર છે.

પરમ ભક્તિના સ્વરૂપમાં (સાધનમાં તદ્વાવત નથી અને) ફલભેદ કેમ થયો જે સ્વરૂપને જુદું પાડે છે? એવી શંકા કરીને ખુલાસો કરે છે કે વ્યાસસૂત્રના તૃતીયાધ્યાયના તૃતીયપાદના “અક્ષરબુદ્ધિવાળાને તો વિરોધ નથી” એ સૂત્રમાં કહેલા ન્યાયે કરીને ભગવદિચ્છાના ભેદથી જ પરમ ભક્તિના સ્વરૂપમાં ભેદ થાય છે એમ જાણવું. તેથી વ્રજભક્તોમાં તારતમ્ય પણ ભ્રમરગીતમાં કહેલા સંદેશના સ્વરૂપથી જાણવું.

એકાદશસ્કંધના બારમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે “મને યોગ, સાંખ્ય, ધર્મ, સ્વાધ્યાય, તપ, ત્યાગ, વ્રત, યજ્ઞાદિક વશ નથી કરતા; જેવો સત્સંગ વશ કરે છે” આ વાક્યનાં આરંભથી “હે ઉદ્ધવ! તું સર્વ વિધિ-નિષેધથી અલગ થઈ મારો આશ્રય કર્યો છે, તેથી જે સ્થાનને ક્યાંયથી ભય નથી, એવા સ્થાનને પ્રાપ્ત થઈ” એ વાક્ય સુધી સર્વાત્મભાવપૂર્વક શરણોપદેશ કહેલ છે, તેથી પણ તારતમ્ય જાણવું. એટલે “અર્જુન પુષ્ટિમર્યાદામાં અંગીકૃત છે, પુષ્ટિપુષ્ટિમાં અંગીકૃત નથી”, એમ ન્યાસાદેશમાં શ્રીગુસાંઈજીએ આજ્ઞા કરી છે. તેથી દશમસ્કંધના સાત્ત્વિક

* અ.ભા.સુ.૩।૩।૩૩. અત્ર ઉપસદાખ્યે કર્મણિ એકં તાનુનપ્ત્રસ્પર્શાખ્યં ઔપસદં કર્માસ્તિ, અસ્મિન્ કર્મણિ સર્વેષાં ઋત્વિજાં તાનુનપ્ત્રત્વં સમાનં, તથાપિ “અયં યજ્ઞં યશસમૃચ્છેદિ”તિ યજમાનસ્ય યસ્મિન્ સ્નેહાતિશયઃ તમેવ ઋત્વિજં યજમાનો વૃણુતે, ન હિ તત્ર સમાનેષુ તેષુ કથં ઇચ્છાભેદઃ ઇતિ પ્રશ્નઃ સમ્ભવતિ. એવમ્ અત્રાપિ ભગવદિચ્છયા ફલભેદઃ ઇત્યાશયઃ.

આદ્યઃ રાજસ-પ્રકરણોક્તાનાં તાદૃશાં ચ ઇતરઃ તામસપ્રકરણોક્તાનાન્તુ પ્રત્યાપત્તિરેવ
 ઇતિ લીલાપરિકરસ્ય યથાસ્થિતસ્ય નિત્યત્વમ્ અસ્યામેવ લીલાયાં સિદ્ધયતિ ઇતિ.
 કિઞ્ચ પૂર્વોક્તોપદેશશ્રવણોત્તરમપિ “સંશયઃ શૃણ્વતો વાચંતવ યોગેશ્વરેશ્વર, ન નિવર્તત
 આત્મસ્થો યેન મે ભ્રામ્યતિ મનઃ” (ભાગ.પુરા.૧૧|૧૨|૧૬) ઇતિશ્રીમદુદ્ધવોક્તેઃ અયં
 ભાવો અતિદુર્લભો ભગવત્પરમપ્રસાદાદેવ લભ્યઃ ઇતિ ચ. તથ અગ્રે “ત્વદ્ભક્તિયોગં ચ
 મહદ્વિમૃગ્યં” (ભાગ.પુરા.૧૧|૧૯|૧૮) “આઘ્યાહિ” ઇતિ પ્રશ્ને “ભક્તિયોગઃ
 પુરૈવોક્ત” (ભાગ.પુરા.૧૧|૧૯|૧૯) ઇતિ દ્વાદશાધ્યાયોક્તં તત્સ્વરૂપં સ્મારયિત્વા
 “પુનશ્ચ કથયિષ્યામિ મદ્ભક્તેઃ કારણમ્” (ભાગ.પુરા.૧૧|૧૯|૧૯) ઇત્યાદિના
 તદુપાયકથનાત્ તથા તદુપાયત્વજ્ઞાનપૂર્વકતત્કરણેન પ્રસન્નાદ્ ભગવત્તેવ
 તાદૃશપ્રસાદસિદ્ધિઃ ન ઇતરથા ઇત્યાદિકમ્ આલોચનીયમ્ ઇતિ તદેતત્ સર્વં હૃદિ કૃત્વા

પ્રકરણમાં કહેલા પ્રભુના સજાતીય ભાવવાળાને પુષ્ટિમર્યાદામોક્ષ, રાજસ
 પ્રકરણમાં કહેલા તેવા ભાવવાળાને પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષ અને તામસપ્રકરણમાં કહેલા
 વ્રજભક્તોને તો પ્રત્યાપત્તિ (સર્વાત્મભાવ) જ સિદ્ધ થયેલ છે. આ રીતે અધિકાર
 પ્રમાણે રહેલા લીલાપરિકરને નિત્યપણું આ લીલામાં જ સિદ્ધ થાય છે. વળી
 ઉદ્ધવજીને બારમા અધ્યાયમાં કરેલા ઉપદેશના શ્રવણ પછી પણ તેમણે કહ્યું છે કે
 “હે યોગેશ્વરના ઈશ્વર! આપના વચનનું શ્રવણ કરતો એવો જે હું, તેના આત્મામાં
 રહેલો સંશય નિવૃત્ત નથી થતો, જેથી મારી બુદ્ધિ ભ્રમણ કર્યા કરે છે” એમ
 ઉદ્ધવજીએ કહ્યું છે. તેથી આ ભાવ અતિદુર્લભ છે અને ભગવત્પ્રસાદથી જ પ્રાપ્ત
 થાય છે. તેવી રીતે ઓગણીસમા અધ્યાયમાં કહેલું છે કે “મોટાઓને ગાવા યોગ્ય
 આપનો ભક્તિયોગ કહો” એમ ઉદ્ધવજીના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શ્રીભગવાને આજ્ઞા
 કરેલ છે કે “પ્રસન્ન થયેલો તથા પ્રસન્ન કરવાવાળો જે તું, તેને પ્રથમ જ (અર્થાત્
 બારમા અધ્યાયમાં જ) ભક્તિયોગ કહેલ છે. કેમકે તું (ભક્તિના અંતરાયરૂપ)
 પાપથી રહિત છો”. “અને વળી મારી ભક્તિનું ઉત્તમ કારણ કહીશ” એમ કહીને
 ભક્તિના કારણ બતાવ્યા કે “મારી અમૃતરૂપ કથામાં શ્રદ્ધા, સ્તુતિથી મારું સ્તવન,
 મારી સેવા, નિરંતર વચનથી મારું ગુણગાન” ઇત્યાદિ કારણો બતાવીને પછી
 આજ્ઞા કરી, “ઉપર કહેલા ધર્મો કરીને આત્માનું અર્પણ કરનાર મનુષ્યોને હે ઉદ્ધવ!
 મારામાં ભક્તિ સારી રીતે થાય છે. પછી તેને કયો અર્થ બાકી રહે છે! કોઈ અર્થ બાકી
 નથી રહી જતો”. ઇત્યાદિ વાક્યોથી ભક્તિનો ઉપાય કહેલ છે. માટે તે ઉપાયને
 સમજીને કરે ત્યારે પ્રભુ પ્રસન્ન થાય. એટલે તેવા પ્રસાદની સિદ્ધિ થાય તે વિના ન

ક્રિયાપ્રયોગ:. હે નાથ! મર્યાદાજ્ઞાનમોક્ષો મે મા ભૂયાદ્ ઇતિ.

॥ઇતિ શ્રીમત્પ્રભુચરણકૃતા વૃત્રાસુરચતુઃશ્લોકીવિવૃત્તિઃ સમ્પૂર્ણા॥

ઉક્તમ્ ઇયમેવ ઇત્યાદિ. ઇતિ દિક્.

રસસિન્ધુચન્દ્રમુખવારિરુહોદ્ગતપુષ્ટિપુષ્ટિમકરન્દરસઃ ।

ઇતિ કૃષ્ણચન્દ્રકૃપયા વિદિતઃ પુરુષોત્તમેન વચસા વિવૃતઃ ॥

ઇતિ શ્રીમદ્વલ્લભનન્દનચરણૈકતાન-શ્રીપીતામ્બરતનુજ-પુરુષોત્તમકૃતઃ

પુષ્ટિમાર્ગીયમુક્તિવિવૃત્તિપ્રકાશઃ સમ્પૂર્ણતામગાત્ ॥

થાય, એમ સમજવું. એ અભિપ્રાય હૃદયમાં રાખીને શ્રીમહાપ્રભુજીએ આજ્ઞા કરી છે કે “આ (પુષ્ટિપુષ્ટિ) મુક્તિ જ મુખ્ય છે. તે સિદ્ધ થવા માટે આશીર્વાદાત્મક ‘ભૂયાત્’ એ ક્રિયાપદ શ્લોકમાં છેલ્લે આપેલો છે”.

આ પ્રમાણે શ્રીમદ્વલ્લભચરણૈકતાન શ્રીપીતામ્બરતનુજ શ્રીપુરુષોત્તમચરણ વિરચિત

પુષ્ટિમાર્ગીયવિવૃત્તિપ્રકાશ

તથા

શાસ્ત્રી શ્રીછગનલાલ અમરજી કૃત તેનો ગુજરાતી અનુવાદ પૂર્ણ થયો.